ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НІКОРИЧ АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 340.12:321.7(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В ДЕРЖАВІ

081 Право
Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.Г. Нікорич
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Луцький Роман Петрович, доктор юридичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Нікорич А.Г. Правовий механізм забезпечення демократії в державі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ, 2026.

Дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому аналізу правового механізму забезпечення демократії в державі, з'ясуванню особливостей його структури, функціонування та значення для реалізації народовладдя, утвердження верховенства права, захисту прав і свобод людини та розвитку демократичних інститутів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення ролі права в забезпеченні демократичного розвитку України в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій, цифровізації, воєнного стану та перспектив повоєнного відновлення. Особливої уваги потребує проблема співвідношення нормативного закріплення демократичних принципів із їх практичною реалізацією, оскільки наявність відповідних правових норм та інституцій не завжди гарантує належний рівень громадянської участі, підзвітності публічної влади й ефективності юридичних гарантій.

У роботі розкрито сутність правового механізму забезпечення демократії як цілісної системи взаємопов'язаних юридичних засобів, спрямованих на практичне втілення демократичних цінностей у діяльності держави та суспільства. Визначено його основні структурні складові: нормативно-правову, інституційно-суб'єктну, функціонально-процедурну, гарантійно-захисну та ціннісно-орієнтаційну. Встановлено, що результативність такого механізму залежить від узгодженості правових приписів, діяльності публічних інституцій, демократичних процедур і засобів юридичного захисту. Особливу увагу приділено нормі права як основному засобу юридичного впорядкування демократичних відносин, що забезпечує реалізацію прав людини, визначає межі

державних повноважень та створює правові передумови для здійснення народного суверенітету.

Наукова новизна дослідження полягає у формуванні нових теоретико-правових підходів до розуміння сутності та оцінювання ефективності демократичного правового регулювання, визначенні функціонального значення правових норм і юридичних засобів у забезпеченні народовладдя, захисті прав людини та зміцненні демократичних інститутів. Запропоновано концепцію демократичної нормативної спроможності норми права, яка характеризує її здатність не лише формально впорядковувати суспільні відносини, а й забезпечувати практичне втілення демократичних принципів, створювати реальні умови для громадянської участі, реалізації прав і свобод людини та юридичного обмеження публічної влади. Встановлено, що ефективність правової норми визначається не лише її юридичною чинністю та відповідністю законодавчим вимогам, а й здатністю досягати конкретних суспільно значущих результатів, забезпечувати правову визначеність, рівність і справедливість у демократичних відносинах.

Розкрито особливе значення заохочувальних норм права як інструментів позитивного правового впливу, спрямованих на формування добровільної правомірної поведінки, розвиток громадянської відповідальності, доброчесності та суспільної активності. Удосконалено розуміння демократично орієнтованого правового заохочення як юридичного засобу стимулювання суспільно корисної діяльності, що ґрунтується на принципах законності, рівності, об’єктивності, справедливості та політичної нейтральності. Визначено, що його демократична спрямованість проявляється у створенні рівних можливостей для реалізації громадянських ініціатив, підтримці відповідальної поведінки та недопущенні використання правових стимулів для надання необґрунтованих переваг окремим суб’єктам. Такий підхід дозволяє розглядати правове заохочення не лише як форму позитивної юридичної оцінки поведінки, а й як важливий чинник зміцнення правової культури, розвитку свідомої громадянської участі та утвердження демократичних засад взаємодії особи, суспільства і держави.

Окреме місце в дисертації відведено дослідженню правової політики, правової культури та правового виховання як взаємопов'язаних чинників демократичного розвитку. Визначено значення правової політики у формуванні стратегічних орієнтирів державотворення, забезпеченні наступності демократичних перетворень та узгодженні правових реформ із конституційними цінностями. Розкрито роль правової культури у формуванні відповідального ставлення до права, зміцненні довіри до державних інституцій та утвердженні демократичних моделей поведінки. Запропоновано поняття демократично-правової вихованості як якісного стану правосвідомості особи, за якого фундаментальні демократичні цінності стають основою її переконань, правових оцінок і свідомої поведінки. Доведено, що правове виховання повинно спрямовуватися не лише на засвоєння юридичних знань, а й на розвиток самостійного правового мислення, поваги до прав інших осіб та готовності захищати демократичні цінності правомірними засобами.

Проаналізовано особливості взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства, визначено правові форми громадянської участі та їх значення для забезпечення відкритості й підзвітності публічного управління. Розкрито зміст інституційно завершеної громадської участі, що передбачає послідовний зв'язок між залученням громадян до обговорення суспільно значущих питань, розглядом їхніх пропозицій, мотивуванням прийнятих рішень і контролем за їх реалізацією. Встановлено, що дієвість демократичних процедур визначається насамперед їх здатністю забезпечувати реальний вплив громадськості на процес формування та здійснення публічної політики.

У процесі дослідження сучасних проблем функціонування демократії в Україні запропоновано категорію «дефіцит демократичної реалізації», яка відображає невідповідність між нормативно закріпленими демократичними стандартами та фактичними можливостями їх здійснення в суспільних і державно-правових відносинах. Визначено основні чинники виникнення такого дефіциту, серед яких недосконалість правозастосування, недостатня інституційна спроможність, формалізація громадської участі, неефективність

окремих контрольних процедур та недостатній рівень правової культури. Встановлено, що подолання зазначених проблем потребує не лише вдосконалення законодавства, а й підвищення результативності діяльності державних інституцій, забезпечення прозорості та підзвітності публічної влади, зміцнення юридичних гарантій реалізації прав людини. Досліджено сучасні виклики, пов'язані з воєнним станом, цифровими перетвореннями та необхідністю відновлення повноцінного функціонування демократичних інститутів у повоєнний період. Особливу увагу приділено забезпеченню належного співвідношення державних і суспільних інтересів, збереженню демократичних цінностей в умовах кризових явищ та створенню правових передумов для відновлення виборчих процесів, розвитку місцевого самоврядування й громадянської участі. Обґрунтовано необхідність переходу від формального закріплення демократичних принципів до забезпечення їх реальної дієвості, що має стати одним із визначальних напрямів подальшого розвитку правової системи України.

Обґрунтовано пріоритетні напрями вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні, зокрема підвищення якості законодавства, зміцнення незалежності судової влади, розвиток парламентського й громадського контролю, удосконалення демократичних процедур, забезпечення ефективності місцевого самоврядування та посилення юридичних гарантій прав людини. Удосконалено підхід до стратегічного планування демократичних реформ, що передбачає попереднє оцінювання впливу законодавчих змін на демократичні інститути, громадянську участь і баланс владних повноважень. Особливого значення надано функціональній адаптивності правового механізму забезпечення демократії, яка характеризує його здатність реагувати на суспільні зміни зі збереженням фундаментальних принципів народовладдя, верховенства права та юридичної обмеженості публічної влади.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у поглибленні наукових уявлень про сутність, структуру та функціонування правового механізму забезпечення демократії, розширенні понятійно-

категоріального апарату юридичної науки та розвитку теоретико-правових підходів до реалізації народовладдя, верховенства права й демократичних цінностей. Сформульовані положення та рекомендації можуть використовуватися у правотворчій і правозастосовній діяльності, вдосконаленні державної правової політики, підвищенні ефективності діяльності органів публічної влади та розвитку механізмів громадянської участі. Результати дослідження також становлять науково-методичну основу для подальших юридичних досліджень і можуть застосовуватися в освітньому процесі під час викладання теорії держави і права, конституційного права та інших юридичних дисциплін.

Узагальнено, що забезпечення демократії в сучасній державі потребує не лише належного нормативного регулювання, а й узгодженого функціонування правових інститутів, демократичних процедур, юридичних гарантій та соціокультурних чинників. Перспективи демократичного розвитку України пов’язані з переходом від формального закріплення демократичних стандартів до забезпечення їх практичної результативності, підвищення відповідальності публічної влади та формування стійкого правового середовища, здатного підтримувати демократичні цінності в умовах суспільних трансформацій.

Ключові слова: демократія, правовий механізм забезпечення демократії, народовладдя, верховенство права, норма права, заохочувальні норми права, правова політика, правова культура, правове виховання, громадянське суспільство, демократичні інститути, права людини.

Список публікацій здобувача

1. Нікорич А. Г. Правова культура як системоутворюючий елемент демократії в умовах трансформаційного суспільства. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Випуск 3. С. 73-77. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.13.

2. Нікорич А. Г. Норма права в механізмі демократичного регулювання: концептуальні засади та виклики сучасності. Юридичний науковий електронний

журнал. 2024. № 11. С. 793-795. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/191.

3. Нікорич А. Г. Розвиток праворозуміння в історичному вимірі правової теорії. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 48-54. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.7.

4. Нікорич А. Г. Інституційна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в системі демократичного врядування. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 11. С. 572–575. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/127

5. Нікорич А. Г. Переосмислення регулятивної ролі права в умовах аксіологічної орієнтації правової системи. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 93-95.

6. Нікорич А. Г. Інституційні механізми реалізації правової політики в демократичній державі: ефективність, прозорість, підзвітність. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 105-107.

7. Нікорич А. Г. Роль правового виховання у становленні громадянської ідентичності в демократичній державі. Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04–05 червня 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 70-73.

ANNOTATION

Nikorych A.G. Legal mechanism for ensuring democracy in the state.– Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 Law. – Higher Educational Institution «King Danylo University», Ivano-Frankivsk, 2026.

The study is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the legal mechanism for ensuring democracy in the state, to clarifying the features of its structure, functioning and significance for the implementation of democracy, the establishment of the rule of law, the protection of human rights and freedoms and the development of democratic institutions. The relevance of the study is due to the need to rethink the role of law in ensuring the democratic development of Ukraine in the conditions of modern socio-political transformations, digitalization, martial law and the prospects for post-war reconstruction. The problem of the correlation of the normative consolidation of democratic principles with their practical implementation requires special attention, since the presence of relevant legal norms and institutions does not always guarantee the proper level of civic participation, accountability of public authorities and the effectiveness of legal guarantees. The work reveals the essence of the legal mechanism for ensuring democracy as a holistic system of interconnected legal means aimed at the practical implementation of democratic values in the activities of the state and society. Its main structural components are determined: normative-legal, institutional-subject, functional-procedural, guarantee-protective and value-oriented. It is established that the effectiveness of such a mechanism depends on the consistency of legal regulations, the activities of public institutions, democratic procedures and means of legal protection. Particular attention is paid to the rule of law as the main means of legal regulation of democratic relations, which ensures the implementation of human rights, determines the limits of state powers and creates legal prerequisites for the exercise of national sovereignty.

The scientific novelty of the study lies in the formation of new theoretical and legal approaches to understanding the essence and assessing the effectiveness of democratic legal regulation, determining the functional significance of legal norms

and legal means in ensuring democracy, protecting human rights and strengthening democratic institutions. The concept of the democratic normative capacity of a legal norm is proposed, which characterizes its ability not only to formally regulate social relations, but also to ensure the practical implementation of democratic principles, to create real conditions for civic participation, the exercise of human rights and freedoms, and the legal limitation of public power. It is established that the effectiveness of a legal norm is determined not only by its legal validity and compliance with legislative requirements, but also by the ability to achieve specific socially significant results, to ensure legal certainty, equality, and justice in democratic relations. The special significance of incentive legal norms as instruments of positive legal influence aimed at the formation of voluntary lawful behavior, the development of civic responsibility, integrity, and social activity is revealed. The understanding of democratically oriented legal incentives as a legal means of stimulating socially useful activities based on the principles of legality, equality, objectivity, justice, and political neutrality is improved. It is determined that its democratic orientation is manifested in the creation of equal opportunities for the implementation of civic initiatives, support for responsible behavior and prevention of the use of legal incentives to provide unjustified advantages to individual subjects. This approach allows us to consider legal incentives not only as a form of positive legal assessment of behavior, but also as an important factor in strengthening legal culture, developing conscious civic participation and establishing democratic principles of interaction between the individual, society and the state.

A separate place in the dissertation is devoted to the study of legal policy, legal culture and legal education as interrelated factors of democratic development. The significance of legal policy in the formation of strategic guidelines for state formation, ensuring the continuity of democratic transformations and harmonizing legal reforms with constitutional values is determined. The role of legal culture in the formation of a responsible attitude to law, strengthening trust in state institutions and establishing democratic models of behavior is revealed. The concept of democratic and legal upbringing is proposed as a qualitative state of a person's legal awareness, in which

fundamental democratic values become the basis of his beliefs, legal assessments and conscious behavior. It is proved that legal education should be aimed not only at the acquisition of legal knowledge, but also at the development of independent legal thinking, respect for the rights of other persons and readiness to protect democratic values by lawful means.

The peculiarities of interaction between state authorities and civil society are analyzed, legal forms of civic participation and their significance for ensuring openness and accountability of public administration are determined. The content of institutionally completed civic participation is revealed, which implies a consistent connection between involving citizens in discussing socially significant issues, considering their proposals, motivating the decisions made and monitoring their implementation. It is established that the effectiveness of democratic procedures is determined primarily by their ability to ensure real public influence on the process of forming and implementing public policy. In the process of studying modern problems of the functioning of democracy in Ukraine, the category of “deficit of democratic implementation” is proposed, which reflects the discrepancy between normatively established democratic standards and the actual possibilities of their implementation in public and state-legal relations. The main factors of such a deficit are identified, including imperfect law enforcement, insufficient institutional capacity, formalization of civic participation, inefficiency of individual control procedures and insufficient level of legal culture. It has been established that overcoming these problems requires not only improving legislation, but also increasing the effectiveness of state institutions, ensuring transparency and accountability of public authorities, strengthening legal guarantees for the implementation of human rights. The article examines current challenges associated with martial law, digital transformations, and the need to restore the full functioning of democratic institutions in the post-war period. Particular attention is paid to ensuring the proper balance between state and public interests, preserving democratic values in times of crisis, and creating legal prerequisites for the restoration of electoral processes, the development of local self-government, and civic participation. The need to move from the formal consolidation

of democratic principles to ensuring their real effectiveness is substantiated, which should become one of the defining directions for the further development of the legal system of Ukraine.

The priority areas for improving the legal mechanism for ensuring democracy in Ukraine are substantiated, in particular, improving the quality of legislation, strengthening the independence of the judiciary, developing parliamentary and public control, improving democratic procedures, ensuring the effectiveness of local self-government and strengthening legal guarantees of human rights. The approach to strategic planning of democratic reforms is improved, which involves a preliminary assessment of the impact of legislative changes on democratic institutions, civic participation and the balance of power. Special importance is given to the functional adaptability of the legal mechanism for ensuring democracy, which characterizes its ability to respond to social changes while preserving the fundamental principles of democracy, the rule of law and the legal limitations of public power.

The theoretical and practical significance of the results obtained is to deepen scientific understanding of the essence, structure and functioning of the legal mechanism for ensuring democracy, to expand the conceptual and categorical apparatus of legal science and to develop theoretical and legal approaches to the implementation of democracy, the rule of law and democratic values. The formulated provisions and recommendations can be used in law-making and law-enforcement activities, to improve state legal policy, to increase the efficiency of public authorities and to develop mechanisms for civic participation. The results of the study also constitute a scientific and methodological basis for further legal research and can be used in the educational process when teaching the theory of state and law, constitutional law and other legal disciplines. It is summarized that ensuring democracy in a modern state requires not only proper regulatory regulation, but also the coordinated functioning of legal institutions, democratic procedures, legal guarantees and socio-cultural factors. The prospects for democratic development of Ukraine are associated with the transition from the formal consolidation of democratic standards to ensuring their practical effectiveness, increasing the responsibility of

public authorities and the formation of a stable legal environment capable of supporting democratic values in the context of social transformations.

Keywords: democracy, legal mechanism for ensuring democracy, democracy, rule of law, norm of law, incentive norms of law, legal policy, legal culture, legal education, civil society, democratic institutions, human rights.

List of the publications of doctoral candidate

1. Nikorych A. H. Pravova kultura yak systemoutvoriuiuchyi element demokratii v umovakh transformatsiinoho suspilstva. Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava. 2025. Vypusk 3. S. 73-77. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.13 [in Ukrainian].

2. Nikorych A. H. Norma prava v mekhanizmi demokratychnoho rehuliuvannia: kontseptualni zasady ta vyklyky suchasnosti. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2024. № 11. S. 793-795. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/191 [in Ukrainian].

3. Nikorych A. H. Rozvytok pravorozuminnia v istorychnomu vymiri pravovoi teorii. Pravovi novely. 2024. № 23. Tom 2. S. 48-54. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.7 [in Ukrainian].

4. Nikorych A. H. Instytutsiina vzaiemodiia orhaniv derzhavnoi vlady ta instytutiv hromadianskoho suspilstva v systemi demokratychnoho vriaduvannia. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2025. № 11. S. 572–575. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/127 [in Ukrainian].

5. Nikorych A. H. Pereosmyslennia rehuliatyvnoi roli prava v umovakh aksiolohichnoi oriientatsii pravovoi systemy. Perspektyvni napriamky rozvytku yurydychnoi nauky u 21-mu storichchi: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 liutoho 2025 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2025. S. 93–95 [in Ukrainian].

6. Nikorych A. H. Instytutsiini mekhanizmy realizatsii pravovoi polityky v demokratychnii derzhavi: efektyvnist, prozorist, pidzvitnist. Priorytetni napriamy

rozvytku yurydychnoi nauky: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 veresnia 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2024. S. 105–107 [in Ukrainian].

7. Nikorych A. H. Rol pravovoho vykhovannia u stanovlenni hromadianskoi identychnosti v demokratychnii derzhavi. Aktualni pytannia nauky i praktyky ta shliakhy yikh vyrishennia: materialy druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 04–05 chervnia 2025 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2025. S. 70–73 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ВСТУП……**15**

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ……**24**

1.1. Поняття та структура правового механізму забезпечення демократії…**24**

1.2. Норма права як базовий елемент механізму демократичного правового регулювання……**43**

1.3. Заохочувальні норми права та правове заохочення у зміцненні демократичних процесів……...……**59**

Висновки до розділу 1……**87**

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ДЕМОКРАТІЇ……**89**

2.1. Правова політика як інструмент формування і реалізації демократії в державі……**89**

2.2. Роль правової культури у забезпеченні стабільності демократичної правової системи ……**111**

2.3. Правове виховання як складова механізму формування демократичної правосвідомості ……...……**133**

Висновки до розділу 2……..**166**

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ……..……**169**

3.1. Інституційна взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства в демократичному процесі……**169**

3.2. Проблеми та виклики реалізації демократичних принципів у правовій системі України ……**189**

3.3. Напрями вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в умовах трансформаційного суспільства ……**214**

Висновки до розділу 3……...…**237**

ВИСНОВКИ……**240**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……**246**

ДОДАТКИ……**265**

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Історичний досвід суспільно-політичних перетворень засвідчує, що становлення демократії є складним і закономірним процесом, успішність якого залежить не лише від оновлення політичних інститутів, а й від здатності держави забезпечувати належне правове регулювання суспільних відносин. Будь-які демократичні перетворення потребують послідовності державних рішень, урахування історичних традицій, суспільних цінностей та рівня правової культури. Водночас послаблення регулятивної ролі держави за відсутності дієвих правових гарантій може спричиняти правову невизначеність, посилення впливу окремих політичних і суспільних груп та виникнення передумов для зловживання владою. За таких обставин особливого значення набуває пошук оптимального співвідношення між ефективністю державного управління, свободою суспільства та юридичними межами здійснення публічної влади.

У цьому аспекті демократію доцільно розглядати не лише як форму організації державної влади, а й як особливий спосіб правового впорядкування взаємовідносин особи, суспільства і держави. Її сутність виявляється у визнанні народу джерелом влади, забезпеченні можливостей громадян впливати на прийняття суспільно значущих рішень та підпорядкуванні владної діяльності вимогам права. При цьому демократичний характер державного управління визначається не обсягом владних повноважень, а способами їх реалізації, здатністю узгоджувати різноманітні суспільні інтереси та забезпечувати відповідальність державних інституцій перед громадянами. Відповідно, принцип демократизму набуває значення не лише організаційної засади функціонування державного апарату, а й важливого критерію оцінювання змісту та результатів діяльності публічної влади.

Практичне втілення зазначених положень безпосередньо пов’язане з функціонуванням правового механізму забезпечення демократії, який охоплює систему юридичних норм, принципів, інституцій, процедур і гарантій,

спрямованих на реалізацію народного суверенітету. Його призначення полягає у створенні правових умов, за яких волевиявлення громадян набуває реального впливу на формування державної політики, діяльність органів влади та зміст управлінських рішень. Важливими складовими такого механізму є представницька й безпосередня демократія, громадський контроль, відкритість публічного управління, незалежність судової влади та юридична відповідальність посадових осіб. Їх узгоджене функціонування дозволяє забезпечувати не лише легітимність державної влади, а й її спроможність своєчасно реагувати на суспільні потреби.

Особливої актуальності дослідження правового механізму забезпечення демократії набуває в сучасних умовах розвитку української державності, коли безпекові виклики, інституційні перетворення та європейська інтеграція зумовлюють необхідність пошуку оптимального співвідношення між ефективністю державного управління та демократичними засадами його здійснення. Важливого значення при цьому набуває формування цілісної системи правових засобів, здатних забезпечувати реальну участь громадян у здійсненні влади, дієвість громадського контролю та юридичну відповідальність посадових осіб. За такого підходу демократія постає не лише як конституційно закріплений принцип народовладдя, а й як практичний спосіб організації взаємовідносин держави і суспільства, заснований на верховенстві права, прозорості, підзвітності публічної влади та повазі до прав людини.

Багатоаспектність зазначеної проблематики зумовлює значний науковий інтерес до дослідження правових засад демократичного державотворення. Зокрема, питання народовладдя, демократичної організації державної влади, співвідношення демократії та верховенства права, громадянської участі й гарантій функціонування демократичних інститутів знайшли відображення у працях М. Козюбри, В. Шаповала, О. Скрипнюка, Т. Слінько, Є. Ткаченка, О. Щербанюк та інших науковців. Водночас наявні наукові напрацювання створюють підґрунтя для подальшого комплексного осмислення правового механізму забезпечення демократії, насамперед з погляду взаємодії його

нормативних, інституційних і процедурних складових. Саме їх узгоджене функціонування визначає здатність держави перетворювати демократичні цінності та принципи на реальні правові гарантії народовладдя, забезпечуючи не лише формування публічної влади за участю народу, а й її відповідальне здійснення в інтересах суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» за напрямами «Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)» (державний реєстраційний номер 0116U002342) та «Закономірності розвитку і функціонування правової держави» (державний реєстраційний номер 0111U006673).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексне теоретико-правове обґрунтування сутності, структури та особливостей функціонування правового механізму забезпечення демократії в державі, визначення ролі правових норм, державних інституцій, правової політики, правової культури та правового виховання в реалізації демократичних принципів, а також розроблення науково обґрунтованих напрямів його вдосконалення в умовах сучасних державно-правових трансформацій України.

Для досягнення визначеної мети дисертаційного дослідження поставлено такі основні *завдання*:

- розкрити теоретико-правову сутність правового механізму забезпечення демократії, визначити його поняття, структуру, основні ознаки та функціональне призначення в системі демократичного державотворення;

- визначити правову природу, структуру та функції норм права як базового елемента механізму демократичного правового регулювання, встановити їх значення для реалізації принципів народовладдя, верховенства права та юридичного обмеження державної влади;

- висвітлити особливості заохочувальних норм права та правового заохочення, обґрунтувати їх роль у стимулюванні правомірної поведінки, розвитку громадянської активності та зміцненні демократичних процесів у державі;

- охарактеризувати сутність, завдання та основні інструменти правової політики держави, визначити її вплив на формування демократичних інститутів, реалізацію народного суверенітету та забезпечення ефективності демократичного врядування;

- обґрунтувати значення правової культури як чинника стабільності демократичної правової системи, розкрити її вплив на утвердження демократичних цінностей, розвиток правосвідомості та формування відповідальних взаємовідносин особи, суспільства і держави;

- визначити сутність і функціональне призначення правового виховання як складової механізму формування демократичної правосвідомості, показати його роль у розвитку поваги до права, громадянської відповідальності та усвідомленої участі особи в демократичних процесах;

- розкрити правові форми та механізми взаємодії органів державної влади й інститутів громадянського суспільства, встановити їх значення для забезпечення громадянської участі, прозорості, підзвітності та громадського контролю в демократичному процесі;

- показати основні проблеми та сучасні виклики реалізації демократичних принципів у правовій системі України та ризики, пов’язані із суспільно-політичними й цифровими трансформаціями;

- розробити та обґрунтувати пріоритетні напрями вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні шляхом узгодження нормативних, інституційних і процедурних складових, підвищення ефективності правової політики, розвитку правової культури та посилення гарантій реального народовладдя в умовах трансформаційного суспільства.

Об'єктом дослідження є процес становлення, функціонування та розвитку демократії як суспільно-правового явища в умовах формування демократичної правової держави.

Предметом дослідження є правовий механізм забезпечення демократії в державі, його структура, принципи, нормативні, інституційні та процедурні складові, особливості функціонування й напрями вдосконалення в умовах сучасних державно-правових трансформацій України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, застосування яких забезпечило всебічне осмислення демократії як суспільно-правового явища та особливостей функціонування механізму її правового забезпечення. Зокрема, діалектичний метод використано для з'ясування закономірностей розвитку демократії та її взаємозв'язку з державою, правом і суспільством (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2); системно-структурний – для визначення складових правового механізму забезпечення демократії та особливостей їх взаємодії (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 3.1); формально-юридичний – для дослідження правових норм, принципів і юридичних засобів реалізації народовладдя, зокрема заохочувального правового регулювання (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1); функціональний – для розкриття ролі правової політики, правової культури, правового виховання та державних інституцій у зміцненні демократичних процесів (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1); порівняльно-правовий – для виявлення перспективних підходів до правового забезпечення демократії та можливостей їх використання в Україні (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Метод правового моделювання застосовано для обґрунтування напрямів удосконалення правового механізму забезпечення демократії в умовах сучасних державно-правових трансформацій (підрозділ 3.3), а методи аналізу та синтезу – для узагальнення наукових підходів, систематизації результатів дослідження й формулювання авторських висновків (підрозділи 1.1–3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному теоретико-правовому осмисленні правового механізму забезпечення демократії,

обґрунтуванні нових наукових підходів до визначення його функціональної ефективності, розкритті взаємозв'язку нормативних, інституційних і соціокультурних чинників демократичного розвитку, а також визначенні перспектив удосконалення правових засобів реалізації народовладдя в Україні.

Основні наукові результати дослідження, що мають наукову новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

уперше:

- запропоновано поняття демократично-правової вихованості як якісного стану правосвідомості особи, за якого демократичні цінності не лише усвідомлюються, а й стають основою її переконань і правомірної поведінки. Доведено, що результативність правового виховання визначається не обсягом засвоєних правових знань, а готовністю особи поважати права інших, брати відповідальну участь у суспільному житті, захищати свої права та протидіяти свавіллю правовими засобами;

- обґрунтовано концепцію демократичної нормативної спроможності норми права як її здатності не лише формально регулювати суспільні відносини, а й забезпечувати практичне втілення демократичних цінностей у конкретних юридичних результатах. Доведено, що демократична ефективність правової норми визначається не самим фактом її юридичної чинності, а реальним впливом на здійснення народовладдя, забезпечення політичної рівності, громадянської участі та контрольованості публічної влади;

- уведено до теоретико-правового аналізу категорію «дефіцит демократичної реалізації», під якою запропоновано розуміти розрив між нормативно проголошеними демократичними стандартами та фактичними можливостями їх здійснення в суспільних і державно-владних відносинах. Визначено, що такий дефіцит виникає внаслідок недосконалості правозастосовних процедур, недостатньої інституційної спроможності, формалізації громадянської участі та неефективності механізмів юридичного контролю. Обґрунтовано, що його подолання потребує переорієнтації

демократичних перетворень із кількісного розширення нормативної бази на забезпечення реальної дієвості правових інститутів;

удосконалено:

- теоретико-правовий підхід до розуміння демократично орієнтованого правового заохочення, сутність якого полягає у використанні нормативно визначених засобів позитивного правового впливу для підтримки добровільної, правомірної та суспільно корисної поведінки, спрямованої на зміцнення демократичних відносин. На відміну від переважного трактування правового заохочення як форми юридичної винагороди, розкрито його ширше функціональне призначення як інструменту формування громадянської відповідальності, доброчесності та правомірної суспільної активності. Встановлено, що демократична спрямованість такого заохочення передбачає дотримання принципів законності, рівності, політичної нейтральності та недопустимості надання переваг за політичними переконаннями;

- науковий підхід до стратегічного планування демократичних реформ, який передбачає узгодження правових перетворень у різних сферах державного управління з фундаментальними демократичними принципами. Обґрунтовано необхідність попереднього оцінювання впливу законодавчих змін на права людини, громадянську участь, незалежність державних інституцій та баланс владних повноважень. Запропоновано розглядати стратегічне планування не лише як інструмент визначення пріоритетів державної політики, а й як засіб запобігання правовим рішенням, які, формально переслідуючи суспільно корисну мету, можуть послаблювати демократичні гарантії. Такий підхід дозволяє перейти від ситуативного реформування до послідовного розвитку правової системи, у якій кожне управлінське рішення оцінюється з позиції його довгострокового впливу на якість демократії;

дістало подальший розвиток:

- наукове положення про комплексний характер правового механізму забезпечення демократії, ефективність якого залежить від узгодженої взаємодії правових норм, державних інституцій, демократичних процедур, юридичних

гарантій та правових цінностей. Обґрунтовано, що саме їх взаємозв'язок забезпечує реальне здійснення народовладдя, запобігає надмірній концентрації державної влади та сприяє стабільному розвитку демократичної правової держави;

- наукове положення про ціннісну наступність демократичної правової політики, відповідно до якого зміна політичного керівництва, державних пріоритетів чи напрямів реформування не повинна призводити до послаблення фундаментальних демократичних гарантій. Обґрунтовано, що сталість демократії визначається здатністю правової політики зберігати пріоритет прав людини, верховенства права, політичного плюралізму та підзвітності влади за умов суспільних трансформацій, забезпечуючи водночас можливість оновлення державних інституцій відповідно до потреб суспільства;

- теоретико-правові положення щодо відновлення повноцінного функціонування демократичних інститутів у повоєнний період. Розвинуто підхід, відповідно до якого повернення до звичайних демократичних процедур має передбачати не лише відновлення виборчих процесів, громадської участі та місцевого самоврядування, а й створення належних правових умов для рівної реалізації політичних прав громадян, забезпечення відкритості публічної влади та відновлення ефективного громадського контролю.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання для вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні, підвищення ефективності діяльності органів публічної влади, розвитку інститутів народовладдя та посилення гарантій громадянської участі. Сформульовані положення й рекомендації можуть бути застосовані у правотворчій і правозастосовній діяльності, формуванні та реалізації державної правової політики, удосконаленні механізмів громадського контролю, прозорості й підзвітності влади. Окремі результати дослідження можуть використовуватися в освітній та науковій діяльності для розвитку демократичної правосвідомості, підвищення рівня правової культури та поглиблення теоретико-правових знань про демократію як основу сучасної правової держави.

Матеріали дисертації використовуються: в навчальному процесі Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права» (акт впровадження від 04.09.2026); науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері (довідка про впровадження від 04.09.2026).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Університету Короля Данила, де було виконано дисертацію, а також оприлюднені на трьох наукових конференціях, а саме: ІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 04–05 червня 2025 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Київ, 18–19 вересня 2024 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі» (м. Київ, 18–19 лютого 2025 року).

Публікації. Основні наукові результати дисертації висвітлені у 7 наукових публікаціях, з яких 4 статті опубліковані в наукових фахових виданнях України та 3 тези доповідей, оприлюднених у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлена його метою, завданнями, предметом та логікою наукового викладу. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 268 сторінок, із яких 231 сторінку займає основний текст. Список використаних джерел налічує 196 найменувань і розміщений на 19 сторінках. Дисертація також містить два додатки загальним обсягом 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Поняття та структура правового механізму забезпечення демократії

Демократичний характер сучасної держави визначається не лише конституційним проголошенням народовладдя, політичного плюралізму, виборності органів публічної влади та гарантованості політичних прав людини. Значно складнішим є питання створення правових умов, за яких відповідні засади набувають реального регулятивного значення, обмежують здійснення публічної влади та забезпечують постійну участь суспільства у формуванні, реалізації й контролі державної політики. Демократія у цьому розумінні становить не статичну характеристику форми держави, а особливий спосіб юридичної організації відносин між народом, особою та публічною владою, що потребує системи нормативних, інституційних, процедурних і гарантійних засобів свого практичного відтворення. Сам факт закріплення демократичних принципів у конституції не виключає можливості їх формалізації, обмеження політичної конкуренції, зниження ефективності представницьких інститутів або поступового відчуження громадян від процесу прийняття публічних рішень. Відповідно, наукового значення набуває не лише з’ясування змісту демократії як політико-правового феномену, але й дослідження юридичного механізму, за допомогою якого її основоположні цінності трансформуються у реально діючі правила, процедури, компетенції, правові статуси та форми юридичного контролю. Саме категорія правового механізму забезпечення демократії дозволяє перейти від абстрактного аналізу демократичної державності до виявлення конкретних юридичних засобів її організації та захисту.

Вихідною методологічною передумовою такого дослідження є розуміння демократії одночасно у декількох взаємопов’язаних вимірах. У політико-

правовому значенні вона виражає належність публічної влади народові та легітимацію державного управління через волевиявлення громадян. У конституційно-правовому вимірі демократія набуває нормативної форми через принцип народного суверенітету, періодичні вільні вибори, політичний плюралізм, поділ влади, гарантії опозиційної діяльності, місцеве самоврядування, свободу слова, об'єднань і мирних зібрань. У процедурному вимірі вона передбачає встановлення юридично визначених способів формування органів влади, прийняття публічних рішень, участі громадян та контролю за діяльністю владних інституцій [94, с. 76]. Нарешті, в аксіологічному вимірі демократична організація держави ґрунтується на визнанні людської гідності, свободи, рівності, політичної автономії особи та неприпустимості монополізації влади. Відокремлення будь-якого із зазначених компонентів призводить до неповного розуміння демократії. Вибори без реальної політичної конкуренції не забезпечують повноцінного народовладдя, як і формальна участь громадян без можливості впливати на рішення може перетворитися на процедурну імітацію демократії. Так само необмежене посилання на волю більшості без правових гарантій основоположних прав створює ризик перетворення демократичної легітимації на засіб виправдання владного свавілля. Тому правовий механізм забезпечення демократії повинен бути здатним одночасно забезпечувати народне волевиявлення, юридичну організацію влади, захист політичної свободи та встановлення правових меж реалізації демократично сформованої влади [64, с. 126].

Для розкриття сутності досліджуваної категорії необхідно насамперед звернутися до загальнотеоретичного поняття механізму. У юридичній науці воно традиційно використовується для характеристики системи взаємопов'язаних засобів, інститутів, процедур та юридичних явищ, за допомогою яких досягається визначений правовий результат. Саме функціональна спрямованість відрізняє механізм від простої сукупності правових елементів. Наявність норм, суб'єктів та юридичних процедур ще не утворює механізму, якщо між ними відсутній системний зв'язок і вони не забезпечують послідовного переходу від

нормативної моделі до фактичного результату. Відповідно, поняття «правовий механізм» доцільно використовувати для характеристики не будь-якої множини юридичних явищ, а внутрішньо організованої системи юридичних засобів, функціонування яких спрямовується на досягнення певного правового стану або забезпечення визначеної соціально-правової цінності [25, с. 1554-1558]. Такий підхід має особливе значення щодо демократії, оскільки її неможливо забезпечити одним нормативним актом, одним державним органом або окремою процедурою. Демократична державність виникає як результат одночасної дії конституційних принципів, суб'єктивних політичних прав, виборчих процедур, представницьких інституцій, механізмів безпосередньої демократії, судового захисту, громадського контролю та юридичної відповідальності публічної влади [46].

У загальнотеоретичній юриспруденції поняття правового механізму тісно пов'язане з категорією механізму правового регулювання, однак ототожнення цих понять видається методологічно необґрунтованим. Механізм правового регулювання традиційно характеризує процес впорядкування суспільних відносин за допомогою норм права, юридичних фактів, правовідносин, актів реалізації прав та обов'язків, а за необхідності й актів правозастосування. Правовий механізм забезпечення демократії має ширшу функціональну спрямованість, оскільки охоплює не тільки регулятивний вплив правових норм на відповідні суспільні відносини, але й інституційну організацію демократичної влади, процедури її легітимації, гарантії політичної участі, механізми запобігання концентрації влади, юридичний контроль та засоби відновлення порушеного демократичного порядку [92, с. 48]. Якщо механізм правового регулювання відповідає передусім на питання, яким чином право впорядковує певні відносини, то правовий механізм забезпечення демократії має дати відповідь на ширше питання: яким чином система юридичних засобів створює, підтримує, відтворює та захищає демократичний характер здійснення публічної влади [138, с. 286-290].

Не можна ототожнювати досліджуване поняття і з механізмом держави. Останній характеризує передусім систему державних органів, установ та інших організаційних елементів, за допомогою яких реалізуються функції держави. Правовий механізм забезпечення демократії виходить за межі державного апарату, оскільки суб'єктами демократичних процесів виступають не лише органи публічної влади. До них належать громадяни, політичні партії, громадські об'єднання, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, інші інститути громадянського суспільства, а у визначених правових формах також міжнародні та наднаціональні інституції [41]. Демократія принципово не може забезпечуватися виключно державою, адже одним із її сутнісних призначень є створення правових можливостей для суспільства впливати на державу, контролювати її та змінювати персональний склад владних інституцій. Саме тому включення до механізму забезпечення демократії лише органів державної влади створило б парадоксальну конструкцію, у якій держава одноосібно визначала б і контролювала демократичність власного функціонування. Демократичний правовий механізм за своєю природою передбачає множинність суб'єктів і центрів юридично значущої активності [56, с. 272].

Важливе методологічне значення має також розмежування понять «правовий механізм демократії» та «правовий механізм забезпечення демократії». Перше поняття може бути використане у надзвичайно широкому значенні для позначення всього юридичного виміру функціонування демократичної системи. Категорія забезпечення є функціонально конкретнішою, оскільки вказує на цілеспрямовану діяльність та систему засобів, спрямованих на створення умов для реалізації демократії, її підтримання, гарантування, охорону та відновлення у разі порушення. У цьому контексті «забезпечення» не слід зводити виключно до гарантування або охорони. Гарантії є одним із компонентів забезпечувального механізму, тоді як забезпечення охоплює весь комплекс нормативних, інституційних, процедурних, організаційно-правових та захисних передумов демократичного функціонування держави. Відповідно,

правовий механізм забезпечення демократії має не тільки реагувати на порушення демократичних принципів, але й створювати такі юридичні умови, за яких їх порушення ускладнюється самою конструкцією публічної влади [196, с. 3].

Зазначений підхід дозволяє поставити питання про співвідношення демократії та права на більш фундаментальному рівні. Демократія передбачає народне самоврядування, однак право надає цьому самоврядуванню інституційної форми, визначає процедури формування колективної волі та встановлює межі владного рішення. Без юридичної форми демократична воля може втратити передбачуваність і перетворитися на ситуативне домінування політичної більшості [113]. Водночас право, позбавлене демократичної легітимації, здатне перетворитися на автономну систему владних приписів, відчужених від суспільства. Отже, демократична держава потребує постійного узгодження двох начал: суспільної легітимації влади та юридичної обмеженості способів її здійснення. Саме у правовому механізмі забезпечення демократії така взаємодія набуває інституційної форми.

У цьому аспекті особливої ваги набуває співвідношення демократії та верховенства права. Їх не можна розглядати як взаємозамінні поняття, оскільки вони характеризують різні, хоча й тісно пов’язані властивості правової державності. Демократія передусім відповідає на питання про джерело, легітимацію та форми участі у здійсненні публічної влади, тоді як верховенство права встановлює юридичні межі, у яких така влада може реалізовуватися. Саме тому демократична підтримка рішення не усуває необхідності дотримання Конституції, прав людини, юридичної визначеності, поділу влади та належної процедури [118, с. 118-121]. З іншого боку, формальна відповідність владної діяльності нормативним вимогам не компенсує відсутності реальних механізмів політичної участі, конкуренції та підзвітності. У демократичній правовій державі ці принципи взаємно обмежують і водночас підсилюють один одного: демократія надає владі суспільну легітимність, а верховенство права перетворює її на юридично обмежену владу.

На нашу думку, саме ця взаємодія дозволяє визначити фундаментальну властивість правового механізму забезпечення демократії, яку можна охарактеризувати як принцип демократично-правової взаємозумовленості. Його зміст полягає у тому, що юридичне забезпечення демократії повинно одночасно гарантувати можливість народу формувати та впливати на публічну владу і не допускати використання демократичної легітимації як підстави для виведення цієї влади за межі права [69, с. 7-8]. Демократично сформована влада залишається владою, яка потребує правового обмеження. Водночас правові обмеження влади у демократичній державі повинні функціонувати не як інструмент усунення народу від прийняття політичних рішень, а як засіб забезпечення рівної свободи всіх учасників демократичного процесу. Така взаємозумовленість дозволяє уникнути двох крайнощів: абсолютизації волі більшості та надмірної юридизації демократії, за якої демократична політика фактично підмінюється діяльністю правових інституцій [9, с. 398].

Важливим структурним ядром правового механізму забезпечення демократії є принцип народного суверенітету. Його значення не обмежується конституційною формулою про народ як джерело державної влади. Народний суверенітет потребує юридичних каналів, через які суспільна воля може набувати владного значення. Саме тому вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії, політичні партії, представницькі органи та місцеве самоврядування повинні розглядатися як функціонально взаємопов’язані компоненти реалізації народовладдя. Водночас народний суверенітет не означає існування необмеженої колективної влади. Конституційна демократія передбачає, що навіть рішення, яке має підтримку більшості, реалізується у правових межах і не може довільно позбавляти меншину основоположних прав або руйнувати умови майбутньої демократичної конкуренції. Таким чином, право виконує не антидемократичну, а демократозберігальну функцію, забезпечуючи можливість тривалого відтворення політичної свободи [79, с. 17-18].

Це дозволяє розрізняти первинну демократичну легітимацію та поточну демократичну підзвітність влади. Вибори створюють первинний юридично-політичний мандат на здійснення владних повноважень, однак демократична природа держави не завершується у день голосування. Між виборчими циклами повинні функціонувати парламентський контроль, політична відповідальність, громадська участь, доступ до публічної інформації, свобода критики, адміністративні процедури, судовий контроль та інші засоби впливу на владу [71, с. 116]. В іншому випадку демократія фактично редукується до періодичного делегування повноважень без достатньої можливості контролювати спосіб їх реалізації. Отже, правовий механізм забезпечення демократії має бути безперервним, а не епізодичним.

У зв’язку з цим доцільно сформулювати принцип безперервності демократичної легітимації. Його сутність полягає не в необхідності постійного проведення виборів або референдумів, а у збереженні протягом усього періоду здійснення публічних повноважень юридично гарантованого зв’язку між владою та суспільством. Такий зв’язок забезпечується через відкритість, підзвітність, парламентські та громадські процедури, доступ до інформації, право на звернення, консультації, місцеве самоврядування, діяльність опозиції та можливість судового захисту політичних прав. Влада, яка отримала демократичний мандат, не набуває автономії від суспільства до наступних виборів. Її легітимність постійно підтримується або послаблюється якістю правових процедур взаємодії з громадянами [87, с. 48].

Окремого аналізу потребує співвідношення представницької та безпосередньої демократії у структурі досліджуваного механізму. Їх протиставлення як альтернативних моделей видається спрощеним. У сучасній державі безпосереднє здійснення народом усієї сукупності владних функцій є об’єктивно неможливим, а тому представницькі інститути залишаються основною організаційною формою демократичного управління. Водночас представницька демократія потребує інструментів прямої участі, які підтримують зв’язок між громадянином і публічними інституціями [159]. Саме

тому референдум, місцеві ініціативи, громадські слухання, електронні петиції, консультації з громадськістю та інші форми партисипативної демократії не повинні розглядатися як конкуренти парламентаризму. Їх функція полягає у доповненні представницької системи каналами безпосередньої участі.

Однак сама кількість інструментів участі не є достатнім показником демократичності. Юридична процедура може існувати формально, але бути організованою таким чином, що реальний вплив громадян на рішення залишається мінімальним. Звідси випливає необхідність відмежовувати формальну доступність демократичної процедури від її демократичної дієвості. Наприклад, право на участь у консультації має обмежену демократичну цінність, якщо позиції учасників систематично не розглядаються або орган влади не пояснює причин їх відхилення. Право на інформацію втрачає значну частину забезпечувального потенціалу, якщо інформація формально оприлюднюється, але є фактично недоступною для розуміння [188, с. 100-108]. Отже, демократична процедура повинна оцінюватися не лише за фактом її нормативного існування, але й за реальною здатністю забезпечувати юридично значущу участь [63, с. 82].

У межах цього дослідження таку властивість пропонується визначати як демократичну функціональність правової форми. Під нею слід розуміти здатність юридично встановленого інституту, процедури або повноваження фактично виконувати демократичне призначення, заради якого вони були запроваджені. Відповідно, виборча процедура є демократично функціональною тоді, коли забезпечує вільне формування політичної волі та реальну конкуренцію; парламентська процедура тоді, коли дозволяє представництво, обговорення та контроль; громадська консультація тоді, коли створює реальну можливість бути почутим; судовий контроль тоді, коли забезпечує ефективне відновлення порушених політичних прав. Запропонований критерій дозволяє перейти від формально-інституційного до функціонального оцінювання правового механізму демократії [58, с. 9].

Суттєве значення для функціонування цього механізму має політичний плюралізм. Демократія неможлива без юридично гарантованої можливості існування альтернативних політичних позицій, конкуренції програм та критики чинної влади. Тому свобода утворення політичних партій, свобода вираження поглядів, свобода мирних зібрань, діяльність парламентської та позапарламентської опозиції становлять не зовнішні додатки до виборчої системи, а структурні передумови демократичного волевиявлення. Виборець може здійснити справді вільний вибір лише за наявності альтернатив, доступу до інформації та можливості відкритого суспільного обговорення [73, с. 206-210]. Відповідно, обмеження політичної конкуренції впливає не тільки на права конкретних суб'єктів, але й на якість демократичної легітимації всієї системи публічної влади.

Не менш важливим компонентом є принцип поділу влади. У контексті правового механізму забезпечення демократії його функція полягає не просто в організаційному розподілі державної діяльності між законодавчими, виконавчими та судовими органами. Поділ влади створює систему інституційного взаємоконтролю, яка перешкоджає концентрації публічних повноважень та забезпечує можливість юридичного стримування демократично обраної більшості [90, с. 289-295]. У цьому аспекті незалежність суду, парламентський контроль, конституційна юрисдикція та визначені межі компетенції органів влади становлять внутрішні гарантії збереження демократичної системи. Вони не заперечують народний суверенітет, а створюють правові умови, за яких жоден тимчасовий носій політичного мандата не може ототожнити себе з народом і монополізувати право визначати межі власної влади [164].

Особливе місце у структурі правового механізму демократії належить правам людини. У традиційному підході вони можуть розглядатися передусім як межі державної влади, однак у демократичній системі значна частина прав одночасно виконує установчу функцію. Свобода слова забезпечує суспільну дискусію, свобода об'єднань створює можливість організованої політичної

діяльності, виборчі права дозволяють брати участь у формуванні представницьких органів, право на мирні зібрання забезпечує публічне вираження колективної позиції, право на звернення та доступ до інформації підтримує постійний зв'язок громадянина з владою. Тому політичні та комунікативні права слід розглядати не тільки як об'єкти захисту демократичної держави, але й як юридичні засоби, за допомогою яких сама демократія функціонує [109, с. 139-143].

Це дозволяє зробити важливий теоретичний висновок: особа у правовому механізмі забезпечення демократії не є лише бенефіціаром демократичного режиму. Вона виступає його активним суб'єктом. Демократія не «надається» громадянинові державою, оскільки саме юридично організована активність громадян створює демократичний характер державної влади. Звідси випливає необхідність відмови від надмірно державоцентричного трактування досліджуваного механізму [39]. Його центральним суб'єктом доцільно визнавати особу як носія політичної автономії, тоді як держава повинна створювати юридичні умови для реалізації такої автономії та одночасно утримуватися від неправомірного втручання у демократичну активність.

Правовий механізм забезпечення демократії має також виразний процедурний характер. Демократичність владного рішення визначається не тільки тим, хто його приймає, але й тим, яким чином воно формується. Відкрита процедура, можливість представлення різних позицій, рівність учасників, доступ до інформації, обґрунтованість результату та можливість його оскарження створюють юридичні передумови для перетворення владного рішення з одностороннього наказу на результат демократично організованого процесу. Саме процедура забезпечує включення суспільної комунікації у механізм публічного управління [123, с. 216]. У цьому аспекті демократія має не тільки суб'єктний, але й процедурний вимір: навіть орган, сформований на демократичних виборах, може приймати рішення у спосіб, який не відповідає демократичним стандартам.

Тому вважаємо обґрунтованим виділення принципу процедурної демократичності публічної влади. Його зміст полягає у вимозі, відповідно до якої демократична легітимність органу повинна доповнюватися демократично та юридично належним способом здійснення наданих йому повноважень. Зазначений принцип має особливе значення для сучасного публічного управління, де значна кількість рішень приймається не безпосередньо парламентом, а органами виконавчої влади, адміністративними установами та іншими суб'єктами, що володіють значним обсягом дискреції. Чим більш опосередкованим є зв'язок конкретного владного рішення з безпосереднім народним волевиявленням, тим більшого значення набувають процедура, відкритість, мотивування та контроль [180, с. 78].

Водночас демократичність не може бути зведена до максимально широкої участі громадян у кожному управлінському рішенні. Публічне управління потребує професійності, оперативності та інституційної спеціалізації. Надмірна процедурна складність може зробити державну діяльність неефективною, а постійне винесення спеціалізованих питань на безпосереднє волевиявлення не гарантує юридично якісного результату [128, с. 193-195]. Тому завдання правового механізму полягає не у максимізації участі як такої, а у визначенні юридично оптимального співвідношення представництва, професійного управління, громадської участі та контролю. Саме тут виявляється системна природа механізму: різні демократичні інститути не повинні дублювати або нейтралізувати один одного, а мають виконувати взаємодоповнювальні функції [38].

Структурний аналіз досліджуваного механізму дає підстави виокремити насамперед його нормативно-правовий компонент. До нього належать конституційні норми та принципи, законодавчі положення, міжнародно-правові стандарти, а також інші юридичні приписи, що визначають засади народовладдя, політичні права, організацію виборів, функціонування представницьких інституцій, місцевого самоврядування, політичних партій, громадських об'єднань та механізмів контролю. Саме нормативний компонент створює

юридичну модель демократії та визначає межі допустимої поведінки суб'єктів. Однак його наявність сама по собі не гарантує демократичності держави. Норма повинна бути реалізованою через належні інституції та процедури [124, с. 89-90].

Другим структурним компонентом є інституційно-суб'єктний. Він охоплює народ, громадян, органи законодавчої, виконавчої та судової влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські об'єднання, медіа, інші інститути громадянського суспільства та незалежні контрольні органи. Особливість цього компонента полягає у відсутності єдиного центру забезпечення демократії [117, с. 388-389]. Навпаки, її стійкість значною мірою залежить від розподілу юридичних можливостей між різними суб'єктами. Парламент представляє політичну волю, суд контролює правові межі влади, громадянське суспільство забезпечує зовнішній контроль і артикуляцію суспільних інтересів, а громадянин реалізує політичну суб'єктність через вибори та інші форми участі [170, с. 35-42].

Третім компонентом є функціонально-процедурний. Він охоплює виборчі та референдумні процедури, парламентські процедури, процедури громадської участі, діяльність місцевого самоврядування, доступ до публічної інформації, громадські консультації, процедури формування та діяльності органів публічної влади, судове й адміністративне оскарження. Саме цей компонент забезпечує рух демократичної системи. Якщо нормативний компонент відповідає на питання, які демократичні можливості та обмеження встановлені правом, а інституційний визначає суб'єктів їх реалізації, то процедурний встановлює юридичний порядок практичного здійснення відповідних можливостей [45].

Четвертим доцільно визначити гарантійно-захисний компонент, який охоплює судовий захист політичних прав, конституційний контроль, юридичну відповідальність, парламентський та громадський контроль, гарантії незалежності судової влади, механізми захисту політичної конкуренції та інші юридичні засоби, спрямовані на запобігання порушенням і відновлення демократичного порядку. Його необхідність випливає з того, що демократія є не

самозабезпечувальною системою. Демократичні інститути можуть використовуватися для поступового обмеження самої демократії, а виборчий мандат може стати ресурсом концентрації влади. Тому правовий механізм повинен містити засоби самозахисту, які не дозволяють окремому суб'єкту використати демократичні процедури для ліквідації умов майбутньої демократичної конкуренції [107, с. 90].

Окремим, п'ятим компонентом вважаємо доцільним виділити ціннісно-орієнтаційний. На перший погляд, цінності можуть видаватися зовнішніми щодо структури правового механізму, однак таке розуміння було б надмірно формальним. Конституційні принципи людської гідності, свободи, рівності, політичного плюралізму, верховенства права та народного суверенітету не лише пояснюють призначення конкретних норм, але й виступають критеріями їх тлумачення та оцінювання практики [188, с. 58-72]. Саме ціннісно-орієнтаційний компонент дозволяє встановити, чи виконує юридичний інститут своє демократичне призначення, чи лише зберігає зовнішню правову форму.

Водночас запропонована структура не повинна розумітися як механічна сукупність п'яти автономних блоків. Нормативні положення реалізуються суб'єктами через процедури, процедури захищаються гарантіями, а зміст усієї системи визначається демократичними правовими цінностями. Відсутність або істотна деформація одного компонента здатна послабити функціонування всього механізму [129, с. 80-85]. Наприклад, конституційно гарантоване виборче право без належної процедури не забезпечує вільного волевиявлення; якісна виборча процедура без політичного плюралізму не створює реальної конкуренції; політична конкуренція без незалежного судового захисту залишається вразливою до владного втручання. Отже, визначальною характеристикою механізму є не повнота переліку його елементів, а їх функціональна узгодженість [166].

На цій підставі пропонуємо використовувати категорію структурно-функціональної цілісності правового механізму забезпечення демократії. Вона означає такий стан організації юридичних засобів, за якого нормативний,

інституційно-суб’єктний, функціонально-процедурний, гарантійно-захисний та ціннісно-орієнтаційний компоненти не лише формально існують, а взаємодіють у спосіб, що забезпечує реальне народовладдя, політичну свободу, підзвітність публічної влади та можливість юридичного захисту демократичного порядку. Саме ця характеристика дозволяє відмежувати функціонуючу демократію від системи, яка зберігає окремі демократичні інститути переважно на формальному рівні [88, с. 71-72].

Структурно-функціональна цілісність має також динамічний характер. Правовий механізм демократії не формується одноразово та не залишається незмінним. Трансформація суспільних комунікацій, цифровізація, поява нових форм політичної участі, зміна способів поширення інформації та виникнення нових ризиків маніпулятивного впливу потребують постійної адаптації юридичних інструментів. Водночас така адаптація не повинна руйнувати фундаментальні демократичні стандарти [76, с. 67-76]. Нові технології можуть змінювати форму участі, але не скасовують вимог вільного волевиявлення; зміна моделей публічного управління може впливати на процедури, але не усуває підзвітності та юридичного контролю. Отже, механізм повинен поєднувати інституційну стабільність із функціональною адаптивністю [140, с. 9].

Особливо виразно проблема стійкості демократії проявляється в умовах кризових і надзвичайних правових режимів. Демократична держава може об’єктивно потребувати тимчасового посилення окремих владних повноважень, оперативнішого прийняття рішень та обмеження певних форм реалізації прав. Проте саме у таких умовах зростає значення правового механізму, оскільки винятковість обставин не повинна автоматично перетворюватися на винятковість влади з права. Юридична визначеність підстав обмежень, їх тимчасовий характер, пропорційність, збереження інституційного контролю та можливість подальшої перевірки владних рішень є необхідними елементами демократичної стійкості. Це дозволяє зробити висновок, що зрілість правового механізму демократії найбільш повно виявляється не за відсутності суспільних

криз, а у його здатності зберігати фундаментальні демократичні властивості саме під час таких криз [162].

У цьому контексті забезпечувальна функція права набуває подвійного характеру. З одного боку, право створює позитивні юридичні можливості для демократії, закріплюючи права участі, компетенцію представницьких органів та демократичні процедури. З іншого боку, воно виконує негативну обмежувальну функцію, встановлюючи межі концентрації влади, забороняючи неправомірне втручання у політичну свободу та створюючи засоби контролю. Демократія потребує обох функцій одночасно [61, с. 16-17]. Система, яка лише надає можливості участі, але не обмежує владу, залишається вразливою до авторитарної концентрації. Система, яка лише обмежує владу, але не створює каналів реальної політичної участі, може бути юридично впорядкованою, але не повною мірою демократичною.

Тому правовий механізм забезпечення демократії доцільно розглядати як систему подвійної юридичної спрямованості: він одночасно конституює демократичну владу та обмежує її. Конститутивна функція проявляється у правовому визначенні джерела влади, порядку формування органів, способів політичної участі та компетенції демократичних інституцій. Обмежувальна функція виражається у встановленні прав людини, поділі влади, судовому контролі, компетенційних межах, процедурах відповідальності та інших гарантіях проти зловживання владою. У цьому полягає одна з ключових особливостей демократичного права: воно не тільки легітимує владу, але й юридично не дозволяє легітимованій владі стати необмеженою [13, с. 12].

Необхідно враховувати й те, що ефективність досліджуваного механізму не може визначатися виключно нормативними показниками. Конституція може містити розгорнутий каталог політичних прав, законодавство детально регулювати вибори та громадську участь, а система державних органів формально відповідати принципу поділу влади [30, с. 176-180]. Проте реальна демократичність залежить від того, наскільки відповідні юридичні можливості можуть бути використані без надмірних перешкод і наскільки публічна влада

фактично визнає їх обов'язковість. Саме тому оцінювання механізму повинно охоплювати не лише нормативну наявність демократичного інституту, але й доступність, ефективність, передбачуваність та захищеність його використання [193, с. 74-79].

Звідси випливає необхідність розмежування формальної та функціональної забезпеченості демократії. Формальна забезпеченість означає наявність нормативних та інституційних передумов демократичного функціонування держави. Функціональна забезпеченість характеризує реальну здатність цих засобів забезпечувати політичну участь, конкуренцію, підзвітність, контроль і захист прав. При цьому зазначені рівні не слід протиставляти. Формальна забезпеченість є необхідною основою демократії, оскільки без юридично визначених правил політичний процес стає нестабільним та залежним від ситуативних домовленостей. Водночас формальна конструкція набуває демократичної цінності лише за умови її фактичної реалізації [75, с. 111].

Правовий механізм забезпечення демократії має також превентивний вимір. Його функція полягає не лише у відновленні порушених політичних прав або скасуванні неправомірних владних рішень. Значно ефективнішим є створення такої юридичної архітектури, яка мінімізує саму можливість антидемократичної концентрації влади [148, с. 4-6]. Поділ влади, несумісність окремих посад, періодичність виборів, обмежені строки повноважень, прозорість, парламентський контроль, незалежність суду та інші конструкції мають саме превентивне значення. Вони виходять із припущення, що демократична система не повинна залежати виключно від добросовісності конкретних носіїв влади. Якісний правовий механізм повинен залишатися дієвим і тоді, коли окремий суб'єкт намагається використати владні повноваження для послаблення демократичних обмежень [146, с. 3].

На наш погляд, це дозволяє сформулювати принцип інституційної самозбережуваності демократії. Його сутність полягає у здатності демократично організованого правового порядку за допомогою власних правових інститутів запобігати концентрації влади, захищати політичний плюралізм, підтримувати

можливість зміни влади та відновлювати порушені демократичні процедури без відмови від фундаментальних засад самої демократії. Водночас зазначений принцип не повинен використовуватися як універсальне виправдання обмеження політичних прав під гаслом захисту демократії [153, с. 345-358]. Самозбереження демократії є правомірним лише тоді, коли відповідні заходи мають належну нормативну основу, переслідують легітимну мету, є необхідними та пропорційними і не перетворюють захист демократичного порядку на засіб усунення законної політичної конкуренції.

З урахуванням проведеного аналізу правовий механізм забезпечення демократії пропонується визначити як системно організовану сукупність взаємопов'язаних правових принципів, норм, суб'єктів, інститутів, процедур, юридичних засобів і гарантій, функціонування яких спрямоване на нормативне закріплення, практичну реалізацію, охорону та відновлення демократичного порядку, забезпечення народного суверенітету, політичної участі та плюралізму, підзвітності й змінюваності публічної влади, а також її обмеження правами людини та фундаментальними вимогами верховенства права [60, с. 38-45]. Запропоноване визначення дозволяє уникнути як надмірно вузького розуміння механізму через систему державних органів, так і невиправдано широкого включення до нього всіх соціальних чинників, які можуть впливати на стан демократії. Визначальною ознакою належності певного елемента до правового механізму є його юридична форма або юридично значуща функція у процесі створення, реалізації, гарантування чи захисту демократичних відносин [183, с. 190-192].

Структуру правового механізму забезпечення демократії відповідно до запропонованого підходу становлять п'ять взаємопов'язаних компонентів: нормативно-правовий, що визначає принципи, правила та юридичні межі демократичної організації; інституційно-суб'єктний, який охоплює носіїв та учасників демократичної взаємодії; функціонально-процедурний, через який реалізуються вибори, представництво, безпосередня участь, громадський вплив та інші демократичні процедури; гарантійно-захисний, спрямований на охорону

політичних прав, контроль влади та відновлення порушеного демократичного порядку; ціннісно-орієнтаційний, який забезпечує відповідність функціонування всієї системи фундаментальним цінностям людської гідності, свободи, рівності, політичного плюралізму, народного суверенітету та верховенства права [120, с. 457-458]. Така структура дає можливість досліджувати демократію не як сукупність розрізнених політичних інститутів, а як юридично організовану систему взаємопов'язаних засобів.

Водночас системність механізму передбачає не тільки горизонтальну взаємодію його компонентів, але й послідовність реалізації демократичної цінності. На першому рівні фундаментальні демократичні цінності та принципи набувають конституційного закріплення. На другому вони конкретизуються у законодавстві через права, компетенції, заборони та юридичні процедури. На третьому створені нормативні можливості реалізуються громадянами, органами публічної влади та інститутами громадянського суспільства [19, с. 30]. На четвертому їх реалізація підлягає контролю та, у разі порушення, юридичному відновленню. Така послідовність демонструє, що демократія існує як безперервний процес переходу від цінності до принципу, від принципу до норми, від норми до процедури та конкретної демократичної практики.

На цій основі можна говорити про циклічність функціонування правового механізму забезпечення демократії. Реалізація демократичних процедур створює новий суспільний і правовий досвід, який через вибори, громадську участь, парламентський процес, судовий контроль та публічну дискусію впливає на подальше вдосконалення нормативної системи. Отже, правовий механізм не лише реалізує вже сформовану модель демократії, але й забезпечує її здатність до самокорекції. У цьому проявляється принципова відмінність демократичної системи від закритої владної моделі: вона передбачає юридично організовану можливість перегляду політичних рішень, зміни представників, критики державної політики та реформування самих правових інститутів [114, с. 108].

Саме здатність до правомірної самокорекції доцільно розглядати як одну з ознак зрілого правового механізму демократії. Демократична система не

гарантує безпомилковості публічних рішень. Її перевага полягає у створенні юридичних каналів, через які помилки можуть бути виявлені, оскаржені, політично оцінені та виправлені без руйнування самого правового порядку. Вибори забезпечують політичну корекцію, судовий контроль юридичну, парламентські процедури інституційну, а громадська участь суспільно-комунікативну. Чим більш доступними та ефективними є відповідні механізми, тим меншою стає залежність демократії від якостей окремих носіїв влади [14, с. 211].

Таким чином, правовий механізм забезпечення демократії є складною динамічною системою, у межах якої право одночасно конституює демократичну владу, забезпечує участь громадян у її формуванні та здійсненні, встановлює юридичні межі владної діяльності й створює засоби захисту демократичного порядку. Його не можна ототожнювати ані з механізмом держави, ані з механізмом правового регулювання, ані з окремою системою гарантій демократії. Визначальною властивістю такого механізму є структурно-функціональна цілісність, що забезпечується узгодженою дією нормативно-правового, інституційно-суб'єктного, функціонально-процедурного, гарантійно-захисного та ціннісно-орієнтаційного компонентів [28, с. 5]. При цьому право виконує подвійну демократичну функцію: створює юридичні форми народовладдя та одночасно не дозволяє демократично легітимованій владі перетворитися на юридично необмежену.

Отже, ефективність правового механізму забезпечення демократії визначається не кількістю нормативно закріплених демократичних інститутів, а їх реальною здатністю забезпечувати політичну свободу, участь, конкуренцію, представництво, підзвітність, контрольованість та змінюваність публічної влади. У цьому контексті фундаментального значення набуває демократична функціональність правової форми, яка дозволяє оцінювати юридичні інститути з позиції фактичного виконання ними демократичного призначення [121, с. 76]. Водночас стабільність демократичного порядку потребує інституційної самозбережуваності, тобто наявності правових механізмів, здатних протидіяти

концентрації влади та руйнуванню політичного плюралізму без відмови від самих демократичних принципів. У сукупності зазначені положення дають підстави розглядати правовий механізм забезпечення демократії як юридичну систему постійного відтворення народовладдя, у якій демократична легітимація, правове обмеження влади, політична участь, інституційний контроль та захист прав людини утворюють функціонально взаємозалежні елементи єдиного демократичного правопорядку.

1.2. Норма права як базовий елемент механізму демократичного правового регулювання

Норма права у структурі правового механізму забезпечення демократії посідає фундаментальне місце, оскільки саме через неї абстрактні демократичні цінності та конституційні принципи набувають юридично визначеної форми, перетворюючись на конкретні права, обов’язки, компетенції, процедури, заборони та гарантії. Демократія як політико-правовий феномен не може функціонувати виключно на рівні загальних декларацій про народовладдя, політичну свободу чи участь громадян у здійсненні публічної влади. Для практичної реалізації відповідних положень необхідне їх нормативне опосередкування, тобто закріплення у правових приписах, які визначають, хто саме є суб’єктом демократичного права або повноваження, за яких умов воно може бути реалізоване, у якій процедурі, в яких межах та з якими юридичними наслідками. Саме тому норма права є тим базовим юридичним елементом, який забезпечує перехід від демократичної цінності до нормативної моделі поведінки, а від неї до конкретного правовідношення та правозастосовного результату. Без такого переходу демократія залишалася б переважно політичною декларацією, а не реально функціонуючим правовим порядком.

Теоретичне осмислення норми права у контексті демократичного правового регулювання потребує відмови від її надмірно вузького трактування

лише як загальнообов’язкового правила поведінки, встановленого або санкціонованого державою. Таке визначення фіксує важливі формально-юридичні властивості норми, однак не розкриває її функціональної ролі у сучасній демократичній державі [55, с. 89]. Норма не лише наказує, дозволяє чи забороняє певну поведінку. Вона одночасно визначає межі публічної влади, створює правові можливості для громадянина, формує процедури політичної участі, встановлює юридичні гарантії та забезпечує передбачуваність взаємодії між державою і суспільством. У демократичному правопорядку особливого значення набувають норми, які не стільки регулюють приватну поведінку, скільки юридично організовують сам процес здійснення публічної влади. Саме такі приписи визначають порядок формування органів держави, строки та межі їх повноважень, процедури прийняття рішень, порядок виборів, референдумів, громадських консультацій, доступу до інформації, судового контролю та політичної відповідальності. У цьому розумінні норма права є не просто інструментом регулювання суспільних відносин, а засобом юридичного конструювання демократичної влади [73, с. 209].

Особливість демократичного правового регулювання полягає також у тому, що норма права виконує двоєдину функцію. З одного боку, вона створює юридичні можливості для реалізації народовладдя, закріплюючи право обирати і бути обраним, брати участь у референдумі, утворювати політичні партії, висловлювати політичні погляди, звертатися до органів влади, отримувати публічну інформацію, брати участь у місцевому самоврядуванні та інших формах демократичної активності. З іншого боку, норма встановлює межі для самої публічної влади, визначаючи, які дії вона може здійснювати, у якій процедурі, щодо яких суб’єктів і за яких обставин. Таким чином, норма одночасно має правонаділяючий та владообмежувальний потенціал [188, с. 221-228]. Саме ця подвійність є принципово важливою для демократії, оскільки правове регулювання має не лише організовувати активність громадян, а й юридично перешкоджати перетворенню демократично легітимованої влади на необмежену.

Звідси випливає, що норма права у демократичному механізмі не може оцінюватися виключно за критерієм формальної чинності. Для її повноцінного функціонування необхідно враховувати також зміст, системне місце, цільове призначення та відповідність основоположним демократичним принципам. Сам факт належного прийняття нормативного акта ще не означає, що кожна його норма автоматично сприяє демократії. Формально чинний припис може надмірно звужувати політичну конкуренцію, створювати необґрунтовані бар'єри для участі, встановлювати непропорційні обмеження свободи вираження поглядів або фактично посилювати концентрацію влади [192, с. 312]. Саме тому в демократичній державі юридична сила норми повинна поєднуватися з її конституційною і демократичною допустимістю. У цьому проявляється принципове значення верховенства Конституції та можливості конституційного контролю за нормативним змістом актів публічної влади [111].

У контексті зазначеного особливого значення набуває питання про співвідношення норми права та принципу права. Принципи демократії, народного суверенітету, політичного плюралізму, рівності, верховенства права, поділу влади та поваги до людської гідності мають вищий рівень нормативної узагальненості, ніж конкретна норма. Вони визначають загальну спрямованість правового регулювання та виступають критеріями тлумачення і оцінювання нормативних приписів. Норма, своєю чергою, конкретизує принцип і надає йому операційної форми. Наприклад, принцип народного суверенітету набуває практичного змісту через норми виборчого права, референдумного законодавства, статусу представницьких органів та місцевого самоврядування. Принцип політичного плюралізму конкретизується через норми про свободу діяльності політичних партій, рівність суб'єктів виборчого процесу, гарантії опозиції та свободу політичного висловлювання [145, с. 96-102]. Таким чином, принцип і норма не конкурують між собою, а перебувають у відносинах нормативної конкретизації.

Саме тому доцільно говорити про ієрархічну та функціональну взаємодію принципу і норми у демократичному правовому регулюванні. Принцип визначає

аксіологічний та змістовний орієнтир, тоді як норма забезпечує його інституціоналізацію у формі конкретного юридичного припису [158]. У разі суперечності між окремою нормою і фундаментальним демократичним принципом правова система повинна мати механізми, здатні забезпечити приведення нормативного регулювання у відповідність до вищих стандартів. Саме таку функцію виконують конституційний контроль, судове тлумачення, парламентський перегляд законодавства та інші форми юридичної корекції. Отже, норма права у демократичному механізмі не є автономним та ізольованим елементом. Її зміст і межі дії визначаються системою принципів, Конституцією та загальною логікою демократичного правопорядку [116, с. 62].

У цьому аспекті продуктивною є позиція Р. Дворкіна, який принципово відмежовував правила від принципів і наголошував, що право не вичерпується системою конкретних нормативних приписів. Принципи виконують самостійну нормативну функцію, особливо у складних справах, де буквальне застосування правила не дає достатньо переконливого правового результату [154, с. 92-94]. Для демократичного правового регулювання ця теза має особливе значення, оскільки принципи рівності, свободи, політичного плюралізму або недопустимості свавілля часто виступають критеріями оцінки конкретної норми чи способу її застосування. Разом із тим принципово орієнтоване правозастосування не повинно призводити до ігнорування нормативної форми [80]. Демократія потребує передбачуваних правил, а тому принципи мають не руйнувати нормативну визначеність, а забезпечувати змістовно правильне тлумачення і застосування норм.

Подібний підхід простежується і у концепції Р. Алексі, який розглядав принципи як вимоги оптимізації. Для демократичного правового регулювання це особливо важливо у ситуаціях конфлікту між політичною свободою та іншими конституційно значущими цінностями. Наприклад, свобода політичного вираження може вступати у напруження з вимогами громадської безпеки, правами інших осіб або захистом демократичного ладу [138, с. 219-231]. У таких випадках норма не повинна механічно вирішувати конфлікт шляхом

абсолютного пріоритету одного блага. Значно важливішим є встановлення юридично обґрунтованого балансу, який дозволяє максимально зберегти обидві цінності. Саме тут принцип пропорційності стає методологічним інструментом демократичного правового регулювання.

Водночас норма права зберігає незамінну функцію забезпечення правової визначеності. Демократичний процес не може функціонувати на основі лише загальних принципів, оскільки політичні права та процедури потребують чітко встановлених юридичних правил. Виборець повинен знати, коли проводяться вибори, хто має право брати у них участь, яким є порядок висування кандидатів, як відбувається підрахунок голосів, які існують способи оскарження порушень. Політична партія повинна мати можливість прогнозувати правові наслідки своєї діяльності, а орган влади має бути юридично обмежений визначеними межами компетенції. Саме норма створює таку передбачуваність. Тому демократичний правопорядок потребує одночасно нормативної стабільності та принципово орієнтованої гнучкості [101, с. 475-489].

У цьому контексті важливе значення має концепція Г. Кельзена щодо нормативної структури правопорядку та ієрархії юридичних норм. Незалежно від дискусій щодо ціннісної нейтральності чистої теорії права, її значення для демократичної держави полягає у тому, що кожне владне рішення повинно мати належну нормативну основу, а кожна нижча норма відповідати нормі вищого рівня. Така ієрархічна впорядкованість є принципово важливою для демократії, оскільки не дозволяє органам публічної влади самостійно створювати для себе компетенцію або виходити за межі конституційно визначеної структури. Відтак норма права виступає не тільки регулятором поведінки громадянина, але й юридичним обмеженням самої держави [176, с. 249].

Разом із тим суто формальна нормативна ієрархія не здатна повністю гарантувати демократичний характер правового регулювання. Формально чинний закон може бути прийнятий належним суб’єктом і у встановленій процедурі, але при цьому істотно звужувати політичну свободу або порушувати баланс між владою та суспільством. Саме тому демократичний механізм

потребує не лише ієрархії чинності, а й ієрархії цінностей, у межах якої Конституція та основоположні права виступають не просто юридично вищими актами, але й змістовними межами законодавчої свободи [134, с. 138-141].

Відповідно, норма права у демократичному правовому регулюванні має оцінюватися принаймні у трьох площинах. Перша стосується її формальної юридичної чинності: чи прийнята вона компетентним суб'єктом, у належній процедурі, чи набрала чинності та чи займає належне місце в ієрархії джерел права. Друга охоплює системну відповідність: чи узгоджується норма з Конституцією, іншими актами та загальними принципами правового порядку. Третя стосується демократичної функціональності: чи сприяє вона реальному здійсненню політичної свободи, участі, конкуренції, підзвітності та контролю влади. Саме третій вимір дозволяє оцінювати норму не лише як юридично чинну, а як функціонально придатну для забезпечення демократії [16, с. 284].

У межах такого підходу доцільно виділити демократичну нормативну спроможність норми права. Під нею пропонується розуміти здатність правової норми не тільки формально регулювати відповідне суспільне відношення, але й реально забезпечувати реалізацію демократичної цінності, закладеної у її змісті та функціональному призначенні. Наприклад, норма про громадську участь має високу демократичну нормативну спроможність лише тоді, коли створює реальну можливість впливу на процес прийняття рішення, а не лише символічну процедуру. Норма про доступ до інформації є демократично спроможною тоді, коли інформація може бути отримана своєчасно, у зрозумілій формі та без необґрунтованих бар'єрів [50]. Отже, нормативна спроможність визначається не тільки текстом припису, але й його процедурною та інституційною реалізованістю.

Такий підхід дозволяє розмежувати юридичну чинність та демократичну ефективність норми. Перша є необхідною умовою правового порядку, друга характеризує здатність норми виконувати її демократичне призначення. Демократична ефективність не може бути протиставлена законності, оскільки норма повинна діяти саме як юридичний припис. Однак її реальне значення

визначається тим, наскільки вона створює передбачений нею демократичний результат. У цьому контексті важливо уникнути спрощеного функціоналізму, за якого будь-яка норма оцінюється лише за політично бажаним результатом. Демократична ефективність завжди повинна залишатися юридично обмеженою та оцінюватися через критерії правової визначеності, рівності, пропорційності та поваги до основоположних прав [151, с. 53-66].

Структура правової норми також має важливе значення для демократичного регулювання. Традиційна триелементна модель, що включає гіпотезу, диспозицію та санкцію, дозволяє показати логіку правового впливу. Гіпотеза визначає умови виникнення відповідного демократичного права або повноваження, диспозиція встановлює модель дозволеної, обов'язкової чи забороненої поведінки, а санкція забезпечує юридичні наслідки порушення [50]. У сфері демократії така структура може бути складнішою, оскільки значна частина норм має установчий, компетенційний, процедурний або гарантійний характер. Наприклад, конституційна норма про періодичність виборів не завжди вкладається у класичну модель правила поведінки, але вона виконує фундаментальну демократозабезпечувальну функцію.

Саме тому при аналізі норми у демократичному механізмі доцільніше акцентувати не лише на формальній структурі, а й на її функціональному типі. Можна виокремити норми установчі, які закріплюють основи демократичного порядку; правонаділяючі, що визначають політичні права громадян; компетенційні, які встановлюють повноваження органів влади; процедурні, що регламентують порядок реалізації демократичних процесів; обмежувальні, які встановлюють межі владного втручання; гарантійні, які забезпечують захист демократичних прав; контрольні, що створюють механізми перевірки публічної влади; охоронні, спрямовані на юридичну відповідальність за порушення демократичного порядку. Саме взаємодія різних функціональних типів норм утворює нормативну основу правового механізму демократії [178, с. 313-315].

Особливе місце серед таких норм займають компетенційні приписи. Демократія передбачає не лише право громадянина брати участь у формуванні

влади, але й чітке юридичне визначення того, що саме може робити сформована у демократичний спосіб влада. Компетенційна норма визначає обсяг повноваження, його предмет, суб'єкта та межі реалізації. Саме вона перетворює політичний мандат на юридично оформлену компетенцію [192, с. 87-89]. Відповідно, демократична легітимація не може замінювати компетенційне обмеження. Орган, обраний народом, не отримує необмеженого права діяти від його імені. Його повноваження залишаються визначеними Конституцією і законом [8, с. 161-171].

З цієї точки зору норма права виконує компетенційно-обмежувальну функцію. Вона одночасно надає можливість здійснювати публічну владу та визначає межі такої можливості. Ця функція має особливе значення для демократії, оскільки дозволяє відокремити народний суверенітет від необмеженої влади конкретного державного органу. Народ як носій суверенітету не передає органу всю повноту своєї політичної волі. Він наділяє його юридично визначеною компетенцією, обмеженою строками, предметом, процедурою та контролем [165].

Не менш важливу роль відіграють процедурні норми. Саме через них демократичні права набувають практичної форми реалізації. Право голосу потребує виборчої процедури, право на участь у місцевому самоврядуванні потребує встановлених способів громадської участі, право на доступ до інформації потребує процедури подання та розгляду запиту, право на судовий захист потребує процесуального порядку звернення до суду. Процедура у цьому розумінні не є другорядною технічною оболонкою матеріального права. Вона є способом його реального існування.

Для демократії особливо важливо, щоб процедурні норми були не тільки чіткими, але й доступними. Надмірна складність процедури здатна фактично нейтралізувати формально надане право. Саме тому рівень демократичної нормативної спроможності залежить і від процедурної доступності. Право, реалізація якого потребує непропорційно складної кількості формальних дій, не

може вважатися повністю ефективним з погляду демократичного регулювання [21, с. 147].

Окремого значення набуває якість правової норми. Демократичний механізм потребує правил, які є достатньо чіткими, передбачуваними, внутрішньо узгодженими та доступними для розуміння. Нечіткість може створювати непропорційно широкий простір для адміністративного або політичного розсуду, особливо у сферах, пов'язаних із політичною участю, свободою слова або діяльністю опозиції [123, с. 93-103]. Саме тому юридична визначеність виступає не лише загальноправовою вимогою, але й безпосередньою гарантією демократії. Чим менш визначена норма, тим вищим є ризик її вибіркового або політично залежного застосування [145, с. 440].

У цьому аспекті особливого значення набувають ідеї Л. Фуллера щодо внутрішньої моралі права. Загальність, оприлюднення, перспективність, зрозумілість, несуперечливість, стабільність і відповідність між нормою та реальною практикою її застосування мають безпосереднє значення для демократичної держави. Якщо правила політичної участі змінюються непередбачувано або застосовуються нерівномірно, демократична конкуренція втрачає правову основу. Саме тому якість норми є не технічною характеристикою законодавства, а складовою демократичної стабільності [171, с. 144-149].

Подібний висновок випливає і з концепції Дж. Раза, який наголошував на передбачуваності, ясності та стабільності права. Для демократичних процедур ці вимоги мають особливе значення, оскільки учасники політичного процесу повинні мати можливість планувати свою діяльність і розраховувати на однаковість правових умов. Неможливо говорити про справедливу політичну конкуренцію, якщо правила можуть суттєво змінюватися без належного перехідного періоду або застосовуватися по-різному щодо різних суб'єктів [186, с. 95-100].

Саме тому правова визначеність у сфері демократичного регулювання має не лише індивідуальний, а й системний вимір. Вона забезпечує рівність умов

політичної участі, стабільність демократичних процедур та довіру до результатів волевиявлення. Якщо правила виборів, реєстрації кандидатів, фінансування політичної діяльності або доступу до інформації є нечіткими, це створює ризик не лише для конкретного суб'єкта, але й для легітимності всього демократичного процесу.

Не менш значущою є рівність нормативного регулювання. Норма демократичного права повинна встановлювати однакові юридичні стандарти для суб'єктів, що перебувають у юридично подібному становищі [175, с. 409]. Особливо це важливо у сфері політичної конкуренції, де навіть незначна нормативна перевага однієї групи може суттєво впливати на кінцевий результат. Водночас рівність не означає механічної однаковості. Правове регулювання може враховувати об'єктивно різні обставини, але така диференціація повинна мати правомірну мету та бути пропорційною.

Таким чином, норма права у демократичному механізмі повинна відповідати не лише формально-юридичним, але й демократично-функціональним вимогам. Вона має бути чинною, визначеною, системно узгодженою, рівною за критеріями застосування, пропорційною за характером обмежень та реально придатною для досягнення демократичної мети. Саме сукупність цих вимог дозволяє говорити про належну якість демократичної правової норми.

Особливого значення набуває питання про допустимість обмеження політичних прав. Демократична система не передбачає абсолютності всіх форм політичної активності. Право може встановлювати певні обмеження для захисту інших прав, громадської безпеки, конституційного ладу чи самої демократії. Однак такі обмеження повинні мати чітку нормативну основу, законну мету, бути необхідними та пропорційними. Саме тому якість обмежувальної норми має підвищене значення. Чим більш істотно норма втручається у політичну свободу, тим вищими повинні бути вимоги до її визначеності та обґрунтованості [172, с. 245-247].

У цьому контексті доцільно використати поняття нормативної щільності демократичного регулювання. Під нею можна розуміти ступінь деталізації норми щодо підстав, умов, меж, процедури та наслідків втручання у демократичні права або здійснення владного повноваження. Висока нормативна щільність особливо необхідна там, де існує значний ризик свавільного обмеження політичної свободи [10, с. 56]. Натомість у сферах, які потребують гнучкості, закон може залишати ширший простір для розсуду, але тоді такий розсуд має компенсуватися посиленими процедурними та контрольними гарантіями.

Саме тут проявляється зв’язок між нормою і дискрецією. Демократичне правове регулювання не може повністю усунути оцінювальні поняття або свободу адміністративного вибору. Однак норма повинна достатньо чітко окреслювати межі такого вибору. Інакше формально законне повноваження може стати інструментом політично вмотивованого або вибіркового застосування. Звідси випливає принципова вимога: чим ширшим є нормативно допустимий розсуд, тим сильнішими повинні бути юридичні гарантії його обґрунтованості, прозорості та контрольованості [159].

Норма права також виконує функцію юридичної індивідуалізації демократичного принципу. Загальний принцип сам по собі не визначає конкретного результату у кожній ситуації. Норма переводить його у конкретну модель поведінки, а правозастосування остаточно індивідуалізує цей припис щодо конкретного суб’єкта. Саме так відбувається послідовний перехід від народного суверенітету як конституційного принципу до конкретного права громадянина проголосувати на виборах, від політичного плюралізму до реєстрації конкретної політичної партії, від свободи слова до захисту конкретного політичного висловлювання [86, с. 75-77].

У цьому сенсі правове регулювання демократії має каскадний характер. Демократична цінність трансформується у принцип, принцип конкретизується у нормі, норма реалізується через процедуру, а процедура завершується конкретним юридично значущим результатом. На кожному етапі можливе

викривлення початкової демократичної мети. Саме тому ефективний механізм потребує контролю на всіх рівнях [74, с. 140-143].

На наш погляд, цю послідовність можна охарактеризувати як нормативну трансляцію демократії. Її сутність полягає у перетворенні загальних демократичних цінностей і принципів на конкретні юридичні правила, процедури та правовідносини, здатні забезпечити реальне народовладдя [66, с. 10]. Саме норма права є центральною ланкою такої трансляції, оскільки без неї не відбувається переходу від абстрактної цінності до юридично визначеної поведінки.

Разом із тим нормативна трансляція не є односторонньою. Практика застосування норм також впливає на їх подальший розвиток. Якщо певна норма систематично створює нерівність, невизначеність або не забезпечує передбаченої демократичної функції, це має стати підставою для її перегляду. Таким чином, норма є одночасно інструментом регулювання та об’єктом постійної демократичної оцінки [115, с. 86-95].

Особливе значення тут має судова практика. Саме суд здатний виявляти ситуації, коли формально чинна норма застосовується у спосіб, що суперечить фундаментальним принципам. Судове тлумачення дозволяє забезпечити системну узгодженість норми із Конституцією, правами людини та верховенством права. У цьому аспекті суд виступає не законодавцем, а гарантом нормативної цілісності демократичного порядку.

Водночас надмірна залежність демократичної якості норми від подальшої судової корекції є небажаною. Законодавство повинно первинно відповідати базовим вимогам якості, а не перекладати весь тягар виправлення нормативних дефектів на суди [189, с. 153]. Саме тому нормотворчість є одним із ключових етапів забезпечення демократії.

Нормотворчий процес сам по собі повинен бути демократичним. Норма, яка регулює демократичні відносини, набуває додаткової легітимності, якщо її формування відбувається відкрито, з належним парламентським обговоренням, участю заінтересованих сторін та доступністю інформації. Це не означає, що

кожен нормативний акт має проходити однаково складну процедуру громадського погодження. Однак правила, які визначають умови політичної конкуренції, виборів або обмеження політичних прав, потребують особливо високого рівня процедурної легітимності [51].

Таким чином, демократична якість норми залежить не лише від її змісту, але й від способу її створення. Норма, що регулює демократичний процес, повинна формуватися у процедурі, яка сама відповідає мінімальним демократичним стандартам. У цьому проявляється внутрішня узгодженість правового механізму: демократія не може ефективно забезпечуватися правилами, створеними у спосіб, що системно виключає суспільну участь, прозорість або належну парламентську процедуру [190, с. 177].

Окремої уваги заслуговує взаємозв'язок норми права та правової культури. Нормативний припис не реалізується автоматично. Його практична дія залежить від того, як його сприймають громадяни, державні службовці, судді, політичні актори та інші суб'єкти. Якщо правова культура толерує формальне обходження правил, навіть якісна норма може втрачати значну частину регулятивного потенціалу. Саме тому демократичне правове регулювання потребує не лише належних норм, але й культурної готовності їх дотримуватися [120, с. 182-188].

Правова культура має особливе значення для норм, які встановлюють політичні обмеження або правила чесної конкуренції. У багатьох випадках їх ефективність залежить не тільки від ризику санкції, але й від внутрішнього визнання неприпустимості використання владного ресурсу у приватно-політичних інтересах. Таким чином, норма створює зовнішню юридичну рамку, а правова культура забезпечує внутрішнє засвоєння її демократичного призначення.

Не менш важливою є і проблема символічних норм. У демократичному законодавстві можуть існувати приписи, які формально проголошують широкі можливості громадської участі, але не містять достатніх процедурних механізмів реалізації. Такі норми мають низьку демократичну нормативну

спроможність. Саме тому науковий аналіз повинен оцінювати не лише декларативний зміст, але й реальну операційність правового припису.

Операційність норми означає її здатність бути безпосередньо використаною суб’єктом для реалізації права або повноваження. Чим більша кількість невизначених посередницьких рішень потрібна для реалізації норми, тим вищий ризик її фактичної залежності від адміністративного розсуду [54, с. 4-7]. У демократичній сфері це особливо небезпечно, оскільки може створювати нерівні умови для різних політичних суб’єктів.

Саме тому належна демократична норма повинна поєднувати достатню визначеність із функціональною придатністю. Вона має чітко встановлювати юридичні умови, але не створювати надмірних формальних перешкод для реалізації права. Таким чином, нормативна якість у демократичному механізмі має двовекторний характер: вона одночасно обмежує свавілля та забезпечує доступність демократичної участі [62, с. 3].

Особливого значення це набуває у цифровому середовищі. Розвиток електронної демократії, цифрових петицій, онлайн-консультацій та інших форм участі потребує норм, здатних забезпечувати не лише технічну можливість взаємодії, але й юридичну значущість цифрового волевиявлення. Норма повинна визначати порядок ідентифікації учасника, достовірність результату, захист персональних даних, прозорість процедури та правові наслідки цифрової участі. Без належної нормативної основи технологічна інновація може залишатися лише комунікаційним інструментом, не перетворюючись на елемент демократичного правового механізму [195].

Крім того, цифровізація посилює значення нормативної рівності. Технічний доступ до онлайн-платформи не гарантує реальної рівності участі, якщо частина населення об’єктивно позбавлена цифрових навичок або доступу до відповідних засобів. Саме тому норма повинна враховувати не тільки формальну однаковість умов, але й реальні можливості різних суб’єктів. У цьому аспекті демократичне регулювання має поєднувати технологічний розвиток із гарантіями інклюзивності.

Таким чином, норма права у сучасному демократичному механізмі набуває багатовимірного значення. Вона одночасно є формою нормативного закріплення демократичних цінностей, інструментом організації народовладдя, засобом визначення компетенції публічної влади, гарантією політичних прав, основою процедурної визначеності та критерієм юридичного контролю [96, с. 141-144]. Саме через норму демократія набуває стійкої юридичної форми.

З урахуванням проведеного аналізу норму права у механізмі демократичного правового регулювання доцільно визначити як загальнообов'язковий, формально визначений та системно пов'язаний із фундаментальними демократичними принципами юридичний припис, за допомогою якого встановлюються права, обов'язки, компетенції, процедури, обмеження та гарантії, спрямовані на забезпечення народного суверенітету, політичної участі, плюралізму, підзвітності та юридичної обмеженості публічної влади [95, с. 132-137]. Таке визначення дозволяє показати, що норма у демократичній державі не є нейтральним технічним елементом правового регулювання, а має виразне функціональне призначення.

При цьому базовий характер норми не означає її самодостатності. Вона набуває реальної сили лише у взаємодії з правовими принципами, інституціями, процедурами, правовідносинами, правозастосуванням та юридичними гарантіями. Саме тому механізм демократичного правового регулювання повинен розглядатися як система, у якій норма виконує центральну, але не ізольовану функцію [48].

У цьому сенсі нормативно-правовий компонент, виокремлений у попередньому підпункті, становить первинну юридичну основу структурно-функціональної цілісності всього механізму. Якість норм прямо впливає на якість процедур, межі інституційної поведінки та ефективність захисту демократичних прав. Дефектна норма здатна породити дефектну практику, тоді як належно сформульований припис створює основу для передбачуваного й рівного правозастосування.

На цій підставі доцільно сформулювати принцип нормативної відповідності демократичному призначенню. Його зміст полягає у тому, що кожна правова норма, яка регулює інститути та процедури демократії, повинна не лише бути формально чинною, а й функціонально відповідати меті збереження політичної свободи, рівності, участі, конкуренції та контрольованості влади [26, с. 555]. Цей принцип дозволяє оцінювати норму не лише за формальною процедурою її прийняття, але й за її впливом на демократичну систему.

Зазначений принцип особливо важливий для норм, які обмежують демократичні права. У таких випадках законодавець повинен довести не тільки юридичну можливість встановлення обмеження, але й його обґрунтованість з погляду демократичної мети. Норма, яка захищає демократію шляхом непропорційного звуження політичної свободи, може суперечити власному призначенню. Саме тому демократія потребує не максимального регулювання, а належного правового регулювання [68, с. 187].

Таким чином, норма права є базовим елементом механізму демократичного правового регулювання, оскільки саме через неї відбувається нормативна трансляція демократії: перетворення фундаментальних демократичних цінностей та принципів у конкретні права, компетенції, процедури та юридичні гарантії. Її значення не обмежується регулятивною функцією, оскільки вона одночасно конституює демократичну владу, обмежує її, забезпечує політичну участь, створює процедурну визначеність та формує основу для юридичного контролю [122].

Ефективність норми у демократичному механізмі визначається поєднанням юридичної чинності, системної узгодженості, правової визначеності, рівності, пропорційності та демократичної нормативної спроможності. Саме остання дозволяє встановити, чи здатний нормативний припис реально виконувати те демократичне призначення, заради якого його було запроваджено. Відтак якість правової норми є одночасно показником якості демократичного правопорядку.

Підсумовуючи, слід констатувати, що нормативний рівень є первинним, але не завершальним рівнем забезпечення демократії. Норма створює юридичну можливість, але її реальне демократичне значення виникає лише у поєднанні з належною процедурою, інституційною спроможністю, правозастосуванням та правовою культурою [177, с. 94]. Саме у такій взаємодії досягається структурно-функціональна цілісність правового механізму забезпечення демократії, а нормативне регулювання перестає бути сукупністю формальних приписів і перетворюється на реальний інструмент юридичного відтворення народовладдя, політичної свободи та контрольованої публічної влади.

1.3. Заохочувальні норми права та правове заохочення у зміцненні демократичних процесів

Правовий механізм забезпечення демократії не може бути побудований виключно на використанні імперативних приписів, юридичних заборон, обов’язків та заходів державного примусу, оскільки демократичний правопорядок передбачає не лише утримання суб’єктів від неправомірної поведінки, але й формування умов для їх активної, добровільної та суспільно корисної участі у правовому і політичному житті держави. Демократія за своєю природою потребує особливого типу правової активності, за якого громадянин виступає не пасивним адресатом владних приписів, а суб’єктом, здатним ініціювати суспільно значущі процеси, брати участь у формуванні публічних рішень, здійснювати громадський контроль, реалізовувати політичні права, використовувати передбачені законом форми самоорганізації та відповідально взаємодіяти з державою. Саме тому у структурі демократичного правового регулювання поряд із традиційними зобов’язальними, забороннними, уповноважувальними та охоронними нормами особливого значення набувають норми, здатні створювати позитивну правову мотивацію. Заохочувальні норми права у цьому аспекті становлять специфічний нормативний інструмент, за

допомогою якого правова система не лише фіксує допустиму поведінку, але й виокремлює певні її моделі як особливо бажані, соціально корисні або такі, що сприяють досягненню цілей демократичної державності.

Зазначене дозволяє поставити проблему заохочення у ширший контекст методів правового впливу. Традиційна модель правового регулювання значною мірою ґрунтується на нормативному визначенні дозволеного, обов'язкового та забороненого, тоді як відхилення від належної моделі поведінки забезпечується можливістю державного примусу. Така конструкція є необхідною для правового порядку, однак вона не повністю розкриває мотиваційний потенціал права. Право здатне впливати на поведінку не тільки через загрозу негативних юридичних наслідків, але й через формування позитивної зацікавленості суб'єкта у правомірній, ініціативній та суспільно значущій поведінці. Саме у цьому контексті правові стимули та правове заохочення набувають самостійного загальнотеоретичного значення [194]. Їх функціональне призначення полягає у створенні такого юридичного середовища, в якому правомірність асоціюється не лише з необхідністю уникнути юридичної відповідальності, а й із можливістю отримання позитивного визнання, переваги, правового блага або іншої нормативно визначеної позитивної реакції.

У сучасній українській юридичній науці проблематика правових стимулів поступово виходить за межі вузькогалузевого аналізу. І. В. Борщевський та О. Д. Гринь розглядають правові стимули через функціональний підхід, акцентуючи їх зв'язок із мотивацією правомірної поведінки та правовими засобами. А. Баран досліджує правові стимули на загальнотеоретичному рівні, що дозволяє розглядати їх не як випадкові винятки із загального механізму правового регулювання, а як самостійний напрям позитивного правового впливу [6, с. 34]. Ю. І. Чалий, хоча й аналізує насамперед цивільно-правову сферу, переконливо демонструє специфіку заохочувальних норм порівняно з відповідальністю та іншими засобами забезпечення належної поведінки. В. Т. Іроденко безпосередньо пов'язує стимулюючий потенціал правової норми з правовою політикою, правовою культурою та формуванням правомірної

поведінки [53, с. 54-55]. Сукупність цих підходів дає підстави стверджувати, що заохочувальна складова права має не периферійне, а системне значення, особливо у тих сферах, де правова держава заінтересована не лише у мінімальному дотриманні юридичних заборон, а у розвитку активної та відповідальної правової суб'єктності.

Для з'ясування місця заохочувальних норм у механізмі демократії необхідно розмежувати декілька близьких, але не тотожних понять: «правовий стимул», «правове стимулювання», «правове заохочення» та «заохочувальна норма права». Правовий стимул найбільш доцільно розуміти як юридично значущий чинник, здатний формувати або посилювати мотивацію суб'єкта до певної правомірної поведінки. Правове стимулювання становить ширший процес організованого впливу права на мотиваційну сферу суб'єкта шляхом використання відповідних юридичних засобів [143, с. 141]. Правове заохочення, своєю чергою, є нормативно обумовленою позитивною реакцією на вже здійснену або юридично значущим чином виявлену бажану поведінку, хоча в окремих конструкціях перспектива отримання заохочення сама по собі виконує попередню стимулюючу функцію. Заохочувальна норма є нормативною формою, яка визначає юридичні передумови, критерії, суб'єктів, процедуру та можливий позитивний наслідок відповідної поведінки. Отже, стимул характеризує мотиваційний чинник, стимулювання процес впливу, заохочення конкретний позитивний юридичний засіб або реакцію, а заохочувальна норма нормативну основу його існування та реалізації.

Таке розмежування має не лише термінологічне, а й методологічне значення. Якщо правове заохочення ототожнювати з будь-яким позитивним соціальним схваленням, втрачається його юридична природа. Публічна похвала, суспільне визнання або моральне схвалення можуть бути важливими засобами соціальної мотивації, але вони стають правовим заохоченням лише тоді, коли юридично пов'язані з визначеними підставами, суб'єктами та наслідками. Саме нормативна визначеність відмежовує правове заохочення від політичної прихильності, адміністративної вдячності чи ситуативної винагороди.

Відповідно, демократичне правове заохочення не може існувати поза вимогами законності, рівності, передбачуваності та контрольованості публічної влади [67].

З цієї точки зору заохочувальну норму права доцільно розглядати як норму, яка встановлює юридично визначений позитивний наслідок або можливість його настання у зв'язку із здійсненням суб'єктом правомірної, суспільно корисної, ініціативної чи особливо відповідальної поведінки, що відповідає визначеним правом цілям. Важливо, що предметом заохочення не обов'язково є дія, яка перевищує межі юридичного обов'язку. У певних сферах особливо якісне, добросовісне або суспільно значуще виконання юридичної функції також може набувати заохочувального значення [97, с. 79]. Водночас саме звичайне виконання мінімального юридичного обов'язку не повинно автоматично ставати підставою для винагородження, оскільки це здатне деформувати нормативну природу обов'язку і створити уявлення, ніби правомірність має місце лише за умови додаткової вигоди.

Таким чином, фундаментальною ознакою заохочувальної норми є її позитивно-мотиваційна спрямованість. На відміну від заборонної норми, яка обмежує поведінку через встановлення меж допустимого, та охоронної норми, яка пов'язує правопорушення з негативними наслідками, заохочувальна норма орієнтується на розширення позитивної правової активності [4, с. 772-773]. Саме ця характеристика особливо важлива для демократії, оскільки значна частина демократичних процесів не може бути ефективно забезпечена примусовими засобами. Неможливо примусово сформувати змістовну громадянську ініціативу, добросовісну участь у громадському контролі, відповідальне волонтерство, належну професійну етику публічної служби або активне використання механізмів місцевого самоврядування. Право може створити умови, усунути перешкоди, визнати соціальну цінність відповідної діяльності та сформувати додаткову позитивну мотивацію [184, с. 133].

Однак у демократичному правопорядку стимулювання активності має принципові межі. Держава не повинна перетворювати правове заохочення на

інструмент формування політичної лояльності. Винагородження громадянина за підтримку певної політичної сили, органу влади чи офіційної політики суперечило б самій природі політичного плюралізму. Саме тому предметом демократично правомірного заохочення має бути не зміст політичних переконань особи, а характер її юридично значущої поведінки: добросовісність, суспільна корисність, громадянська відповідальність, участь у законних формах самоорганізації, сприяння прозорості, захист прав інших осіб, виконання публічних функцій відповідно до високих професійних стандартів. Це принципова відмінність між правовим стимулюванням демократичної активності та політичною мобілізацією за допомогою державних ресурсів [173, с. 27-42].

У цьому контексті необхідно провести межу між заохоченням демократичної участі та матеріальним чи іншим стимулюванням конкретного політичного вибору. Правова держава може створювати сприятливі умови для участі громадян у виборчому процесі, підвищувати доступність інформації, підтримувати громадянську освіту, визнавати суспільно корисну діяльність, але вона не може встановлювати вигоди залежно від того, за кого громадянин голосує або яку політичну позицію підтримує [81]. Такий підхід випливає із фундаментального принципу вільного формування політичної волі. Демократична цінність участі полягає саме у її автономності, тому позитивне правове стимулювання повинно підтримувати умови участі, а не визначати її політичний результат.

Ця обставина дозволяє сформулювати важливу загальнотеоретичну вимогу: правове заохочення у демократичній державі має бути політично нейтральним, але демократично ціннісно орієнтованим. Політична нейтральність означає, що відповідні переваги, відзнаки або інші позитивні правові наслідки не можуть залежати від підтримки конкретної політичної сили, офіційної ідеології або персональної лояльності до носіїв влади. Демократична ціннісна орієнтованість, навпаки, допускає та передбачає підтримку поведінки, що сприяє правомірності, відкритості, участі, відповідальності, солідарності,

захисту прав людини та іншим фундаментальним складовим демократичного порядку [70, с. 18-25].

Заохочувальні норми у цьому аспекті можуть бути розглянуті як спеціальний різновид норм позитивного правового впливу. Їх відмінність від уповноважувальних норм полягає у тому, що останні надають суб'єктові юридичну можливість здійснювати певну поведінку, тоді як заохочувальні додатково пов'язують суспільно бажану поведінку з позитивною юридичною реакцією. Наприклад, право громадянина брати участь у діяльності громадської організації є уповноважувальним за своєю природою [83, с. 105-107]. Натомість нормативна конструкція, що визнає особливо значущу суспільну діяльність та передбачає за неї визначену форму позитивного юридичного визнання, має заохочувальний характер. Отже, уповноваження створює простір свободи, тоді як заохочення здатне формувати додаткову мотивацію до використання такої свободи у суспільно корисний спосіб.

Водночас позитивний вплив правового заохочення не можна абсолютизувати. Надмірне використання заохочувальних конструкцій здатне породжувати залежність правомірної поведінки від зовнішньої винагороди. Якщо кожна форма громадянської активності стає об'єктом матеріального стимулювання, виникає ризик витіснення внутрішньої громадянської мотивації прагматичним очікуванням вигоди [132, с. 97]. Для демократії це особливо небезпечно, оскільки стійка демократична культура передбачає участь, засновану на усвідомленні власної політичної суб'єктності та відповідальності за спільний правопорядок. Правове заохочення повинно підтримувати таку мотивацію, а не підміняти її.

Отже, заохочувальна політика у демократичній державі має ґрунтуватися на принципі допоміжності позитивного стимулювання. Його зміст полягає у тому, що правове заохочення доповнює, але не замінює внутрішню правову мотивацію, юридичний обов'язок, гарантії прав та інституційні механізми демократії. Особа повинна дотримуватися права не тому, що за кожне правомірне рішення передбачається винагорода, а тому, що визнає його

обов’язковість. Аналогічно посадова особа зобов’язана діяти законно незалежно від наявності додаткового стимулу. Заохочення може підтримувати особливо відповідальну, ініціативну чи високоякісну поведінку, але не повинно створювати модель, за якою належне виконання базових правових обов’язків стає факультативним без додаткової винагороди [163].

Звідси випливає необхідність відмежування правового заохочення від позитивної юридичної відповідальності. У науковій літературі концепція позитивної відповідальності пов’язується із свідомим, належним, ініціативним виконанням суб’єктом юридичних та соціальних вимог. Правове заохочення може підтримувати таку поведінку, але не є тотожним самій позитивній відповідальності. Позитивна відповідальність характеризує якість ставлення суб’єкта до своїх обов’язків та соціальної ролі, тоді як заохочення є юридичним засобом зовнішнього визнання відповідної поведінки. Змішування цих категорій призвело б до необґрунтованого висновку, що позитивна відповідальність існує лише тоді, коли держава її винагороджує [2, с. 79].

Особливо виразно значення правового заохочення виявляється у сфері публічної служби. Демократичність держави значною мірою залежить від професійної поведінки конкретних посадових осіб, які щоденно реалізують публічні повноваження. Формальне виконання посадових функцій є мінімальним правовим обов’язком, однак демократія потребує більш високих стандартів: добросовісності, відкритості, неупередженості, поваги до людини, належного мотивування рішень, готовності сприяти участі громадян та відповідально використовувати дискрецію [142, с. 17]. Нормативне визнання високих стандартів професійної поведінки може виконувати важливу стимулюючу функцію, якщо критерії заохочення пов’язуються саме з правомірністю та якістю публічної служби, а не з особистою лояльністю до керівництва.

У цьому аспекті особливо важливо уникати систем мотивації, побудованих виключно на кількісних показниках. Якщо професійне заохочення посадової особи, правоохоронця чи іншого суб’єкта публічної влади залежить

лише від кількості прийнятих рішень, застосованих заходів, складених актів або інших формальних індикаторів, виникає ризик стимулювання поведінки, що формально збільшує статистичну результативність, але знижує якість правозастосування. Демократична держава повинна оцінювати не будь-яку результативність, а правомірну результативність, тобто досягнення суспільно значущого результату у межах компетенції, належної процедури, прав людини, рівності та пропорційності [156, с. 178-191].

Саме у цьому контексті заохочувальна норма може виконувати важливу інституційну функцію. Вона сигналізує суб'єктам публічної служби, які моделі поведінки держава визнає професійно бажаними. Якщо заохочення фактично отримують особи, що демонструють безумовну виконавську лояльність, навіть за умови формального існування кодексів доброчесності інституційна культура поступово орієнтується на персональну залежність [137, с. 125-131]. Якщо позитивно оцінюються правомірність, професійна незалежність, добросовісність, повага до процедури та належне обґрунтування, заохочувальна практика сприяє формуванню культури демократичного публічного управління.

Відтак позитивний правовий вплив має не лише індивідуально-мотиваційний, але й інституційно-орієнтаційний характер. Через заохочувальні практики організація фактично визначає, яка поведінка сприймається нею як зразкова. Саме тому правове заохочення може поступово впливати на професійну правову культуру, створюючи стандарти належної поведінки, які відтворюються іншими членами інституції [193, с. 169]. У демократичній системі така функція має бути спрямована на утвердження не формальної покірності, а правомірної професійної автономії в межах компетенції та загальних принципів права.

Не менш значущим є потенціал правового заохочення щодо громадянської активності. Демократія потребує не тільки періодичної участі громадян у виборах, але й більш широкого спектра правомірної суспільної активності: участі у громадських обговореннях, діяльності органів самоорганізації населення, волонтерських та інших суспільно корисних ініціативах,

правопросвітницькій роботі, громадському контролі, локальних проєктах розвитку. Водночас юридичне стимулювання таких форм діяльності має бути надзвичайно обережним, оскільки держава не повинна визначати, які суспільні позиції є «правильними». Предметом позитивної підтримки може бути сама правомірна участь, а не її політичний зміст [195].

Правове заохочення у цьому аспекті може сприяти подоланню моделі пасивного громадянства. Пасивний громадянин розглядає державу переважно як зовнішнього суб'єкта, від якого очікується надання послуг, захист або владне вирішення суспільних проблем. Активна демократична суб'єктність передбачає усвідомлення можливості власного правомірного впливу на публічні процеси. Позитивне нормативне визнання громадянської ініціативи здатне зміцнювати саме таке уявлення про взаємодію особи і держави [109, с. 41].

Разом із тим ефективність правового заохочення залежить від його легітимності. Суб'єкт повинен розуміти, за що саме надається позитивний юридичний наслідок, хто приймає відповідне рішення та за якими критеріями. Непрозора система заохочень здатна мати протилежний ефект, формуючи переконання у вибірковості державного ставлення. Особливо небезпечно це у демократичному середовищі, оскільки необґрунтоване надання переваг окремим суб'єктам може сприйматися як форма політичного патронажу.

Саме тому заохочувальна норма повинна відповідати загальним вимогам правової визначеності. Підстава заохочення, критерії оцінювання, суб'єкт прийняття рішення, процедура та характер можливого позитивного наслідку мають бути достатньо передбачуваними [84, с. 794-795]. Абсолютна формалізація не завжди можлива, оскільки оцінювання особливої суспільної корисності або професійних заслуг часто потребує певного розсуду. Проте такий розсуд не може бути безмежним.

У цьому зв'язку правове заохочення має особливий зв'язок із принципом рівності. Позитивний характер юридичного рішення не усуває необхідності його однакового застосування. Традиційно проблема свавілля найчастіше аналізується щодо обмежувальних або каральних рішень держави, проте владне

свавілля може проявлятися і через вибіркове надання переваг. Якщо суб'єкти у юридично подібних ситуаціях отримують різне ставлення без об'єктивної причини, порушення рівності має місце незалежно від того, чи пов'язане рішення із санкцією або винагородою [102, с. 130].

Отже, законність однаковою мірою поширюється на негативні та позитивні акти публічної влади. Держава не може аргументувати довільність тим, що її рішення покращує становище адресата. Надання державної відзнаки, пільги, переваги, професійного стимулу або іншого юридично значущого позитивного наслідку повинно мати належну нормативну основу та здійснюватися компетентним суб'єктом за встановленою процедурою. Цей висновок принципово важливий для демократичного правового регулювання, оскільки позитивне державне рішення так само здатне впливати на рівність можливостей, політичні відносини та суспільну довіру [3, с. 652].

У цьому аспекті необхідно розмежовувати правове заохочення та юридичний привілей. Заохочення має причинний зв'язок із визначеною правом поведінкою, заслугою або іншою об'єктивною юридично значущою підставою. Привілей, якщо він не має об'єктивного правового виправдання, створює перевагу, що не ґрунтується на релевантних критеріях. Відтак заохочення здатне бути сумісним із принципом рівності саме тому, що різне ставлення випливає з об'єктивно різної поведінки або правового статусу [26, с. 491-502]. Його правомірність залежить від можливості раціонально пояснити, чому відповідна відмінність має юридичне значення.

Для демократичного механізму особливо небезпечним є перетворення системи заохочень на патронажну систему розподілу позитивних благ. Така модель здатна формувати залежність громадян, посадових осіб або громадських інституцій від доброї волі конкретного владного суб'єкта. Внаслідок цього позитивний стимул перестає зміцнювати демократію і починає підтримувати персоналізацію публічної влади. Саме тому заохочення має бути деперсоналізованим у нормативному значенні: рішення приймається

конкретною посадовою особою або органом, але підстава позитивного наслідку повинна випливати з права, а не з особистого ставлення [27].

З цього погляду особливої ваги набуває процедурний компонент правового заохочення. Позитивний юридичний результат має бути не тільки матеріально обґрунтованим, але й процедурно правомірним. Належна процедура створює можливість перевірити, чи справді існувала встановлена законом підстава, чи однаково застосовано критерії та чи не було використано владне повноваження для прихованого фаворитизму. У тих випадках, коли заохочення істотно впливає на правове становище інших суб'єктів або на доступ до обмеженого публічного ресурсу, значення процедурних гарантій додатково підвищується [180, с. 118].

Мотивування рішення про заохочення також не повинно вважатися зайвою бюрократичною вимогою. Воно виконує функцію юридичної верифікації позитивного владного рішення. Саме мотивування дозволяє встановити зв'язок між поведінкою суб'єкта, нормативними критеріями та наданим результатом. У демократичній системі це має додаткову функцію, оскільки забезпечує суспільну перевірюваність підстав позитивного ставлення держави до конкретної особи або організації [17, с. 222].

Таким чином, правове заохочення може бути дискреційним, але не довільним. У певних випадках норма об'єктивно не здатна заздалегідь математично визначити ступінь суспільної корисності чи професійної заслуги. Саме тому компетентний орган може отримувати певний простір оцінювання. Однак такий простір повинен бути цільово обмеженим, процедурно організованим та аргументаційно контрольованим.

З огляду на це можна стверджувати, що правомірне правове заохочення передбачає наявність щонайменше таких характеристик: належної нормативної підстави; легітимної правової мети; об'єктивно встановленого зв'язку з поведінкою адресата; компетентного суб'єкта прийняття рішення; достатньо зрозумілих і рівних критеріїв; належної процедури; пропорційності позитивного наслідку характеру відповідної поведінки; можливості юридичного контролю у

випадках, коли рішення впливає на права або законні інтереси інших осіб [10, с. 56]. Саме сукупність цих характеристик відмежовує правове заохочення від адміністративної прихильності.

Принцип пропорційності також має значення у сфері позитивного правового впливу. Хоча він традиційно розглядається насамперед як засіб оцінювання обмежень прав, його логіка може бути застосована і до надання позитивних юридичних благ. Непропорційно велика перевага за відносно незначну поведінку здатна порушувати баланс публічних інтересів, особливо якщо ресурс є обмеженим. Аналогічно символічна форма заохочення у ситуації виняткового суспільного внеску може не виконувати мотиваційної функції. Отже, між характером поведінки та інтенсивністю позитивної юридичної реакції має існувати розумне співвідношення [5, с. 59].

Водночас правове заохочення може мати не лише матеріальну форму. Надмірне ототожнення стимулу з майновою вигодою істотно звужує досліджуваний феномен. Позитивний юридичний наслідок може полягати у публічному правовому визнанні, певній процедурній перевазі, професійному заохоченні, відзнаці або іншій передбаченій правом формі. У демократичному суспільстві символічне визнання суспільно корисної активності іноді має більший правокультурний ефект, ніж матеріальна винагорода, оскільки сприяє закріпленню відповідної поведінки як суспільної цінності [185, с. 243-257].

Саме правокультурна функція правового заохочення має особливе значення для зміцнення демократії. Право не тільки регулює вже існуючі відносини, але й бере участь у формуванні моделей суспільно бажаної поведінки. Коли правова система позитивно виділяє добросовісність, суспільну відповідальність, громадянську ініціативу, прозорість або захист прав інших осіб, вона одночасно комунікує, які моделі поведінки визнаються ціннісно значущими для демократичної держави [43]. Саме тому заохочення може впливати на правосвідомість навіть тих осіб, які самі не є його безпосередніми адресатами.

Відтак заохочувальна норма виконує своєрідну нормативно-комунікативну функцію. Вона не лише встановлює юридичний наслідок, але й передає суспільству інформацію про правову оцінку певної поведінки. У цьому аспекті позитивний правовий вплив відрізняється від нейтрального дозволу. Дозвіл повідомляє, що поведінка є юридично допустимою, тоді як заохочення демонструє, що вона оцінюється правопорядком як особливо значуща або бажана.

Особливо важливо, щоб така нормативна комунікація відповідала демократичним цінностям. Якщо держава систематично позитивно оцінює конформну, але не обов'язково суспільно відповідальну поведінку, вона може формувати культуру адміністративної покори. Якщо ж заохочення пов'язане з ініціативністю у межах права, професійною доброчесністю, громадянською відповідальністю та захистом демократичних інституцій, воно сприяє розвитку культури активної правомірності [105].

Саме поняття активної правомірності видається важливим для розуміння ролі правового заохочення. Правомірна поведінка не завжди полягає лише в утриманні від правопорушення або пасивному виконанні припису. Вона може проявлятися у добровільному використанні юридичних можливостей на користь суспільства, ініціюванні правомірних змін, захисті прав інших осіб, участі у публічних процедурах. Демократична держава особливо заінтересована саме у такому типі правомірної поведінки, оскільки без нього формально встановлені механізми участі можуть залишатися незатребуваними [169, с. 126].

Разом із тим активна правомірність не повинна перетворюватися на юридичний обов'язок політичної активності. Демократія гарантує громадянинові не тільки право брати участь, але й свободу не використовувати певні форми політичної участі. Саме тому заохочення має підтримувати добровільну активність, не створюючи негативних наслідків для тих, хто правомірно обирає іншу модель поведінки [42]. Інакше стимулювання фактично перетворюється на непрямий примус.

Це дозволяє сформулювати критерій добровільності демократично орієнтованого правового заохочення. Позитивна мотивація є сумісною з демократією лише тоді, коли вона розширює можливості суб'єкта, але не позбавляє його реальної свободи вибору. Надмірна величина стимулу, особливо щодо соціально вразливих груп, теоретично може створювати ситуацію, в якій формально добровільне рішення фактично стає економічно або соціально вимушеним. Отже, позитивний характер правового засобу сам по собі ще не гарантує його демократичності [131, с. 139].

Особливої уваги потребує співвідношення правового заохочення та свободи. На перший погляд, вони цілком сумісні, оскільки заохочення не забороняє альтернативну поведінку. Однак право може впливати на структуру вибору настільки істотно, що певна альтернатива фактично стає привілейованою [18]. Тому демократичний аналіз заохочувальних норм має враховувати не тільки формальну можливість відмовитися від позитивного блага, але й те, чи не створює відповідна конструкція прихованого тиску на політичну або громадянську автономію.

У цьому полягає принципова відмінність демократично орієнтованого правового заохочення від маніпулятивного стимулювання. Перше відкрито визначає юридичну мету, критерії та наслідки, залишаючи суб'єкту автономний вибір. Друге використовує позитивну вигоду для непрямого формування поведінки в інтересах влади без достатньої юридичної прозорості. Саме тому демократія потребує не просто позитивних стимулів, а правових стимулів, підпорядкованих принципам свободи, рівності та політичного плюралізму [98, с. 41-45].

Значний потенціал заохочувальні норми мають і у сфері місцевої демократії. Саме на локальному рівні громадянин найчастіше може безпосередньо спостерігати результат власної правової активності. Правове створення сприятливих умов для громадських ініціатив, партисипативних механізмів, самоорганізації та інших форм участі здатне зміцнювати відчуття реальної політичної суб'єктності. При цьому позитивне стимулювання має бути

доступним для різних груп та не перетворюватися на механізм підтримки лише тих ініціатив, які є зручними для місцевої влади [15, с. 492].

Заохочення участі у місцевому розвитку особливо наочно демонструє різницю між стимулюванням та прямою винагородою. У багатьох випадках головним позитивним стимулом є не майнове благо, а реальна можливість вплинути на середовище, побачити результат власної ініціативи, отримати інституційне сприяння законному проєкту. Таким чином, позитивний правовий стимул може бути закладений у самій конструкції демократичної процедури [104].

Це дає підстави розрізняти зовнішнє та внутрішнє правове стимулювання демократичної активності. Зовнішнє пов’язане з додатковим позитивним юридичним наслідком, що надається суб’єктові. Внутрішнє закладене безпосередньо у правовій процедурі, коли її доступність, результативність, прозорість та здатність забезпечити реальний вплив самі створюють мотивацію до участі [147, с. 7]. Для зрілої демократії другий тип є особливо важливим, оскільки особа бере участь не заради зовнішньої винагороди, а тому, що право забезпечує реальне значення її активності.

Саме тому одним із найефективніших стимулів демократичної поведінки є результативність самої демократичної процедури. Якщо громадянин неодноразово бере участь у консультаціях, зверненнях чи громадських обговореннях, але не бачить жодного зв’язку між своєю участю та процесом прийняття рішення, зовнішні інформаційні кампанії навряд чи забезпечать стійку мотивацію. Натомість інституційна практика, за якої позиція громадянина розглядається, а орган влади аргументовано реагує на неї, сама створює позитивний досвід правової участі [139, с. 65-67].

Отже, правове заохочення у демократичному механізмі необхідно розглядати ширше за систему нагород або матеріальних стимулів. Його функціональна сутність полягає у створенні позитивного юридичного досвіду правомірної активності. Такий досвід здатний формувати переконання, що використання правових механізмів є результативним і суспільно значущим.

У цьому аспекті правове заохочення безпосередньо пов’язується із правовою довірою. Суб’єкт схильний активніше використовувати демократичні процедури, якщо має досвід того, що законна поведінка визнається, а правова система реагує на неї передбачувано та справедливо [37]. Натомість вибірковість заохочення, непрозорість критеріїв або фактична перевага неформальних зв’язків здатні руйнувати довіру значно сильніше, ніж повна відсутність спеціальної системи стимулів.

Таким чином, заохочувальні норми мають кумулятивний правокультурний ефект. Окреме позитивне рішення впливає на конкретного суб’єкта, однак послідовна практика здатна поступово формувати загальні очікування щодо взаємодії з правовою системою. Якщо заохочується правомірна, добросовісна та суспільно відповідальна поведінка, зростає її символічний престиж. Якщо переваги розподіляються непрозоро, зміцнюється переконання у вторинності формальних правових правил [150, с. 110].

У цьому контексті правове заохочення слід розглядати і як елемент правового виховання. Воно має демонстративний ефект, оскільки через практичне рішення показує, яку поведінку право оцінює позитивно. Ця теза узгоджується із сучасними дослідженнями заохочувальних норм як засобу правового виховання та стимулювання правової активності громадян. Водночас виховний ефект виникає лише за умови легітимності самої системи заохочення [1, с. 154-157]. Несправедливе позитивне рішення не виховує повагу до права, а навпаки демонструє можливість використання юридичної форми для вибіркового розподілу переваг.

З цієї точки зору особливого значення набуває зв’язок між заохочувальною нормою та демократичною нормативною спроможністю, сформульованою у попередньому підпункті. Заохочувальна норма є демократично спроможною не тоді, коли формально передбачає позитивний наслідок, а коли її фактична дія сприяє розвитку правомірної участі, громадянської відповідальності та інших демократичних моделей поведінки, не створюючи водночас політичної залежності або невиправданої нерівності [110,

с. 49-57]. Отже, саме функціональний результат дозволяє оцінити місце конкретної заохочувальної конструкції у механізмі демократії.

Водночас функціональна оцінка не може виправдовувати юридично дефектні засоби. Навіть суспільно корисна мета не дозволяє державі вибірково розподіляти позитивні блага або порушувати встановлені процедури. Демократична ефективність та законність повинні діяти одночасно. Саме це відрізняє правове заохочення від політичного інструменталізму [106].

На нашу думку, у цьому контексті доцільно сформулювати категорію демократично орієнтованого правового заохочення. Під ним слід розуміти нормативно визначений позитивний правовий вплив, спрямований на підтримку правомірної, добровільної, суспільно корисної та відповідальної поведінки суб'єктів, яка сприяє реалізації демократичних цінностей, політичній і громадянській участі, правовій культурі та належному функціонуванню публічних інституцій, за умови дотримання вимог законності, рівності, політичної нейтральності, правової визначеності, пропорційності та недопущення свавілля. Таке визначення дає змогу відмежувати демократичне заохочення від будь-якого позитивного державного впливу [125, с. 324-331].

Визначальною ознакою демократично орієнтованого правового заохочення є його ціннісно нейтральна політична спрямованість у поєднанні з правовою ціннісною визначеністю. Держава не повинна визначати, яка легальна політична позиція є кращою, однак вона може і повинна підтримувати правила чесної конкуренції, правомірну громадянську активність, доброчесність, відповідальність і повагу до прав інших осіб. Таким чином, об'єктом позитивної юридичної оцінки є спосіб поведінки, а не ідеологічний зміст переконань.

Це особливо важливо у сфері громадянського суспільства. Позитивна правова політика щодо громадських об'єднань не повинна створювати залежність їх ресурсної або організаційної спроможності від політичної прихильності держави. Підтримка може бути демократично правомірною лише за умови відкритих, рівних та заздалегідь визначених критеріїв [159]. Інакше

заохочувальний механізм може перетворитися на засіб селекції «лояльного» громадянського суспільства.

У демократичній правовій державі особливу цінність має незалежна громадянська активність, включно з критикою влади. Саме тому критична позиція щодо публічної політики не може бути негативним критерієм доступу до загальних правових стимулів. Навпаки, здатність системи однаково застосовувати правила до прихильників і критиків влади є одним із найважливіших показників демократичної зрілості правового заохочення [69, с. 6-7].

Окремим напрямом виступає можливість використання позитивних правових засобів для розвитку правової культури молоді, студентської демократії, місцевої самоорганізації та інших форм громадянського навчання. У цьому випадку значення має не стільки матеріальна винагорода, скільки визнання ініціативи, створення можливостей для її реалізації, інституційна підтримка суспільно корисних проєктів. Демократична культура формується передусім через досвід участі, а тому право може створювати стимули саме для набуття такого досвіду [119, с. 341-346].

Необхідно, однак, уникати ситуації, коли позитивна оцінка громадянської активності перетворюється на державне ранжування «хороших» і «поганих» громадян. Правовий статус особи та обсяг її основоположних прав не можуть залежати від рівня добровільної громадянської активності. Заохочення може створювати додаткове позитивне визнання, але не повинно погіршувати становище тих, хто не бере участі у факультативній діяльності.

Таким чином, правове заохочення повинно мати асиметрично позитивний характер: воно здатне створювати додатковий сприятливий наслідок за визначену поведінку, але відмова від поведінки, яка не є юридичним обов’язком, не повинна перетворюватися на приховану санкцію. Саме цей критерій особливо важливий для забезпечення добровільності демократичної участі [126, с. 37].

Правове заохочення також може виконувати функцію підтримки інституційної інноваційності. Демократична система потребує здатності

публічних інституцій шукати нові, але правомірні форми взаємодії із суспільством, підвищувати відкритість, доступність послуг та якість комунікації. Системи позитивного професійного визнання можуть стимулювати такі зміни за умови, що інноваційність не оцінюється окремо від законності та прав людини.

У цьому зв’язку важливо сформулювати вимогу пріоритету правомірності над ефективністю заохочуваної поведінки. Позитивний практичний результат не може бути підставою для заохочення, якщо він досягнутий шляхом порушення компетенції, процедури або прав інших осіб [65, с. 33-38]. Інакше система стимулів фактично винагороджуватиме обхід права заради результату, що поступово деформує інституційну правову культуру.

Саме тому у сфері публічного управління об’єктом заохочення повинна бути не просто ефективність, а демократично правомірна ефективність. Вона передбачає досягнення суспільно корисного результату у спосіб, сумісний із законом, відкритістю, рівністю, належною процедурою та повагою до особи. Такий критерій дозволяє інтегрувати позитивну мотивацію у загальну систему правового механізму демократії [194].

З огляду на це правове заохочення має безпосередній зв’язок зі структурно-функціональною цілісністю правового механізму забезпечення демократії, сформульованою у попередніх положеннях дослідження. Нормативно-правовий компонент визначає підстави заохочення; інституційно-суб’єктний встановлює суб’єктів, що можуть застосовувати та отримувати відповідні позитивні юридичні наслідки; функціонально-процедурний регламентує порядок їх надання; гарантійно-захисний забезпечує рівність та можливість контролю; ціннісно-орієнтаційний визначає демократичну спрямованість позитивного правового впливу [156, с. 348]. Саме через таку взаємодію заохочувальна норма стає органічною частиною загального механізму, а не ізольованим мотиваційним інструментом.

З цієї точки зору недоцільно розглядати заохочувальні норми лише як факультативне доповнення до «основних» регулятивних норм. Їх роль

визначається специфікою предмета регулювання. У сферах, де право має забезпечити мінімально необхідну поведінку, імперативні норми закономірно зберігають домінуючу роль [33]. У сферах, де суспільний результат залежить від добровільної ініціативи, заохочувальний потенціал істотно зростає. Демократичні процеси належать саме до таких сфер, оскільки їх життєздатність значною мірою визначається якістю добровільної участі.

Водночас демократичний характер механізму не означає необхідності максимального поширення заохочувальних норм. Критерієм має бути нормативна доцільність. Законодавець повинен з'ясувати, чи справді додатковий стимул здатний підвищити суспільно корисну активність, чи не створить він побічних негативних наслідків і чи неможливо досягти мети шляхом усунення правових перешкод. У багатьох випадках найкращим стимулом є не нова винагорода, а спрощення надмірно складної процедури або реальне забезпечення вже існуючого права [168, с. 156-169].

Це дозволяє розрізнити компенсаційне та власне стимулююче використання позитивних правових засобів. Якщо держава спочатку створює складні правові бар'єри, а потім запроваджує переваги за їх подолання, позитивний стимул фактично компенсує дефектне регулювання. Натомість справжнє правове заохочення повинно підтримувати поведінку, яка має додаткову суспільну цінність, а не виправляти недоліки самої нормативної системи [187, с. 148-149].

Оцінювання ефективності заохочувальних норм також не може обмежуватися кількістю наданих заохочень. Такий статистичний показник майже нічого не говорить про їх демократичний результат. Необхідно встановлювати, чи змінилася поведінка суб'єктів, чи посилилася правомірна активність, чи зросла довіра до процедури, чи не виникли нерівність або залежність від владного суб'єкта [103, с. 148-156]. Відповідно, ефективність правового заохочення має оцінюватися не за обсягом позитивних благ, а за правовим і соціальним результатом.

У цьому аспекті важливо виділяти короткостроковий та довгостроковий ефект. Матеріальний стимул може швидко збільшити участь у конкретній діяльності, але не обов'язково сформує стійку демократичну мотивацію. Натомість систематичне правове визнання добросовісної громадянської активності, поєднане з реальним результатом участі, може поступово впливати на правову культуру. Саме довгостроковий ефект є стратегічно важливішим для демократії.

З огляду на це правове заохочення слід розглядати не тільки в інструментальному, але й в аксіологічному вимірі. Інструментальний вимір відповідає на питання, чи спричиняє заохочення бажану поведінкову реакцію. Аксіологічний визначає, яку саме модель поведінки правова система визнає такою, що заслуговує позитивної підтримки. Для демократичного механізму другий вимір має принципове значення, оскільки ефективне стимулювання поведінки, яка фактично посилює залежність від влади або політичний конформізм, не може оцінюватися позитивно [47].

Відтак до правового заохочення слід застосовувати подвійний тест: тест юридичної правомірності та тест демократичної ціннісної відповідності. Перший потребує перевірки компетенції, нормативної підстави, процедури, рівності та інших загальноправових критеріїв. Другий з'ясовує, чи сприяє заохочувана поведінка тим демократичним цінностям, для підтримки яких запроваджено відповідний механізм, та чи не породжує він антидемократичних побічних ефектів [91, с. 135].

Разом із тим демократична ціннісна відповідність не може оцінюватися суто політично. Вона повинна бути юридично об'єктивованою через Конституцію, законодавство, права людини та загальні принципи права. Інакше влада отримала б можливість самостійно визначати «демократично правильну поведінку», що суперечило б політичному плюралізму. Саме право має встановлювати межі того, що може бути легітимним об'єктом державного заохочення.

У структурі функцій заохочувальних норм доцільно виділяти стимулюючу, орієнтаційну, мотиваційну, оцінювальну, правовиховну та правокультурну функції. Стимулююча полягає у посиленні зацікавленості у відповідній поведінці. Орієнтаційна визначає суспільно бажаний напрям юридичної активності [89, с. 279]. Мотиваційна впливає на процес формування рішення суб'єкта. Оцінювальна виражає позитивне ставлення правопорядку до певної поведінки. Правовиховна сприяє формуванню уявлень про суспільну цінність правомірної активності. Правокультурна забезпечує поступове закріплення відповідних моделей у професійній та суспільній правовій культурі.

Для демократії саме правокультурна функція є стратегічно найбільш значущою. Окреме заохочення має обмежений у часі ефект, тоді як зміна усталених уявлень про належну поведінку здатна впливати на функціонування демократичних інституцій протягом тривалого періоду. Правова система, яка послідовно підтримує правомірну ініціативу, доброчесність, громадянську відповідальність та активне використання демократичних процедур, поступово створює середовище, у якому такі моделі поведінки стають соціально престижними [179, с. 139].

Саме у цьому сенсі можна говорити про позитивну нормативну підтримку демократії. Вона не замінює конституційних гарантій, виборів, прав людини або поділу влади, але доповнює їх мотиваційним і культурним виміром. Демократичні інститути мають функціонувати навіть тоді, коли особи не отримують за це винагороди. Однак правова система може додатково сприяти тому, щоб суспільно відповідальна участь ставала поширеною моделлю поведінки [52].

При цьому слід враховувати, що різні суб'єкти демократичного механізму потребують різних форм позитивного правового впливу. Щодо громадян пріоритетними є створення реальних можливостей участі, визнання громадянської ініціативи та усунення бар'єрів. Щодо посадових осіб важливі системи професійної мотивації, що підтримують доброчесність і правомірність. Щодо громадських інституцій необхідними є рівні умови діяльності та прозорі

механізми підтримки. Універсальна модель заохочення для всіх суб'єктів є малоефективною [24, с. 9-12].

Особливого значення набуває взаємодія правового заохочення із громадянською освітою. Заохочувальна норма може формально існувати, але не виконувати стимулюючої функції, якщо потенційні адресати не знають про неї або не розуміють умов її застосування. Саме тому інформаційна доступність є складовою ефективності позитивного правового впливу. Правовий стимул працює лише тоді, коли суб'єкт може включити його у процес прийняття рішення.

Однак інформаційність сама по собі недостатня. Суб'єкт повинен довіряти тому, що проголошені критерії реально застосовуються. Якщо формально встановлена система заохочення на практиці залежить від неформальних факторів, правова інформація не створює належної мотивації. Отже, стимулюючий потенціал норми залежить від відповідності нормативної моделі правозастосовній практиці [124, с. 91].

Це безпосередньо пов'язує заохочувальні норми з принципом структурно-функціональної цілісності правового механізму демократії. Нормативний припис не може бути ефективним без інституційної здатності його однаково застосовувати, процедури визначення підстав, контролю за рішенням та правової культури суб'єктів. Саме тому правове заохочення є показовим прикладом того, що норма як базовий елемент механізму водночас не є самодостатньою.

Заохочувальні правові норми також мають значення в контексті демократичної самокорекції. Позитивне визнання практик, які підвищують відкритість публічної влади, покращують участь громадян або сприяють виявленню системних правових проблем, може стимулювати інституції до постійного вдосконалення [35, с. 229-242]. У цьому випадку заохочення спрямовується не на підтримку статус-кво, а на правомірну інновацію.

Однак інноваційність має бути відмежована від самовільного відступу від нормативних вимог. Ініціативність посадової особи не може бути позитивною

підставою, якщо вона полягає у перевищенні компетенції. Демократичний правопорядок має заохочувати творче використання юридично допустимих можливостей, але не руйнування юридичних меж під приводом досягнення суспільно корисного результату [87, с. 53-54].

У цьому аспекті правова норма виконує подвійну функцію щодо заохочення: вона створює позитивний стимул і водночас обмежує способи досягнення заохочуваного результату. Саме тому правове заохочення принципово відрізняється від утилітарного підходу «мета виправдовує засоби». Позитивний результат набуває правового значення лише тоді, коли спосіб його досягнення також є правомірним [174].

Отже, правомірність є первинною умовою демократичного заохочення. У цьому аспекті позитивний правовий вплив не утворює автономної сфери поза загальними вимогами правового механізму. Він підпорядковується тим самим принципам законності, правової визначеності, рівності, пропорційності та недопустимості свавілля, що й інші форми реалізації публічної влади.

Заохочувальна норма має також особливу темпоральну структуру. Вона одночасно орієнтована на вже здійснену поведінку та майбутню поведінку суб’єкта й інших учасників правових відносин. Конкретне заохочення може бути реакцією на минулу заслугу, але його нормативно-соціальна функція полягає у підтримці повторення відповідної моделі у майбутньому. Саме ця властивість пояснює широкий правовиховний потенціал позитивних норм [34, с. 171-174].

Для демократії такий ефект особливо важливий, оскільки демократичний порядок потребує відтворення практик участі з покоління в покоління. Правова культура не формується одноразово. Вона закріплюється через повторюваний досвід того, що активна правомірна поведінка має значення, суспільно визнається та здатна призвести до реального результату.

Однак держава не повинна монополізувати позитивне визнання демократичної поведінки. Громадянське суспільство, професійні спільноти, освітні інституції та органи місцевого самоврядування також здатні створювати власні правомірні механізми визнання та підтримки [51]. Плюралізм суб’єктів

позитивної оцінки зменшує ризик перетворення системи заохочення на вертикальний механізм залежності від центральної влади.

Таким чином, демократично орієнтоване правове заохочення характеризується не централізацією позитивних ресурсів, а нормативно контрольованою множинністю форм підтримки. У цьому проявляється загальна природа демократії, яка передбачає розподіл соціальної та політичної активності між різними інституціями [20, с. 162-168].

З урахуванням проведеного аналізу заохочувальну норму права у механізмі забезпечення демократії пропонується визначити як формально визначений та системно узгоджений з демократичними принципами правовий припис, що встановлює підстави, критерії, умови, процедуру та позитивні юридичні наслідки правомірної, добровільної, суспільно корисної або особливо відповідальної поведінки та спрямовується на її підтримку, повторення й поширення без порушення політичної свободи, рівності та автономії суб'єкта. Таке визначення дозволяє врахувати і нормативну, і мотиваційну, і демократичну природу відповідного виду норм [182, с. 4].

Правове заохочення, своєю чергою, слід визначати як нормативно заснований позитивний засіб правового впливу, через який компетентний суб'єкт юридично визнає та підтримує визначену правом модель правомірної, суспільно корисної чи особливо відповідальної поведінки, забезпечуючи при цьому дотримання законності, рівності, правової визначеності, пропорційності та належної процедури. При такому підході правове заохочення відмежовується одночасно від соціальної похвали, політичної прихильності, юридичного привілею та довільного розподілу позитивних благ [91, с. 133].

У контексті предмета цієї дисертації загальне поняття правового заохочення набуває спеціалізованої форми демократично орієнтованого правового заохочення. Його особливістю є те, що позитивний юридичний вплив спрямовується не просто на будь-яку суспільно корисну поведінку, а на таку активність, яка зміцнює демократичний правопорядок: правомірну участь, відповідальну громадянську ініціативу, доброчесність публічної служби, правову

культуру, відкритість, підзвітність та захист прав інших осіб. Водночас воно не може пов’язуватися із підтримкою конкретної легальної політичної позиції [65, с. 64-77].

Саме демократично орієнтоване правове заохочення доцільно визнати центральною авторською категорією цього підпункту. Його використання дозволяє уникнути спрощеного перенесення загальної теорії стимулів у сферу демократії, де позитивний державний вплив має додатково відповідати вимогам політичної свободи та плюралізму [133, с. 184]. Не кожне ефективне заохочення є демократичним, так само як не кожна позитивна державна реакція є правовим заохоченням.

У структурно-функціональному вимірі правове заохочення доповнює вже розглянуту нормативну трансляцію демократії. Фундаментальна демократична цінність конкретизується у принципі та нормі, реалізується через правовідносини і процедуру, тоді як заохочувальний компонент створює позитивний зворотний зв’язок, підтримуючи ті моделі поведінки, які забезпечують ефективність відповідної демократичної процедури. Отже, заохочення не є первинною основою демократії, але може виконувати функцію стабілізації та поширення демократично значущої правомірної поведінки [146, с. 15-16].

Такий позитивний зворотний зв’язок особливо важливий для правової культури. Правова система не просто вимагає дотримання певної моделі, а демонструє її позитивну соціально-правову оцінку. У довгостроковому вимірі це здатне сприяти переходу від поведінки, мотивованої лише зовнішнім контролем, до поведінки, заснованої на внутрішньому прийнятті демократичних правових цінностей [131, с. 137-140].

Водночас кінцевою метою демократично орієнтованого правового заохочення не повинна бути постійна залежність правомірної поведінки від винагороди. Його стратегічна цінність полягає у сприянні формуванню такого рівня правової культури, за якого активна правомірна участь поступово стає самостійною цінністю [36]. У цьому сенсі найуспішніше правове заохочення частково долає потребу у власному постійному використанні, оскільки зовнішня

позитивна мотивація поступово доповнюється внутрішньою громадянською відповідальністю.

У результаті заохочувальні норми права слід визнати специфічним елементом механізму демократичного правового регулювання, значення якого проявляється у здатності права не лише встановлювати межі допустимої поведінки, але й формувати позитивну мотивацію до активного використання демократичних можливостей. Вони доповнюють імперативні та охоронні засоби, але не замінюють їх; підтримують добровільну активність, але не повинні перетворювати її на прихований обов'язок; позитивно оцінюють суспільно корисну поведінку, але не можуть бути інструментом політичної лояльності [56, с. 15-28].

Отже, зміцнення демократичних процесів за допомогою правового заохочення можливе лише за умови його інтеграції у загальну систему демократичного правового регулювання. Належне заохочення повинно мати нормативну основу, об'єктивні критерії, правомірну мету, політичну нейтральність, рівний доступ, пропорційний позитивний наслідок, належну процедуру та можливість юридичної перевірки [39]. Саме такі вимоги забезпечують перетворення позитивного правового стимулу з інструменту адміністративного управління поведінкою на елемент демократичного правопорядку.

Таким чином, правове заохочення у демократичній державі має розглядатися насамперед як засіб підтримки правомірної активності, а не як спосіб купівлі лояльності чи заміни внутрішньої громадянської мотивації. Його основним демократичним результатом повинно бути розширення простору відповідальної правової суб'єктності особи, розвиток культури участі та посилення професійної доброчесності інституцій. У цьому значенні заохочувальні норми органічно включаються у сформульовану раніше структурно-функціональну цілісність правового механізму забезпечення демократії та поглиблюють його мотиваційний вимір [144, с. 45].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що демократично орієнтоване правове заохочення являє собою специфічний позитивний механізм правового впливу, який поєднує нормативне регулювання, мотивацію, правове виховання та формування правової культури. Його демократична цінність визначається не самим фактом надання позитивного юридичного наслідку, а тим, яку поведінку він підтримує, за якими критеріями застосовується та якими є його довгострокові наслідки для автономії особи, політичного плюралізму і характеру взаємодії суспільства з владою. Саме тому правове заохочення має оцінюватися через поєднання юридичної правомірності та демократичної функціональності [112].

У кінцевому підсумку роль заохочувальних норм у зміцненні демократичних процесів полягає у створенні додаткового позитивного нормативного зв'язку між демократично значущою поведінкою та правовою системою. Якщо заборона встановлює межу неприпустимого, обов'язок визначає необхідну поведінку, а уповноваження створює юридичну можливість, то заохочувальна норма здатна виділити серед правомірних моделей ті, які мають особливе значення для функціонування демократичного правопорядку. У цьому полягає її специфічне місце у механізмі демократичного правового регулювання: вона не конституює демократію самостійно, але сприяє перетворенню формально створених демократичних можливостей на реально використовувані суспільні практики [176, с. 168].

Саме тому ефективність заохочувальних норм доцільно визначати через їх здатність одночасно забезпечувати три взаємопов'язані результати: стимулювати правомірну та суспільно корисну активність; зберігати свободу, рівність і політичну автономію суб'єктів; сприяти довгостроковому утвердженню демократичної правової культури. Лише за поєднання зазначених критеріїв позитивний правовий вплив набуває справді демократозабезпечувального характеру та стає органічним елементом правового механізму забезпечення демократії в державі.

Висновки до розділу 1

За результатами дослідження теоретико-правових засад правового механізму забезпечення демократії сформульовано такі висновки:

1. Правовий механізм забезпечення демократії становить цілісну систему юридичних засобів, за допомогою яких демократичні принципи реалізуються у відносинах між особою, суспільством і державою. Його сутність полягає у поєднанні народовладдя з верховенством права, за якого здійснення публічної влади ґрунтується на волевиявленні народу та водночас підпорядковується встановленим правовим вимогам. У структурі цього механізму виокремлено п’ять основних складових: нормативно-правову, інституційно-суб’єктну, функціонально-процедурну, гарантійно-захисну та ціннісно-орієнтаційну. Їх взаємозв’язок відображає структурно-функціональну цілісність правового механізму забезпечення демократії, яка передбачає узгодженість правових норм, діяльності державних і громадських інституцій, демократичних процедур та юридичних гарантій. Визначальною ознакою такого механізму є його здатність забезпечувати не лише законність формування державної влади, а й демократичний характер її повсякденної діяльності. Таким чином, правовий механізм забезпечення демократії виступає основою організації взаємовідносин держави та суспільства, у яких влада здійснюється в інтересах людини, а демократичні цінності набувають реального правового змісту.

2. Норма права є базовим елементом демократичного правового регулювання, оскільки визначає юридичні умови реалізації народного суверенітету, прав і свобод людини та діяльності органів публічної влади. Через правові норми загальні демократичні принципи набувають конкретного змісту, стають обов’язковими правилами поведінки та основою відповідних правовідносин. У демократичній державі норма права виконує регулятивну, охоронну, установчу, правозабезпечувальну та обмежувальну функції, завдяки яким підтримується належний порядок здійснення прав і повноважень. Важливим показником якості правового регулювання є демократична нормативна

спроможність норми права, тобто її здатність забезпечувати досягнення конкретного демократичного результату. Ефективність правової норми залежить від чіткості її змісту, відповідності принципам справедливості, рівності, правової визначеності та можливості належного застосування. Особливе значення має послідовне перетворення демократичних цінностей на правові принципи, юридичні приписи та практичні результати їх реалізації. Таким чином, норма права є основним засобом упорядкування демократичних відносин, забезпечення передбачуваності правового регулювання та підтримання належного співвідношення між правами особи й повноваженнями держави.

3. Заохочувальні норми права посідають особливе місце у правовому механізмі забезпечення демократії, оскільки сприяють розвитку правомірної поведінки шляхом застосування позитивних юридичних засобів впливу. На відміну від правових заборон і санкцій, вони орієнтовані на формування зацікавленості особи у добровільному здійсненні суспільно корисних дій. У дослідженні розмежовано правовий стимул як мотиваційний чинник, правове стимулювання як процес впливу, правове заохочення як позитивний юридичний засіб та заохочувальну норму як нормативну підставу його застосування. Особливого значення набуває демократично орієнтоване правове заохочення, яке спрямоване на підтримку громадянської ініціативності, доброчесності, відповідального виконання обов’язків і суспільно корисної діяльності. Його застосування повинно ґрунтуватися на об’єктивних критеріях, рівності можливостей, законності та недопущенні політичної упередженості. Правове заохочення не замінює юридичної відповідальності, а доповнює її, створюючи додаткові умови для свідомого вибору правомірної поведінки. Таким чином, заохочувальні норми розширюють можливості правового впливу, сприяють розвитку добровільної громадянської активності та формуванню відповідального ставлення до участі в демократичному житті держави.

РОЗДІЛ 2
ІНСТИТУЦІЙНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Правова політика як інструмент формування і реалізації демократії в державі

Функціонування правового механізму забезпечення демократії не обмежується нормативним закріпленням демократичних принципів, створенням відповідних інституцій та формальним визначенням процедур політичної участі. Не менш важливим є цілеспрямований характер розвитку правової системи, оскільки зміст законодавства, напрями його реформування, способи інституційного проєктування, характер правозастосування та пріоритети юридичного розвитку значною мірою залежать від правової політики держави. Саме через правову політику фундаментальні демократичні цінності трансформуються із загальних конституційних орієнтирів у конкретні напрями правотворчої, правореалізаційної та правозастосовної діяльності. У цьому розумінні правова політика є не зовнішнім щодо права політичним впливом, а особливою формою стратегічно організованої юридичної діяльності, покликаної забезпечити послідовний розвиток правової системи відповідно до визначених конституційних цілей. Для демократичної держави принципово важливим є те, щоб така діяльність була спрямована не лише на забезпечення функціональної ефективності державного управління, але й на розвиток політичного плюралізму, реальної участі громадян, підзвітності публічної влади, захисту прав людини та інституційного стримування владної концентрації. Відтак демократія потребує не просто певної сукупності демократичних норм, а послідовної правової політики, здатної підтримувати їх системну реалізацію.

Поняття правової політики належить до тих загальнотеоретичних категорій, зміст яких не може бути розкритий шляхом ототожнення із законодавчою політикою або сукупністю нормативно-правових реформ.

Правотворчість є лише одним із напрямів реалізації правової політики. Її зміст охоплює визначення стратегічних цілей юридичного розвитку, вибір оптимальних правових засобів, координацію нормотворчої та правозастосовної діяльності, організацію інституційних реформ, прогнозування наслідків нормативних рішень, оцінювання ефективності правового регулювання та коригування виявлених недоліків [108, с. 35]. Правова політика, таким чином, має одночасно нормативний, інституційний, організаційний, прогностичний та аксіологічний виміри. Її системність проявляється у здатності пов’язувати стратегічні орієнтири державного розвитку з конкретними правовими інструментами, за допомогою яких відповідні орієнтири можуть бути реалізовані [63, с. 59-70].

У демократичному контексті така системність має особливе значення. Окремі правові рішення, навіть якщо кожне з них формально відповідає Конституції та законодавству, можуть у сукупності створювати тенденцію до послаблення політичної конкуренції, надмірної централізації влади або звуження громадської участі. Саме тому правова політика повинна оцінювати не лише конкретний нормативний акт, але й напрям розвитку всієї системи. Демократія може поступово послаблюватися не лише через одноразове скасування фундаментального демократичного інституту, але й через накопичення окремих законодавчих, адміністративних та інституційних рішень, кожне з яких формально може здаватися допустимим. Відтак демократична правова політика повинна мати здатність виявляти не тільки очевидні юридичні порушення, а й системні тенденції, здатні змінити баланс між публічною владою та суспільством [57, с. 11].

Саме у цьому проявляється стратегічна природа правової політики. На відміну від поточного юридичного регулювання, яке вирішує конкретну нормативну проблему, правова політика повинна визначати довгострокову модель розвитку правопорядку. Для демократії це означає необхідність відповіді на питання, яким чином у перспективі мають розвиватися інститути представництва, форми безпосередньої участі, місцеве самоврядування, система

стримувань і противаг, судовий контроль, гарантії політичного плюралізму та взаємодія публічної влади із громадянським суспільством [166]. Відсутність стратегічної узгодженості у цих сферах може призвести до фрагментарних реформ, коли окремі демократичні інститути змінюються без урахування їх взаємозалежності.

З огляду на це правову політику доцільно визначати як системну, стратегічно орієнтовану юридичну діяльність держави та інших уповноважених суб'єктів, спрямовану на формування, реалізацію, оцінювання та вдосконалення правового регулювання відповідно до конституційних цінностей і суспільно значущих цілей. Таке визначення дозволяє уникнути двох крайнощів. Перша полягає у надмірному звуженні правової політики до законодавчої діяльності, друга у невиправданому розширенні цього поняття до всієї політичної діяльності, пов'язаної з правом [100]. Правова політика має власну специфіку саме тому, що її цілі, засоби та результати повинні набувати юридичної форми та залишатися в межах правового порядку.

У цьому контексті принципового значення набуває розмежування правової політики та політизації права. Правова політика неминуче пов'язана з політичним вибором, оскільки законодавець визначає суспільні пріоритети, обирає модель регулювання та розподіляє правові можливості між різними суб'єктами. Проте політичний характер такого вибору не означає необмеженості політичної доцільності. Політизація права виникає тоді, коли юридична форма починає використовуватися передусім як засіб реалізації ситуативного владного інтересу, а загальні правові принципи, рівність, стабільність правил та інституційні гарантії підпорядковуються потребам конкретної політичної сили. Саме тут проходить одна з фундаментальних меж демократичної правової політики [29].

Політична більшість у демократичній державі має право реалізовувати власну програму через законодавство, однак сам факт електоральної перемоги не надає їй права довільно змінювати фундаментальні умови політичної конкуренції. У цьому полягає принципова відмінність демократичного

правотворення від простого нормативного оформлення волі більшості. Демократія передбачає можливість більшості приймати політичні рішення, але одночасно потребує збереження таких умов, за яких сучасна меншість може у майбутньому стати більшістю [93, с. 7]. Виборче законодавство, діяльність політичних партій, статус парламентської опозиції, свобода вираження політичної позиції та інші базові правила демократичної конкуренції не можуть бути повністю підпорядковані ситуативним інтересам чинного носія політичного мандата.

Саме тому правова політика у сфері демократії має виконувати не тільки установчу та регулятивну, але й захисну функцію. Її завданням є створення нормативно-інституційних умов, за яких можливість демократичної зміни влади зберігається незалежно від того, яка політична сила у конкретний момент здійснює державне управління. У цьому аспекті правова політика безпосередньо пов’язується із сформульованим у попередньому розділі принципом інституційної самозбережуваності демократії. Законодавчі та інституційні рішення повинні бути організовані таким чином, щоб жоден демократично сформований суб’єкт не міг без належних юридичних обмежень використати отриманий мандат для фактичного усунення майбутньої демократичної конкуренції [23, с. 92-93].

Демократична спрямованість правової політики тому повинна оцінюватися не за декларативним використанням категорій «демократія», «народовладдя» або «участь», а за реальним впливом юридичних рішень на структуру політичних можливостей. Норма може формально обґрунтовуватися необхідністю вдосконалення демократичного процесу, але фактично створювати непропорційні бар’єри для окремих учасників політичної конкуренції. Навпаки, технічне на перший погляд нормативне рішення щодо доступу до інформації, процедури парламентського контролю або механізмів адміністративного оскарження може мати істотний демократозабезпечувальний ефект [79, с. 19]. Саме тому аналіз правової політики потребує переходу від оцінювання політичної риторики до оцінювання юридичних наслідків.

Особливе значення у цьому аспекті має верховенство права. Воно визначає не тільки межі правозастосування, але й правові параметри самої політики формування законодавства. Демократичне походження парламенту не звільняє законодавця від вимог правової визначеності, рівності, пропорційності, заборони свавілля та поваги до основоположних прав [81]. Отже, правова політика є демократичною не тому, що здійснюється демократично сформованим органом, а тому, що її цілі, засоби, процедури та результати відповідають фундаментальним стандартам демократичного правопорядку.

Зазначена теза дозволяє сформулювати принцип правової обмеженості демократичної політики. Його зміст полягає у тому, що політичні цілі та пріоритети у демократичній державі можуть бути реалізовані лише через юридично допустимі засоби та у межах фундаментальних конституційних принципів. Такий підхід не заперечує політичний вибір, а надає йому правової форми. Саме право перетворює політичне рішення з прояву владної волі на нормативно обмежену та юридично контрольовану державну політику [23, с. 85].

У цьому контексті правова політика виконує функцію своєрідного нормативного фільтра політичної доцільності. Політична система формує цілі та суспільні пріоритети, однак їх юридична реалізація повинна проходити перевірку на відповідність Конституції, правам людини, принципам рівності, правової визначеності, пропорційності та демократичної конкуренції. Отже, не кожна політично популярна або управлінськи ефективна ідея може бути безпосередньо трансформована у правову норму. Вона повинна пройти правову оцінку, яка визначає межі допустимості засобів її реалізації [14, с. 19].

Такий підхід безпосередньо пов’язаний із нормативною трансляцією демократії, обґрунтованою у попередньому розділі. Якщо норма права є центральною ланкою переходу від демократичної цінності до конкретної юридичної поведінки, то правова політика визначає загальний напрям та зміст такої трансляції. Саме на рівні правової політики вирішується, які демократичні проблеми потребують юридичного втручання, які нормативні засоби є найбільш

придатними, які інституції повинні їх реалізовувати та якими мають бути процедури контролю [31].

Відтак правову політику можна розглядати як стратегічний рівень правового механізму забезпечення демократії, тоді як правова норма становить його базовий нормативний рівень. Такий зв'язок дозволяє уникнути їх штучного протиставлення. Правова політика без належних норм залишається сукупністю політико-правових намірів, тоді як норми без системної правової політики можуть утворювати суперечливий та фрагментарний масив регулювання. Демократична ефективність виникає лише тоді, коли стратегічні цілі, нормативні засоби та практика їх застосування утворюють узгоджену систему.

Особливо важливим напрямом правової політики є нормотворчість. Якість демократичного правового механізму безпосередньо залежить від якості законодавства, оскільки саме нормативні акти встановлюють конкретні правила політичної участі, компетенцію органів влади, процедури контролю та гарантії прав. Проте якість закону не може визначатися лише його юридико-технічною досконалістю. Для демократичної правової політики важливими є також легітимність мети, передбачуваність регулювання, системна узгодженість, пропорційність втручання, відсутність необґрунтованої дискримінації та реальна можливість реалізувати надані права [82, с. 141-150].

Особливого значення набуває сама процедура прийняття нормативних рішень. Демократична правова політика не може бути повністю відокремлена від демократичності правотворчого процесу. Відкритість законодавчої процедури, можливість обговорення, доступ до проєктів актів, належне обґрунтування пропонованих змін, участь парламентської меншості та громадськості формують процесуальну легітимність правового рішення. Закон, зміст якого формально допустимий, але який прийнято у процедурі систематичного усунення публічного обговорення з принципово важливих питань, може мати нижчий рівень демократичної легітимності [11, с. 103-104].

Водночас участь громадськості у правотворенні не повинна романтизуватися. Кількість консультацій або отриманих пропозицій сама по

собі не гарантує якісного демократичного рішення. Важливою є змістовність участі: реальна можливість ознайомитися з проєктом, достатній час для висловлення позиції, відкритість критеріїв її врахування та аргументоване пояснення ключових нормативних рішень [155, с. 81]. У протилежному випадку громадська участь ризикує перетворитися на ритуальну процедуру, що формально виконується, але не впливає на формування правової політики.

Саме тут проявляється сформульована раніше демократична функціональність правової форми. Процедура консультацій, парламентського обговорення або регуляторного аналізу має оцінюватися не за фактом її проведення, а за спроможністю забезпечити ту функцію, для якої вона створена. У випадку правової політики такою функцією є підвищення обґрунтованості, відкритості, передбачуваності та суспільної легітимності нормативного рішення [44].

З огляду на це особливого значення набуває наукове та прогностичне забезпечення правової політики. Демократичність правового рішення не гарантується добрими намірами законодавця. Потрібно прогнозувати фактичний вплив норми на різні групи, політичну конкуренцію, доступ до демократичних процедур, інституційну спроможність та можливість зловживання наданими повноваженнями. Саме тому оцінювання нормативного впливу має включати не лише економічні або адміністративні показники, але й правові та демократичні критерії.

До таких критеріїв доцільно віднести вплив нормативного рішення на основоположні права, політичну рівність, правову визначеність, обсяг адміністративної дискреції, доступність процедур участі, ефективність контролю та ризики концентрації влади. Правова політика, яка систематично ігнорує відповідні наслідки, може створювати демократичні ризики навіть за формального дотримання законодавчої процедури [153, с. 171].

Таким чином, правова політика має бути не лише реактивною, але й прогностичною. Реактивна модель переважно реагує на вже сформовану проблему шляхом прийняття нового нормативного акта. Прогностична модель

передбачає оцінку майбутніх наслідків, ризиків та альтернатив ще до остаточного формування юридичного рішення [21, с. 82]. Для демократії саме друга модель є перспективнішою, оскільки дозволяє запобігати правовим рішенням, які можуть призвести до непропорційного обмеження участі або порушення інституційного балансу.

Не менш важливою є стабільність правової політики. Демократія передбачає політичну конкуренцію та зміну урядів, а тому певна зміна державних пріоритетів є природною [152, с. 165]. Однак фундаментальні правила демократичного процесу не можуть постійно змінюватися залежно від інтересів кожної нової політичної більшості. Виборчі правила, гарантії незалежності суду, статус опозиції, основні процедури парламентського контролю та інші системні інститути потребують підвищеної стабільності.

Стабільність при цьому не означає незмінності. Демократичні інститути повинні адаптуватися до суспільних, технологічних та політичних трансформацій. Проблема виникає тоді, коли зміни є непередбачуваними, недостатньо обґрунтованими або здійснюються у спосіб, що ставить певних учасників у нерівне становище. Отже, демократична правова політика повинна забезпечувати баланс між адаптивністю та правовою визначеністю [189, с. 11].

У цьому аспекті особливої ваги набуває проблема перехідних положень. Значна законодавча реформа може бути змістовно обґрунтованою, однак спосіб її негайного запровадження здатний порушити законні очікування учасників демократичних відносин. Тому якісна правова політика повинна оцінювати не тільки зміст майбутньої моделі, але й юридично належний порядок переходу до неї. Чим істотнішою є зміна правил, тим більшого значення набувають перехідний період, інформаційна доступність та передбачуваність [136, с. 414-415].

Правова визначеність у цьому контексті виконує функцію мосту між правовою політикою та демократичною стабільністю. Громадяни, політичні партії, органи місцевого самоврядування та інші суб’єкти повинні мати можливість передбачати базові правила своєї діяльності. Постійна нормативна

нестабільність знижує демократичну нормативну спроможність правової системи, оскільки формально надані можливості стають складними для практичного планування та реалізації [104].

Особливе значення правова політика має для формування інституційної архітектури демократії. Демократична система залежить не лише від змісту норм, але й від того, які суб'єкти реалізують відповідні повноваження та які взаємні стримування існують між ними. Тому інституційні реформи є невід'ємною частиною правової політики. Вони повинні оцінюватися з погляду розподілу компетенції, незалежності контрольних інституцій, можливостей суспільного впливу та ризику надмірної концентрації повноважень [167, с. 404].

У цьому аспекті помилковою є логіка, відповідно до якої концентрація повноважень автоматично забезпечує більшу ефективність. У короткостроковій перспективі централізація може спростити прийняття рішень, однак демократія потребує не лише оперативності, а й контролю [32]. Інституційна система повинна бути здатною запобігти ситуації, за якої один суб'єкт одночасно формує правило, застосовує його та фактично контролює законність власного рішення.

Саме тому поділ влади та система стримувань і противаг мають бути інтегровані у правову політику не як абстрактні конституційні гасла, а як практичні критерії інституційного проєктування. Кожна реформа, що перерозподіляє значні публічні повноваження, повинна оцінюватися з точки зору того, які механізми контролю супроводжують відповідне посилення компетенції [181, с. 28].

Це дозволяє сформулювати вимогу інституційної симетрії демократичної правової політики: розширення владних повноважень повинно супроводжуватися адекватним посиленням юридичних процедур, прозорості, підзвітності та контролю. Зазначена вимога особливо важлива у сферах, де органи публічної влади отримують широкий дискреційний простір.

Водночас правова політика не повинна прагнути повного усунення дискреції. Складність суспільних відносин робить неможливим нормативне передбачення всіх обставин. Завдання полягає у юридичному структуруванні

розсуду: визначенні мети повноваження, критеріїв його використання, процедурних гарантій та механізмів контролю. Саме така модель дозволяє поєднати інституційну ефективність із демократією [160].

Правова політика має також безпосередній правозастосовний вимір. Її реалізація не завершується після набрання законом чинності. Саме практика показує, наскільки вдало було обрано нормативну модель та чи відповідає вона реальним суспільним відносинам. Правозастосування може виявляти прогалини, суперечності, надмірну складність процедур або непередбачені можливості зловживання [55, с. 41].

Таким чином, правова політика повинна включати постійний зворотний зв'язок між нормотворенням і правозастосуванням. Систематичне повторення однакових проблем у судовій або адміністративній практиці є сигналом не тільки про помилки окремих правозастосувачів, але й про можливий дефект нормативної конструкції. Ігнорування такого зворотного зв'язку призводить до накопичення проблем, коли практика змушена постійно компенсувати недоліки законодавства.

У цьому контексті правову політику доцільно розглядати як циклічний процес: виявлення суспільної проблеми, формулювання правової мети, вибір нормативного засобу, оцінювання його відповідності демократичним принципам, прийняття нормативного рішення, практична реалізація, контроль наслідків та подальша корекція [72, с. 195-196]. Така циклічність дозволяє відійти від уявлення про закон як кінцевий продукт правової політики. Закон є одним із її етапів, ефективність якого повинна перевірятися практикою.

Саме тому демократична держава потребує культури правополітичної самокорекції. Виявлення недоліків прийнятого нормативного рішення не повинно сприйматися як автоматичне свідчення провалу державної політики. Значно більшою проблемою є відмова визнавати системні дефекти та небажання коригувати правове регулювання через політичне прагнення зберегти вже прийняте рішення [8, с. 145-150].

Самокорекція має особливу демократичну цінність, оскільки демонструє, що публічна влада здатна реагувати на правові аргументи, судові рішення, практику застосування та суспільний досвід. Правова політика у цьому розумінні набуває характеру інституційного навчання.

Водночас корекція не повинна перетворюватися на постійну нормативну мінливість. Демократична правова політика потребує розмежування між обґрунтованим виправленням дефекту та ситуативним переписуванням правил. Саме тому кожна істотна зміна повинна бути мотивованою, системною та передбачуваною [159].

Окремого значення набуває роль судової влади у правовій політиці. Суд не повинен перебирати на себе функцію політичного визначення стратегічних напрямів розвитку держави, оскільки така функція належить передусім демократично відповідальним представницьким інституціям. Водночас судовий контроль забезпечує юридичні межі реалізації правової політики. Конституційне та адміністративне судочинство дозволяють перевіряти, чи не вийшла політична доцільність за межі Конституції, компетенції, пропорційності або прав людини.

У цьому проявляється складне співвідношення демократичного мандата і юридичного контролю. Суд не повинен замінювати політичний вибір власним уявленням про доцільність, але демократична більшість не може бути остаточним суддею юридичної допустимості власних рішень [22, с. 128]. Саме інституційне розмежування політичної та правової оцінки забезпечує стабільність демократичної системи.

Не менш важливим суб’єктом правової політики є громадянське суспільство. Формально визначення державної правової політики належить уповноваженим органам публічної влади, однак демократична якість цієї політики значною мірою залежить від можливості громадських організацій, професійних спільнот, наукових установ, медіа та окремих громадян брати участь у її формуванні, критиці та оцінюванні [157]. Така участь не скасовує

політичної відповідальності державних органів за остаточне рішення, але розширює інформаційну та аргументаційну основу правової політики.

Саме тому правова політика демократичної держави повинна бути комунікативною. Публічна влада не може обмежуватися повідомленням уже сформованого рішення. Вона повинна бути здатною юридично та фактично пояснювати проблему, мету регулювання, обрані засоби, розглянуті альтернативи та очікувані наслідки. Аргументованість правової політики є важливим елементом її легітимності [172, с. 336].

У цьому аспекті публічне обґрунтування нормативного рішення виконує функцію демократичного контролю. Воно дозволяє перевірити, чи існує реальний зв’язок між заявленою метою та обраним правовим засобом. Якщо держава не може раціонально пояснити, чому конкретне обмеження або інституційна зміна необхідні для досягнення проголошеної мети, виникає підвищений ризик політико-правового свавілля [94, с. 77-82].

Саме тому демократична правова політика повинна мати аргументаційний характер. Це не означає, що політичний конфлікт може бути повністю розв’язаний юридичною аргументацією. Демократія визнає існування різних легітимних політичних поглядів. Проте правове оформлення політичного рішення потребує пояснення того, чому обраний засіб відповідає Конституції, принципам права та встановленій меті [183, с. 48].

У цьому контексті особливого значення набуває принцип пропорційності. Він дозволяє оцінювати, чи є засоби правової політики придатними для досягнення легітимної мети, чи існують менш обтяжливі альтернативи та чи не є негативні наслідки надмірними порівняно із суспільною користю. Пропорційність повинна використовуватися не тільки судами після прийняття рішення, але й самим законодавцем та іншими суб’єктами правової політики на етапі її формування [37].

У цьому проявляється превентивна функція верховенства права. Правові принципи не повинні діяти виключно як критерії подальшого скасування неправомірного рішення. Значно ефективніше, коли вони інтегровані у процес

його первинного формування. Демократична правова політика у цьому розумінні має бути принципово орієнтованою ще до моменту виникнення юридичного конфлікту.

Особливе значення це має щодо прав і свобод людини. Правова політика не повинна виходити з припущення, що права становлять зовнішню перешкоду для реалізації державних цілей. У демократичній державі права є одним із критеріїв правильності самої державної політики. Саме тому оцінювання впливу на права має передувати прийняттю рішень, а не бути лише предметом подальшого судового контролю.

Не менш важливою є рівність. Правова політика повинна оцінювати не тільки загальну мету нормативного рішення, але й розподіл його позитивних і негативних наслідків між різними групами [7, с. 284-296]. Формально нейтральне регулювання може створювати фактичну нерівність доступу до демократичних процедур. Саме тому аналіз рівності має включати оцінювання реального впливу юридичного рішення.

Особливої уваги потребує правова політика в умовах суспільної кризи. Надзвичайні обставини можуть об’єктивно вимагати швидких нормативних рішень та розширення окремих владних повноважень. Проте криза не усуває вимог до правомірності правової політики. Навпаки, концентрація повноважень збільшує необхідність чіткої нормативної основи, часових меж, пропорційності та контролю [20, с. 129].

У цьому аспекті правова політика повинна уникати нормалізації виняткових рішень. Інструмент, запроваджений для надзвичайних умов, не повинен автоматично перетворюватися на звичайний спосіб публічного управління після зникнення відповідної необхідності. Демократична стійкість виявляється саме у здатності держави не лише оперативно реагувати на кризу, але й відновлювати звичайні механізми контролю після її завершення.

Правова політика має також істотний євроінтеграційний вимір. Наближення національного законодавства до європейських стандартів не повинно зводитися до механічного перенесення нормативних конструкцій.

Демократична трансформація передбачає засвоєння принципів, які лежать в основі відповідних інститутів: юридичної визначеності, пропорційності, належної процедури, незалежного контролю, прав людини та інституційного балансу [53, с. 54-55].

Формальна імплементація демократичного стандарту без зміни правозастосовної та інституційної практики створює ризик декоративної європеїзації права. Нормативний акт може відповідати зовнішній моделі, але залишатися малоефективним у середовищі, де інституційна культура продовжує відтворювати інші практики. Саме тому правова політика повинна забезпечувати одночасну трансформацію нормативного та інституційного рівнів.

Ця теза безпосередньо пов’язує правову політику з правовою культурою, яка становить другий ключовий чинник, винесений у назву цього розділу. Навіть концептуально досконала правова політика може бути реалізована формально, якщо посадові особи, політичні актори та громадяни не сприймають демократичні правові стандарти як реально обов’язкові [54, с. 6-7]. Саме тому правова політика повинна включати не лише прийняття норм, але й заходи професійної підготовки, правової освіти, формування практик належного застосування та інституційного навчання.

Правова культура, своєю чергою, впливає на якість самої політики. Суспільство, у якому існує високий рівень правової культури, здатне вимагати більшої аргументованості, відкритості та передбачуваності нормативних рішень. Таким чином, між правовою політикою та правовою культурою існує взаємний зв’язок: правова політика формує нормативне середовище правової культури, а правова культура визначає якість суспільного запиту на правову політику.

Особливе значення у цьому контексті мають заохочувальні засоби, досліджені у попередньому розділі. Демократична правова політика може використовувати позитивне правове стимулювання для підтримки доброчесної публічної служби, громадянської активності та інших суспільно корисних

моделей поведінки. Проте такі стимули мають залишатися політично нейтральними та не перетворюватися на засоби винагородження лояльності [85, с. 93].

Таким чином, демократично орієнтоване правове заохочення може розглядатися як один із інструментів правової політики, але не як її самостійна мета. Правова політика визначає, які моделі поведінки мають особливу суспільну цінність та чи є позитивний нормативний вплив доцільним способом їх підтримки. При цьому критерій демократичної допустимості повинен залишатися пріоритетним [76, с. 58].

Не менш значущою функцією правової політики є координація. Демократичні інститути регулюються значною кількістю нормативних актів і реалізуються різними органами. Без системної координації може виникнути ситуація, коли окремі реформи мають різноспрямований характер. Наприклад, розширення громадської участі в одній сфері може нейтралізуватися посиленням закритості в іншій [173, с. 189].

Саме тому правова політика має забезпечувати міжінституційну та міжгалузеву узгодженість. Демократія є комплексним явищем, а отже, виборче, адміністративне, інформаційне, конституційне та інші види правового регулювання не можуть розвиватися ізольовано. Їх сукупний результат повинен відповідати єдиному демократичному вектору.

З огляду на це пропонується виокремити категорію демократично орієнтованої правової політики. Під нею доцільно розуміти системну, стратегічно та юридично організовану діяльність держави й інших уповноважених суб’єктів із формування, реалізації, оцінювання та корекції правового регулювання, спрямовану на забезпечення народного суверенітету, політичного плюралізму, участі, підзвітності та контрольованості публічної влади, гарантування прав людини і збереження умов демократичної конкуренції на основі верховенства права [195].

Таке визначення дозволяє відмежувати демократично орієнтовану правову політику від будь-якої державної політики, що реалізується у правовій

формі. Сам факт прийняття закону ще не робить відповідний напрям політики демократичним. Необхідно, щоб і мета, і процедура, і засоби, і наслідки правового рішення були сумісними з основними демократичними стандартами [17, с. 288].

Центральною характеристикою такої політики виступає її здатність забезпечувати узгодження політичної доцільності та правових обмежень. Демократична система не може функціонувати без політичного вибору, однак цей вибір не повинен руйнувати юридичні передумови майбутнього політичного вибору. Саме тому право встановлює зовнішні межі для політичної більшості, а правова політика повинна перетворювати ці межі на внутрішню логіку державної діяльності [161].

У цьому аспекті доцільно сформулювати категорію правополітичної забезпеченості демократії. Під нею можна розуміти такий стан державної правової політики, за якого стратегічні цілі, нормативні рішення, інституційні реформи та правозастосовні практики взаємоузгоджені й системно спрямовані на підтримання демократичної функціональності правового механізму [173, с. 55-57]. Йдеться не про кількість реформ або нормативних актів, а про їх здатність разом створювати послідовну модель демократичного розвитку.

Разом із тим саме поняття правополітичної забезпеченості не повинно розумітися як досягнення певного завершеного стану. Демократія постійно стикається з новими соціальними, технологічними, інформаційними та безпековими викликами. Правова політика повинна відповідати на них, зберігаючи стабільність фундаментальних демократичних принципів.

Особливо це стосується цифровізації. Цифрові технології створюють нові можливості для громадської участі, відкритості та доступу до інформації, але одночасно породжують ризики алгоритмічної непрозорості, маніпулятивного впливу, нерівності доступу та концентрації інформаційних ресурсів. Демократична правова політика повинна оцінювати технологію не лише через критерій адміністративної ефективності, а й через її вплив на політичну свободу та контрольованість влади [30, с. 248].

Так само важливим є інформаційний вимір демократії. Якісне народне волевиявлення передбачає можливість доступу до різних позицій та достовірної інформації. Проте правова політика у цій сфері повинна уникати спокуси надмірного державного контролю над інформаційним простором. Захист демократичного процесу не може перетворюватися на загальну легітимацію обмеження свободи вираження [103, с. 180-191].

Це ще раз демонструє значення пропорційності як загального методу правової політики. У складних сферах законодавець майже завжди має справу з конкуренцією легітимних цінностей. Завдання полягає не у безумовному домінуванні однієї з них, а у правовому узгодженні.

Окремого значення набуває децентралізаційний вимір правової політики. Місцеве самоврядування є одним із каналів наближення демократичної участі до громадянина. Правова політика повинна забезпечувати не формальну передачу функцій, а реальне поєднання компетенції, ресурсів, відповідальності та місцевого контролю [179, с. 211]. Надання повноваження без достатніх юридичних або ресурсних можливостей його реалізувати створює лише імітацію децентралізації.

Водночас місцева автономія також потребує правових меж. Демократія на місцевому рівні не означає звільнення органів самоврядування від загальних стандартів прав людини, рівності або законності. Саме правова політика повинна забезпечити баланс локальної автономії та єдності конституційного правопорядку.

Важливим критерієм якості правової політики є також її здатність забезпечувати інклюзивність. Формально однакові демократичні процедури можуть бути фактично менш доступними для окремих груп населення. Відповідно, оцінювання демократичної політики повинно враховувати реальні бар’єри участі та шукати правомірні способи їх усунення [99, с. 392-393].

При цьому інклюзивність не повинна тлумачитися як необмежена вимога спеціального регулювання кожної можливої відмінності. Правова політика має виходити з принципу рівної демократичної суб’єктності та встановлювати

додаткові гарантії там, де об’єктивні перешкоди фактично унеможливлюють рівне використання юридичних можливостей [84, с. 795].

Правова політика у сфері демократії повинна також мати виразний гарантійний вимір. Недостатньо створити право на участь; необхідно передбачити юридичні засоби його захисту. Недостатньо визначити компетенцію; необхідно встановити способи контролю за її межами. Недостатньо проголосити прозорість; необхідно створити процедури отримання інформації та відповідальність за неправомірне обмеження доступу [148, с. 4-6].

Отже, кожна суттєва демократична можливість повинна мати відповідний гарантійний супровід. Саме така нормативна симетрія прав і гарантій дозволяє уникнути декларативності демократичного законодавства.

У цьому аспекті правова політика безпосередньо впливає на демократичну нормативну спроможність норми права. Норма може мати формально демократичний зміст, однак правова політика має забезпечити інституційні, процедурні та контрольні умови її реалізації. Відтак нормативна спроможність залежить не тільки від тексту закону, а й від загального правополітичного середовища.

Саме тому правову політику необхідно розглядати як інструмент забезпечення структурно-функціональної цілісності правового механізму демократії. Вона узгоджує нормативно-правовий, інституційно-суб’єктний, функціонально-процедурний, гарантійно-захисний та ціннісно-орієнтаційний компоненти, визначені у першому розділі [108, с. 52-55]. Без такого узгодження зазначені компоненти можуть існувати паралельно, не утворюючи ефективної системи.

Правова політика фактично забезпечує горизонтальний зв’язок між різними елементами механізму та вертикальний зв’язок між демократичними цінностями і конкретними правовими рішеннями. У цьому полягає її системоорганізуюча функція. Вона не замінює жоден із структурних компонентів, але визначає напрями їх узгодженого розвитку [40].

На цій основі можна стверджувати, що ефективність демократичної правової політики повинна визначатися не за кількістю прийнятих законів чи проведених реформ, а за зміною фактичної якості демократичного правопорядку. До таких показників належать доступність політичної участі, стабільність правил, рівність суб'єктів, реальна підзвітність органів влади, ефективність контролю, якість захисту прав та довіра до правових процедур.

Кількісно орієнтована модель реформування може, навпаки, послаблювати правову систему, якщо постійна зміна законодавства створює нормативну нестабільність. Тому успішність правової політики не тотожна інтенсивності правотворчої діяльності [155, с. 177]. Іноді стабільне та якісно застосовуване регулювання має значно більший демократичний ефект, ніж постійне прийняття нових актів.

Особливе значення у цьому контексті має інституційна спроможність. Нова правова модель може бути нормативно досконалою, але залишатися нереалізованою, якщо відповідні органи не мають кадрових, організаційних, процедурних або інформаційних можливостей. Саме тому правова політика повинна співвідносити нормативні амбіції з реальною здатністю інституцій виконувати покладені на них функції [146, с. 4-13].

Виникнення значного розриву між нормативними змінами та інституційною спроможністю створює ризик формальної демократії, коли закон проголошує високі стандарти, але повсякденна практика продовжує діяти за попередніми моделями. Отже, правова політика повинна передбачати не тільки прийняття нової норми, але й підготовку інституції до її реалізації.

Не менш важливо забезпечити постреформний моніторинг. Після набрання нормативними змінами чинності необхідно оцінювати їх фактичні наслідки, у тому числі непередбачені. Такий моніторинг повинен мати не формальний статистичний, а правовий характер: чи стала процедура доступнішою, чи зменшився ризик свавілля, чи не виникли нові бар'єри, чи підвищилася підзвітність [100].

У цьому сенсі правова політика має бути доказово орієнтованою. Вибір нормативних засобів повинен ґрунтуватися не лише на політичних припущеннях, а на аналізі проблеми, практики, наукових дослідженнях, судових рішеннях та оцінці можливих альтернатив. Такий підхід підвищує раціональність демократичного правотворення.

Водночас доказовість не усуває ціннісного вибору. Дані можуть показати наслідки різних варіантів, але не визначають автоматично, які цілі повинна переслідувати держава [79, с. 19]. Саме демократія забезпечує легітимний простір для політичного вибору між альтернативами, а право встановлює межі юридично допустимого.

Таким чином, демократична правова політика функціонує на перетині політичного вибору, юридичного обмеження та науково обґрунтованого прогнозування. Втрата будь-якого з цих елементів знижує її якість. Політика без демократичного вибору втрачає суспільну легітимність; політика без правових меж створює ризик свавілля; політика без належного аналізу стає експериментальною та непередбачуваною [83, с. 106].

На нашу думку, саме така взаємодія дозволяє запропонувати поняття демократично-правового програмування. Під ним доцільно розуміти функцію правової політики, що полягає у стратегічному визначенні та юридичному структуруванні напрямів розвитку демократичних інститутів з урахуванням конституційних цінностей, прогнозованих суспільних наслідків та необхідності збереження правових меж публічної влади [140, с. 134-149]. Проте ця категорія має допоміжне значення і не повинна підміняти основне поняття демократично орієнтованої правової політики.

Основною рисою такого програмування є те, що воно не визначає конкретний політичний результат демократії. Правова політика не повинна програмувати, хто переможе на виборах, яка партія матиме більшість або яка політична позиція буде домінуючою. Вона повинна програмувати належні юридичні умови, в яких суспільство саме здійснюватиме відповідний вибір [112].

Саме у цьому виявляється одна з найглибших відмінностей демократичної правової політики від авторитарної. Авторитарна правова політика використовує право для прогнозованого забезпечення бажаного для влади політичного результату. Демократична правова політика, навпаки, повинна забезпечувати непередвизначеність політичного результату за умови визначеності правових правил.

Отже, передбачуваними у демократії мають бути правила, але не результат політичної конкуренції. Ця формула має принципове теоретичне значення для визначення якості правової політики [59, с. 117]. Чим більше юридична система створює гарантії конкретному носієві влади щодо збереження його політичного становища, тим більше вона віддаляється від демократичного призначення.

У цьому аспекті можна сформулювати принцип нормативної неупередженості демократичної правової політики. Він означає, що правила політичної конкуренції повинні бути сформульовані таким чином, щоб їх загальна конструкція не була спрямована на забезпечення перемоги або збереження влади конкретного суб'єкта. Правове регулювання може встановлювати однакові вимоги до всіх, але не повинно приховано оптимізувати систему під поточного носія політичної переваги [48].

Зазначений принцип безпосередньо пов'язаний із рівністю та політичним плюралізмом. Він не виключає законного встановлення виборчих бар'єрів, кваліфікаційних критеріїв або інших загальних правил, але потребує об'єктивного виправдання таких рішень та їх однакового застосування.

Демократична правова політика повинна також зберігати можливість правової критики самої себе. Жоден напрям державної політики не може бути виведений з-під суспільного, парламентського або судового контролю лише тому, що він проголошений стратегічним. Саме відкритість до критики та корекції відрізняє правову політику демократичного типу від нормативного закріплення політичної догми [15, с. 264-276].

Отже, право у демократії виконує не тільки функцію реалізації державної політики, але й функцію її обмеження та перевірки. Це означає, що правова

політика має парадоксальну, але принципово важливу властивість: вона одночасно використовує право як інструмент державного розвитку і визнає право межею власної свободи.

Саме ця подвійність дозволяє забезпечити баланс між ефективністю державного управління та політичною свободою. Демократична держава повинна бути спроможною реалізовувати політику, але її спроможність не повинна перерости у неконтрольованість [22, с. 289].

Узагальнюючи викладене, правова політика постає одним із ключових інституційно-нормативних інструментів формування і реалізації демократії, оскільки саме на її рівні визначаються стратегічні напрями розвитку правового механізму, здійснюється вибір юридичних засобів, проєктуються інституції, формуються процедури та забезпечується корекція правового регулювання. Її демократичний характер визначається не самим фактом використання юридичної форми, а відповідністю цілей, процедур та наслідків правової політики вимогам народного суверенітету, політичного плюралізму, рівності, прав людини, верховенства права та інституційної контрольованості публічної влади [45].

Відтак демократично орієнтована правова політика має розглядатися як системний інструмент забезпечення структурно-функціональної цілісності правового механізму демократії. Вона забезпечує узгоджений розвиток його нормативно-правового, інституційно-суб’єктного, функціонально-процедурного, гарантійно-захисного та ціннісно-орієнтаційного компонентів, формуючи юридичні умови, за яких демократичні принципи можуть бути не тільки нормативно проголошені, але й стабільно реалізовані у діяльності публічних інституцій.

У цьому контексті центральним результатом дослідження є положення про те, що демократична правова політика повинна забезпечувати не наперед визначений політичний результат, а правові умови вільного та конкурентного його формування. Відповідно, критерієм її демократичності є поєднання визначеності правил із невизначеністю результату легітимної політичної

конкуренції, політичної дієздатності влади із її юридичною обмеженістю, інституційної адаптивності зі стабільністю фундаментальних демократичних гарантій [140, с. 157].

Таким чином, правова політика у механізмі демократії виконує системоорганізуючу, нормативно-орієнтаційну, інституційно-проєктувальну, прогностичну, координаційну, гарантійну та коригувальну функції. Її якість визначається спроможністю забезпечувати не формальне множення демократичних норм та інститутів, а їх реальну функціональність, взаємну узгодженість, сталість та здатність до правомірної самокорекції. Саме за таких умов правова політика перетворюється з інструменту нормативного оформлення поточних політичних рішень на стратегічний засіб підтримання і розвитку демократичного правопорядку.

2.2. Роль правової культури у забезпеченні стабільності демократичної правової системи

Стабільність демократичної правової системи не може бути забезпечена виключно якістю нормативного регулювання, формальною досконалістю державних інституцій або наявністю розгалуженої системи юридичних гарантій, оскільки ефективність будь-якої правової конструкції значною мірою залежить від того, яким чином право сприймається, інтерпретується та реалізується конкретними суб’єктами. Демократичний правопорядок функціонує не лише через нормативні приписи, а й через усталені моделі правової поведінки, професійні стандарти, суспільні очікування, рівень довіри до правових процедур та готовність особи використовувати юридичні способи захисту власних прав. Саме тому правова культура повинна розглядатися як один із фундаментальних чинників життєздатності демократії, який забезпечує внутрішній зв’язок між формально закріпленими принципами та фактичною поведінкою учасників суспільних відносин. Конституційне проголошення народовладдя, політичного

плюралізму, рівності, верховенства права та інших демократичних засад саме по собі не гарантує їх стабільного відтворення, якщо у правосвідомості громадян і професійних юридичних спільнот допускається можливість ситуативного обходу закону, вибіркового застосування правових норм, толерування неправомірного політичного впливу або заміни юридичних процедур неформальними способами вирішення питань. У цьому розумінні правова культура не є зовнішнім соціальним середовищем права, а виступає внутрішньою умовою його фактичної дієвості, оскільки саме вона визначає, чи буде правова норма сприйматися як реальний стандарт поведінки, чи лише як формально існуюче правило, яке можна обійти за сприятливих обставин. Правова культура тим самим набуває системного значення для демократії, адже вона формує не лише ставлення особи до закону, а й характер її взаємодії з державою, інституціями, іншими учасниками політичного процесу та самим правовим порядком.

Поняття правової культури у юридичній науці характеризується значною багатоманітністю підходів, що зумовлено складністю самого явища. Воно використовується для характеристики стану правової свідомості, рівня розвитку законодавства та юридичної практики, характеру ставлення суспільства до права, професійних стандартів юридичної діяльності, способів реалізації та захисту суб’єктивних прав. У працях українських дослідників правова культура розглядається як комплексне явище, що охоплює правові знання, ціннісні орієнтації, установки, правомірну поведінку та рівень розвитку правової діяльності [60, с. 38]. Такий підхід є методологічно продуктивним, оскільки дозволяє уникнути редукції правової культури виключно до обізнаності населення із законодавством. Особа може володіти значним обсягом правових знань, але використовувати їх для обходу закону або отримання неправомірної переваги, тоді як громадянин, який не має спеціальної юридичної освіти, може демонструвати високий рівень правової культури через повагу до прав інших осіб, використання легальних процедур, неприйняття свавілля та готовність захищати власні права юридичними способами [16, с. 391]. Отже, правова

культура має не лише когнітивний, але й виразний аксіологічний та поведінковий характер, а тому її необхідно оцінювати не за обсягом засвоєної правової інформації, а за здатністю відповідної інформації перетворюватися на стійкі моделі правомірної поведінки. Саме ця здатність і є особливо важливою для демократичної держави, оскільки демократія потребує не просто поінформованого громадянина, а суб'єкта, який усвідомлює власну правову автономію, розуміє межі публічної влади, визнає рівність інших учасників суспільного життя та готовий діяти в межах правових процедур навіть у ситуації політичного або соціального конфлікту [108, с. 87].

Значний внесок у соціологічне розуміння правової культури зробив Л. Фрідман, який пов'язував її із системою уявлень, установок, очікувань і моделей поведінки щодо права та правових інституцій. Такий підхід має особливу цінність для дослідження демократії, оскільки дозволяє пояснити, чому однакові або подібні юридичні конструкції можуть мати різний практичний результат у різних суспільствах. Формальне запозичення демократичного інституту не гарантує його функціональної ефективності, якщо суспільна та професійна правова культура не підтримує ті цінності та моделі поведінки, на яких він ґрунтується. Виборча процедура може бути детально врегульованою, але втрачати демократичне значення за умов масового толерування маніпуляції; інститут судового контролю може бути нормативно незалежним, але функціонально слабким, якщо професійне середовище допускає політичний вплив; громадська участь може бути формально доступною, але залишатися малоефективною, якщо особи не сприймають її як реальний інструмент правового впливу. Саме ця обставина дозволяє розглядати правову культуру як сполучну ланку між нормативною та фактичною демократією [71, с. 388]. Нормативна демократія визначає юридичну модель народовладдя через систему принципів, прав, компетенцій, інститутів та процедур, тоді як фактична демократія характеризує спосіб реального функціонування відповідних конструкцій. Правова культура впливає на процес переходу від першого рівня до другого, визначаючи, наскільки суб'єкти схильні використовувати

встановлені правом можливості відповідно до їх призначення. У цьому проявляється безпосередній зв'язок правової культури із демократичною функціональністю правової форми, оскільки правовий інститут може виконати своє демократичне призначення лише за умови, що учасники відповідних відносин здатні і готові реалізовувати його відповідно до закладених у ньому цінностей [168, с. 143].

Правова культура у цьому значенні виконує стабілізаційну функцію, однак стабільність демократичної правової системи не повинна ототожнюватися з її незмінністю. Демократична система за своєю природою є динамічною, оскільки змінюються політичні сили, законодавство, суспільні потреби, технології, форми участі громадян та способи взаємодії з публічною владою. Справжня правова стабільність полягає не у відсутності змін, а у збереженні фундаментальних правил і цінностей у процесі таких змін. Правова культура забезпечує відповідну сталість через інтерналізацію базових принципів правопорядку, завдяки чому зміна конкретних політичних конфігурацій не повинна автоматично спричиняти зміну ставлення до законності, прав людини, незалежності суду, політичного плюралізму або юридичної підзвітності влади. У цьому аспекті демократія потребує певного ціннісного ядра, яке не залежить від ситуативної політичної кон'юнктури. Зміна політичної більшості є нормальною характеристикою демократії, але зміна ставлення до фундаментальних правил залежно від того, хто перебуває при владі, свідчить про слабкість демократичної правової культури. Якщо суб'єкт підтримує незалежність суду лише тоді, коли судові рішення відповідають його політичним інтересам, або визнає свободу слова лише щодо близьких йому позицій, йдеться про вибіркове, а не принципове сприйняття демократичних цінностей [186, с. 138-142]. Саме тому правова культура демократичного типу має передбачати здатність визнавати обов'язковість правових гарантій не лише для себе, але й для політичного опонента, соціальної меншини або іншого суб'єкта, з позицією якого особа може принципово не погоджуватися [135].

У структурі правової культури доцільно виділяти когнітивний, аксіологічний, поведінковий, критично-рефлексивний та інституційний компоненти, кожен з яких виконує самостійну, але взаємопов'язану функцію у забезпеченні стабільності демократичного правопорядку. Когнітивний компонент охоплює правові знання та розуміння основних юридичних інститутів, тоді як аксіологічний характеризує ставлення до права, свободи, рівності, справедливості, людської гідності та інших фундаментальних правових цінностей. Поведінковий компонент проявляється у практичній готовності діяти відповідно до права та використовувати юридичні процедури, а критично-рефлексивний означає здатність оцінювати правомірність діяльності публічної влади, відрізняти законну владну вимогу від свавільного втручання та аргументовано використовувати механізми правового контролю [107, с. 87-89]. Інституційний компонент характеризує усталені професійні та організаційні практики, через які відповідні цінності реалізуються у діяльності судів, органів публічної адміністрації, парламенту, місцевого самоврядування та інших суб'єктів. Особливе значення для демократії має саме критично-рефлексивний компонент, оскільки правова культура демократичного суспільства не може ґрунтуватися на безумовній покорі будь-якому рішенню публічної влади лише тому, що воно походить від державного органу. Повага до права відрізняється від некритичного підкорення владі. Громадянин демократичної держави повинен одночасно визнавати обов'язковість правомірного рішення і мати можливість поставити питання про його компетенційну, процедурну та конституційну допустимість. Саме така позиція створює культурне середовище, у якому влада не сприймається як остаточне джерело істини щодо правомірності власних дій [113].

У цьому контексті доцільно розрізняти правовий нігілізм і критичне ставлення до права. Критика законодавства, судового рішення або діяльності органу влади сама по собі не є ознакою низької правової культури. Навпаки, аргументована правова критика може бути одним із проявів її високого рівня, якщо вона ґрунтується на Конституції, правах людини, принципах права та

використанні правомірних процедур [62, с. 5-6]. Правовий нігілізм проявляється не у незгоді з конкретною нормою, а у принциповому запереченні цінності юридичного способу організації суспільних відносин або у переконанні, що право може ігноруватися залежно від приватної доцільності. Саме тому для стабільності демократії важливо формувати не сліпу, а критичну правову довіру. Під нею слід розуміти позитивне ставлення до правового порядку та правових інституцій, засноване не на безумовній лояльності, а на очікуванні, що вони діятимуть компетентно, передбачувано, неупереджено, відповідно до встановленої процедури і з можливістю юридичної перевірки. Такий тип довіри є значно стійкішим, ніж персональна довіра до конкретного політичного лідера чи органу, оскільки спирається на правила та інституції. Для демократії це має принципове значення, адже легітимність держави повинна поступово зміщуватися від персоніфікованої довіри до інституційної, а довіра до інституцій має поєднуватися з постійною можливістю правового контролю [79, с. 18].

Правова довіра безпосередньо впливає на готовність особи користуватися правовими механізмами, оскільки формальне існування судового захисту, адміністративного оскарження, громадських консультацій або інших процедур має обмежену практичну цінність, якщо громадянин переконаний у їхній неефективності. У такій ситуації суб’єкт закономірно може шукати неформальні способи вирішення проблеми, що поступово послаблює правову систему та відтворює переконання про пріоритет неформального ресурсу над юридичною процедурою. Навпаки, системний досвід передбачуваного й справедливого застосування правових механізмів створює позитивний правовий досвід та зміцнює їх суспільну легітимність [130]. Це дає підстави розглядати довіру не просто як психологічну характеристику суспільства, а як функціональний ресурс правової системи. Водночас високий рівень довіри сам по собі не є безумовно демократичним показником, оскільки довіра до влади, яка не супроводжується здатністю критично оцінювати її дії, може набувати патерналістського характеру. Саме тому демократична правова культура

потребує поєднання довіри з контролем, за якого громадянин визнає легітимність інституцій, але не відмовляється від права вимагати юридичного обґрунтування їхніх рішень, перевіряти законність дій та використовувати передбачені законом форми оскарження [12, с. 181-183].

Не менш важливим є професійний рівень правової культури, адже саме судді, прокурори, адвокати, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування та інші професійні правозастосувачі перетворюють загальні правові норми на конкретні рішення. Від їхнього розуміння права залежить, чи стане принцип верховенства права реальною методологією діяльності або залишиться декларативною формулою [104]. Професійна правова культура повинна охоплювати не лише знання законодавства, а й уміння системно тлумачити норму, застосовувати принципи права, обґрунтовувати рішення, працювати з юридичною невизначеністю та здійснювати дискреційні повноваження без свавілля. Для демократичного правопорядку особливого значення набуває культура професійного самообмеження, яка передбачає сприйняття наданого повноваження не як максимального простору можливої владної поведінки, а як юридично обмеженої компетенції, що має певну мету, процедуру та межі. Наявність юридичного права прийняти рішення не означає автоматичної правомірності будь-якого способу реалізації відповідного повноваження. Саме внутрішнє усвідомлення меж влади відрізняє демократичну професійну культуру від адміністративної культури, орієнтованої передусім на владний результат. Високий рівень професійної правової культури сприяє тому, що простір тлумачення та дискреції використовується відповідно до мети норми, Конституції, прав людини та принципів права, проте культурна добросовісність не повинна замінювати законодавчу визначеність там, де держава об’єктивно може встановити чіткі правила [129, с. 89].

Саме співвідношення правової норми та правової культури демонструє взаємозалежність формальних і неформальних чинників демократії. Сильна правова культура не здатна повністю нейтралізувати системно несправедливе або суперечливе законодавство, так само як досконала норма не може

гарантувати належної практики за умов толерування її систематичного обходу. Стабільна демократична правова система виникає саме через взаємне підсилення якісного нормативного регулювання та культури його добросовісної реалізації. Водночас необхідно уникати надмірної ідеалізації правової культури як універсального пояснення всіх недоліків правової системи [179, с. 105-112]. Посилання на низький рівень правової культури населення не повинно використовуватися державою для перекладання відповідальності за недоліки інституцій на громадян. Якщо процедури надмірно складні, судовий захист фактично недоступний, законодавство нестабільне, а рішення органів влади непередбачувані, то недовіра до відповідних інститутів може бути раціональною реакцією на негативний досвід, а не проявом правового нігілізму. Саме тому правова культура має двосторонню природу. Держава формує культуру суспільства способом власної поведінки, а суспільство впливає на державні інституції через сформовані правові очікування, оцінку правомірності рішень і готовність використовувати механізми контролю [160].

Звідси випливає принцип інституційної взаємності правової культури, зміст якого полягає у тому, що вимога держави щодо поваги громадян до права є повноцінно легітимною лише за умови, що сама публічна влада демонструє послідовну повагу до правових обмежень власної діяльності. Держава не може ефективно виховувати правомірність через декларації, якщо повсякденна практика демонструє вибіркове застосування законодавства, непослідовність критеріїв або пріоритет неформальних механізмів. Кожна взаємодія особи із судом, органом місцевого самоврядування, адміністративним органом чи іншим представником держави фактично є елементом практичного правового виховання. У цьому сенсі правова культура є результатом накопиченого правового досвіду [127, с. 920]. Громадянин формує ставлення до правової системи не лише через юридичну освіту або офіційні інформаційні кампанії, але й через власний досвід звернення до органів влади, спостереження за публічними процесами та оцінювання того, наскільки проголошені правила відповідають реальній практиці. Якщо правомірна поведінка систематично

приводить до передбачуваного результату, зміцнюється переконання у цінності права. Якщо ж перевагу отримують суб'єкти, які обходять формальні правила через неформальні зв'язки, правова культура поступово деформується, а громадяни засвоюють не офіційні нормативні приписи, а фактичні правила функціонування системи [191, с. 174].

Особливо важливим елементом професійної правової культури є культура юридичної аргументації. Демократична публічна влада не повинна обмежуватися повідомленням громадянинові про результат прийнятого рішення. Вона має бути здатною пояснити його юридичну основу, фактичні обставини та логіку застосування норми. Мотивованість владного рішення виконує не лише процесуальну, але й правокультурну функцію, оскільки демонструє, що рішення випливає з права та аргументів, а не з особистої волі носія повноваження. У цьому аспекті доцільно говорити про аргументативну відповідальність публічної влади, сутність якої полягає у професійному й інституційному обов'язку суб'єкта, який здійснює владне повноваження, бути здатним юридично пояснити прийняте рішення та зробити його придатним для перевірки. Для демократії відповідна вимога є принциповою, оскільки контроль може бути ефективним лише щодо рішення, логіка якого є доступною для аналізу [78]. Аргументативна відповідальність сприяє також формуванню правової культури громадян, оскільки мотивоване рішення допомагає особі зрозуміти не лише результат конкретної справи, але й загальну логіку правового регулювання. Навіть несприятливе для суб'єкта рішення може сприйматися як більш легітимне, якщо процедура була справедливою, позицію особи почуто, а результат належним чином пояснено.

Саме у цьому контексті особливої ваги набувають дослідження Т. Тайлера, який пов'язував легітимність правових інституцій із тим, як люди оцінюють справедливість процедур, а не виключно з тим, чи отримали вони бажаний результат. Для демократії це має фундаментальне значення, оскільки правовий порядок не може гарантувати кожній особі вигідний результат, але повинен забезпечувати справедливий спосіб його формування. Позитивний процедурний

досвід здатний підтримувати довіру навіть у конфліктних ситуаціях, а тому процедурна правова культура повинна розглядатися як стійке сприйняття належної юридичної процедури як самостійної правової цінності, а не як технічної перешкоди для досягнення певного управлінського результату. У системах із недостатньо розвиненою процедурною культурою дотримання форми нерідко розглядається як зайвий бюрократизм, тоді як у демократичній державі процедура забезпечує рівність, можливість бути почутим, передбачуваність і контрольованість влади [77, с. 230-244]. Особливе значення процедурна культура має у політичних процесах, адже демократичний суб'єкт повинен бути готовим прийняти законний результат виборчої чи парламентської процедури навіть тоді, коли цей результат не відповідає його політичним уподобанням. Саме здатність визнавати легітимність правомірно сформованого несприятливого результату є однією з ключових характеристик зрілої демократичної культури [49].

Визнання результату демократичної процедури водночас не означає відмови від права на його юридичне оскарження. Навпаки, висока правова культура передбачає використання саме передбачених законом процедур перевірки, а не силових, неформальних чи свавільних способів перегляду небажаного рішення. У цьому проявляється культурна цінність правового способу врегулювання конфлікту. Правова культура виконує також функцію забезпечення політичної толерантності, оскільки демократія передбачає інституціоналізований конфлікт поглядів, а отже, її стабільність неможлива без готовності суб'єктів визнавати право інших осіб на легальну політичну позицію. Право встановлює юридичні межі допустимого, тоді як правова культура визначає, наскільки суспільство реально готове сприймати плюралізм як нормальну характеристику демократичного життя. Політична толерантність у цьому контексті не означає погодження з позицією опонента, а означає визнання його рівного юридичного права висловлювати, організовано представляти та правомірно просувати власну позицію [149]. Саме тому демократія потребує культури розмежування політичної незгоди та заперечення правосуб'єктності

опонента, а також культури однакової нормативної міри, яка полягає у готовності застосовувати однакові юридичні стандарти незалежно від політичної, соціальної або персональної близькості суб'єкта.

Правова культура безпосередньо впливає і на систему стримувань і противаг, оскільки формально визначені компетенційні межі між різними органами влади ефективні лише тоді, коли відповідні суб'єкти визнають їх обов'язковість та утримуються від систематичного пошуку способів їх обійти [141, с. 230-241]. Надмірна персоналізація політичної взаємодії здатна нейтралізувати навіть добре сформульовані правила, тоді як культура інституційної автономії зміцнює їх дію. Саме тому поділ влади є не лише нормативною, а й правокультурною конструкцією. Він потребує професійної готовності одного органу визнавати законну компетенцію іншого, навіть якщо конкретне рішення є політично незручним. Особливо це стосується незалежності судової влади, оскільки судова незалежність потребує не тільки формальних гарантій, але й культури невтручання з боку політичних інституцій та культури внутрішньої професійної незалежності самого судді. У цьому контексті правову культуру доцільно розглядати як один із ресурсів стійкості демократичної правової системи до антидемократичних тенденцій. Нормативні запобіжники можуть бути поступово послаблені через законодавчі зміни, інституційний тиск або деформацію практики, однак глибоко інтерналізовані професійні стандарти незалежності, підзвітності та правової доброчесності підвищують здатність інституцій чинити опір такому тиску [101, с. 920].

Водночас культурна стійкість не повинна романтизуватися як абсолютний бар'єр, оскільки професійна культура також може деформуватися під впливом тривалого політичного тиску, негативних організаційних стимулів або систематичної безкарності. Саме тому стабільність демократії потребує поєднання культури та інституцій. Незалежність судді неможливо будувати лише на особистій мужності, вона потребує нормативних, організаційних і процесуальних гарантій. Аналогічно правомірність державного службовця повинна підтримуватися не тільки етичною підготовкою, а й належною

системою професійної відповідальності та заохочення. У цьому проявляється зв’язок правової культури із правовою політикою, оскільки демократично орієнтована правова політика повинна не лише створювати якісні норми та інституції, але й формувати середовище, у якому правомірні професійні практики підтримуються, а неправомірні не отримують неформальної винагороди. Якщо офіційна правова політика декларує верховенство права, а фактична система кар’єрних стимулів винагороджує безумовну управлінську лояльність, виникає суперечність між нормативною та організаційною культурою [66, с. 321-323]. Саме тому системи професійної мотивації, механізми відповідальності та внутрішні стандарти інституцій повинні бути побудовані таким чином, щоб підтримувати доброчесність, відкритість, правомірну ініціативу та професійну незалежність.

Окреме місце посідає правова культура громадянської участі, оскільки демократія не може бути стабільною, якщо переважна більшість суспільства розглядає публічну владу як сферу, повністю відокремлену від власної правової суб’єктності. Громадянин повинен усвідомлювати не лише право брати участь у виборах, але й можливість використовувати інші законні механізми впливу, зокрема звернення, громадські консультації, місцеві ініціативи, доступ до інформації, судовий контроль, діяльність громадських об’єднань та інші форми. При цьому правова культура участі не означає вимоги до кожної особи постійно бути політично активною, оскільки демократія включає свободу обирати ступінь власної участі [161]. Проблемою є не пасивність конкретного громадянина як така, а ситуація, коли суспільство загалом не вірить у можливість правомірного впливу та розглядає неформальні зв’язки як єдиний реально ефективний спосіб взаємодії з державою. Правова культура участі безпосередньо пов’язана з ефективністю демократичних процедур. Якщо процедура має реальний результат, вона формує позитивний досвід участі. Якщо вона є лише формальною, виникає культурний ефект розчарування. Саме тому інституційна якість і правова культура постійно відтворюють одна одну [183, с. 15-22].

Це дозволяє зробити важливий висновок щодо причин демократичної нестабільності. Низька активність громадян не завжди є первинною культурною проблемою, оскільки вона може бути наслідком тривалого досвіду неефективності правових способів впливу. Саме тому правова політика, спрямована на розвиток культури демократії, повинна поєднувати правову освіту з реальним вдосконаленням інституцій. Особливе значення має правова освіта, однак її ефективність не повинна оцінюватися кількістю засвоєних законодавчих положень. Для демократичної правової культури значно важливішими є здатність особи визначати юридичну природу проблеми, знаходити правомірний механізм її вирішення, аргументувати власну позицію, розуміти межі влади та критично оцінювати юридичну інформацію [152, с. 142-146]. Отже, правова освіта повинна переходити від переважно інформаційної до ціннісно-компетентнісної моделі. Знання законодавства залишається необхідним, але воно має доповнюватися формуванням практичних умінь і ціннісного розуміння права. Саме такий підхід здатний підтримувати активну правову суб’єктність, необхідну для демократії [38].

Важливим напрямом є формування принципово-правової компетентності професійних юристів та інших суб’єктів публічної діяльності, яку доцільно розуміти як здатність не лише ідентифікувати формально застосовну норму, але й співвіднести її з конституційними принципами, правами людини, метою правового регулювання та вимогами юридичної аргументації. Саме така компетентність зменшує ризик механічного формалізму, однак принципово орієнтована правова культура не повинна перетворюватися на суб’єктивізм. Посилання на справедливість, демократію або верховенство права не надає правозастосувачеві необмеженої свободи від нормативного тексту [153, с. 100-104]. Висока професійна культура проявляється саме у здатності узгодити нормативну визначеність із принциповим змістом права, а не у довільній заміні одного іншим. Правова культура також має значення для стабільності законодавства, оскільки суспільний запит на постійне ситуативне вирішення кожної проблеми новим законом може породжувати нормативну інфляцію та

нестабільність. Висока правова культура передбачає розуміння того, що не кожна соціальна проблема потребує нового нормативного акта, а якість застосування наявних правил іноді важливіша за безперервне реформування [8, с. 48-63].

У цьому аспекті культура законодавчої стриманості є важливою частиною демократичної правової культури. Законодавець повинен розглядати право не як універсальний інструмент миттєвої політичної реакції, а як систему довготривалих правил, зміна яких має бути належно обґрунтованою. Надмірна частота правових змін може послаблювати юридичну визначеність і довіру до правопорядку [133, с. 186-187]. Не менш важливою є культура виконання судових рішень, оскільки право на судовий захист втрачає значну частину своєї цінності, якщо остаточне рішення не виконується або його виконання залежить від доброї волі органу влади. Добровільне та своєчасне виконання судового рішення публічною адміністрацією є не лише юридичним обов’язком, але й показником інституційної правової культури. Аналогічно високий рівень правової культури проявляється у здатності інституції визнавати власну помилку. Демократичний орган не повинен сприймати скасування свого рішення судом як винятково репутаційну поразку, яку необхідно приховати. Значно важливішою є здатність аналізувати причини неправомірності та змінювати подальшу практику. Саме тому культура правової самокорекції має бути важливим елементом стабільної демократичної системи, адже стабільність полягає не у відсутності помилок, а у здатності системи виявляти їх, виправляти та не перетворювати на повторювану практику [144, с. 72].

Особливого значення правова культура набуває в умовах швидких суспільних трансформацій, коли законодавство та інституції змінюються інтенсивно, а усталені професійні та суспільні стандарти можуть виконувати стабілізаційну функцію. Якщо суб’єкти глибоко сприймають людську гідність, законність, рівність, пропорційність та неприпустимість свавілля як фундаментальні правові орієнтири, зміна конкретної нормативної конструкції не повинна призводити до втрати загального правового вектора. Саме тому

правова культура може забезпечувати наступність правової системи в умовах реформ, оскільки норми змінюються швидше, ніж фундаментальні правові цінності. Водночас трансформаційні періоди створюють ризик культурного відставання від нормативних змін, коли законодавство переходить до нової процедурної або правозахисної моделі, тоді як правозастосовна культура продовжує відтворювати попередні адміністративні практики [2, с. 76]. У такій ситуації виникає нормативно-культурний розрив, за якого нове право реалізується через старі професійні установки. Саме такий розрив пояснює, чому формальне запозичення європейських демократичних стандартів саме по собі не гарантує їх повноцінної реалізації. Європейська інтеграція має не лише нормативний, але й культурний вимір, а імплементація принципу пропорційності, належної процедури або незалежності інституцій потребує зміни способу юридичного мислення, а не тільки включення відповідних положень до нормативного акта.

Правова культура має важливий комунікативний та інформаційний вимір, оскільки демократична правова система потребує мови права, зрозумілої не тільки професійним юристам. Надмірно складна, закрита або технократична правова комунікація може створювати відчуження громадянина від держави та знижувати здатність усвідомлено реалізовувати права. Саме тому доступність юридичної інформації слід розглядати як компонент демократичної правової культури. Це особливо стосується мотивування публічних рішень [108, с. 94-95]. Юридично правильне, але фактично незрозуміле адресатові обґрунтування має обмежений комунікативний ефект. Публічна влада повинна прагнути поєднати професійну юридичну точність із достатньою зрозумілістю аргументації, оскільки такий підхід зміцнює правову довіру та забезпечує реальну можливість оскарження. Цифровізація також трансформує правову культуру. З одного боку, цифрові технології значно спрощують доступ до законодавства, судових рішень та інформації про діяльність влади, з іншого боку, інформаційна перенасиченість створює проблему здатності перевіряти джерела, відрізняти юридично значущу інформацію від маніпуляції та усвідомлювати правові

наслідки цифрових дій. Тому сучасна демократична правова культура повинна включати елементи цифрової правової грамотності, що охоплюють не лише технічну здатність користуватися електронними сервісами, а й розуміння юридичної природи цифрової взаємодії, способів захисту прав та можливостей контролю автоматизованих рішень [88, с. 71-73].

Правова культура має також міжпоколінний характер, оскільки демократичні правові установки не виникають автоматично з прийняттям нової Конституції або зміною законодавства. Вони формуються у процесі тривалої правової соціалізації через сім'ю, освіту, професійне середовище, медіа, громадські інституції та особистий досвід взаємодії з державою. Саме тому стабільність демократії значною мірою залежить від того, які моделі правової поведінки передаються новим поколінням [106]. Якщо молодь спостерігає відповідність між проголошеними принципами та реальною поведінкою публічних інституцій, правова освіта отримує практичне підтвердження. Якщо ж офіційна риторика систематично суперечить практиці, виховний ефект права слабшає. Університети та юридичні школи у цьому контексті мають особливу відповідальність, оскільки формують не лише професійні знання майбутнього правника, але й модель ставлення до права. Освіта, побудована виключно на механічному відтворенні законодавчих норм, може підготувати технічно компетентного, але ціннісно недостатньо сформованого фахівця. Саме тому підготовка юриста демократичної держави повинна включати розвиток юридичної аргументації, етичного мислення, навичок роботи зі складними конфліктами принципів, розуміння меж дискреції та професійної відповідальності [154, с. 124-137].

Не менш значущим є розвиток правової культури поза професійним юридичним середовищем, оскільки демократія не може бути стабільною, якщо глибоке розуміння правових механізмів зосереджене лише у вузькій професійній групі. Громадянин повинен володіти достатньою правовою компетентністю для реалізації власної політичної та юридичної суб'єктності. Саме тому правову грамотність доцільно розглядати як мінімальну основу, але

не кінцеву мету правової культури. Справжнім результатом є здатність особи використовувати право, розуміти його цінності, визнавати права інших та діяти через легітимні процедури навіть у ситуації гострого суспільного конфлікту. У цьому аспекті демократична правова культура має активний, а не лише охоронний характер. Вона не обмежується повагою до вже встановлених правил, а включає можливість правомірно вимагати їх вдосконалення [14, с. 192-195]. Демократичний громадянин може підтримувати реформу законодавства, критикувати недосконалу норму, звертатися до суду чи брати участь у громадській ініціативі, не заперечуючи при цьому цінності самого права. Така позиція формує культуру правомірної зміни, а демократична стабільність у цьому випадку проявляється не у консервуванні правового порядку, а у здатності системи змінюватися через правові процедури без руйнування фундаментальних засад [196, с. 43-45].

З огляду на викладене стабільність демократичної правової системи доцільно розуміти не як статичну незмінність, а як здатність правопорядку зберігати фундаментальні демократичні стандарти, відтворювати їх у професійній та суспільній поведінці, адаптувати юридичні інститути до нових умов і коригувати власні помилки через правові процедури. Саме у забезпеченні такої здатності проявляється системна роль правової культури. Для характеристики цієї властивості доцільно запропонувати категорію правокультурної стабільності демократичної правової системи. Під нею слід розуміти здатність демократичного правопорядку стійко відтворювати фундаментальні вимоги законності, політичного плюралізму, рівності, прав людини, процедурної справедливості, підзвітності та контрольованості публічної влади завдяки їх укоріненню не лише у правових нормах та інституційних конструкціях, але й у професійній та суспільній правосвідомості, правових установках і моделях поведінки. Правокультурна стабільність не означає відсутності правопорушень, політичних конфліктів або помилок у діяльності інституцій. Її показником є здатність системи не нормалізувати

правове відхилення, а виявляти його, піддавати юридичній оцінці та коригувати через установлені механізми [178, с. 79-82].

Правокультурна стабільність має професійно-інституційний і суспільно-громадянський рівні, які не можуть існувати ізольовано один від одного. Перший характеризує здатність правозастосовних і політичних інституцій діяти відповідно до фундаментальних юридичних стандартів навіть за умов політичної, адміністративної або суспільної напруги. Другий стосується готовності громадян визнавати право загальним способом врегулювання конфліктів, використовувати юридичні процедури, поважати рівні права інших осіб і вимагати правомірності від публічної влади. Висока громадянська правова культура за умов систематично неправомірної поведінки держави поступово виснажується, а якісні інституції важко зберегти протягом тривалого часу, якщо суспільний запит систематично підтримує вибіркове застосування права або необмежену владу заради короткострокової політичної вигоди [115, с. 37-52]. Саме тому стабільна демократія потребує взаємного відтворення демократичних правових стандартів з боку публічної влади та суспільства. Публічна влада повинна демонструвати правове самообмеження, а громадяни визнавати необхідність правових процедур і меж навіть тоді, коли вони ускладнюють досягнення бажаного політичного результату [122].

У цьому контексті правова культура є також критерієм якості правової політики, оскільки демократично орієнтована правова політика повинна оцінювати не тільки безпосередній нормативний результат, але й довгостроковий культурний ефект державного рішення. Законодавство, яке формально забезпечує короткострокову управлінську ефективність, але привчає суспільство до непередбачуваності або надмірної дискреції, може мати негативний стратегічний вплив на демократію. Кожне системне юридичне рішення має певний правокультурний ефект. Воно або зміцнює переконання у загальності й передбачуваності права, або послаблює його. Саме тому особливо важливим є те, яким чином держава реагує на політичного опонента, критика або юридично незручного суб’єкта. Граничні ситуації демонструють реальну

якість демократичної правової культури, оскільки застосувати правові гарантії до прихильника влади відносно нескладно, тоді як значно показовішою є готовність забезпечити ті самі гарантії опонентові [120, с. 456]. Культура однакової нормативної міри у цьому контексті має розглядатися як один із практичних індикаторів правокультурної стабільності демократії.

Правова культура забезпечує і часову наступність демократії, оскільки політичні цикли є коротшими за тривалість розвитку правової системи, тому демократичний порядок потребує інституційної пам'яті та професійних стандартів, які не починаються заново після кожної зміни влади. Саме через правову культуру накопичується досвід належних процедур, інституційних меж та способів вирішення юридичних конфліктів. У цьому аспекті особливого значення набувають професійні спільноти, незалежні юридичні професії, наукове середовище, адвокатура та суддівська спільнота, які можуть бути носіями правових стандартів, що забезпечують наступність у періоди політичної зміни. Стабільність демократії залежить і від культури суспільного діалогу, оскільки правовий конфлікт не повинен автоматично перетворюватися на конфлікт щодо самого права на існування іншої позиції [157]. Демократична культура передбачає здатність розділяти гостру незгоду щодо змісту політики та спільне визнання юридичних правил, через які ця незгода реалізується. Саме тому право в демократії виконує функцію загальної мови політичного конфлікту, а правова культура створює внутрішню мотивацію до збереження цієї спільної юридичної мови [118, с. 176-186].

Таким чином, правова культура стабілізує не конкретну політичну більшість, а саму систему демократичної конкуренції. Саме це дозволяє відмежувати правокультурну стабільність від політичної стабільності авторитарного типу. Демократична стабільність сумісна з частою зміною урядів, гострими дискусіями та активною опозицією, якщо фундаментальні правові правила залишаються загальновизнаними. Стабільність демократичної правової системи тому не може вимірюватися відсутністю політичного конфлікту. Навпаки, здатність правової системи мирно та процедурно опрацьовувати

конфлікт є одним із найважливіших показників її зрілості [164]. Саме правова культура перетворює конфлікт із загрози правопорядку на нормальний елемент демократичного процесу. У цьому контексті правова культура повинна бути включена до структури правового механізму демократії не як додатковий факультативний компонент, а як середовище реалізації всіх інших елементів. Норма потребує культурної готовності її застосовувати, інституція потребує професійної культури її представників, процедура потребує культури її дотримання, гарантія потребує культури використання юридичного контролю, а демократична цінність потребує внутрішнього визнання її значущості [11, с. 105-106].

Саме тому ціннісно-орієнтаційний компонент правового механізму забезпечення демократії набуває через правову культуру практичного змісту. Цінність перестає бути лише абстрактною конституційною категорією та стає установкою професійної і громадянської поведінки. У цьому полягає основний стабілізаційний потенціал правової культури, оскільки вона забезпечує відтворення демократії навіть тоді, коли конкретна поведінка не регулюється максимально деталізованою нормою [9, с. 92]. Інтерналізовані стандарти добросовісності, рівності, правового самообмеження та поваги до процедури заповнюють той простір, який неминуче залишається між загальною нормою та конкретною життєвою ситуацією. Однак цей культурний потенціал повинен працювати разом із правовими гарантіями. Демократія не може покладатися виключно на добрі традиції чи моральні якості посадових осіб. Стабільний порядок потребує одночасно норм, інституцій, процедур, контролю та відповідної правової культури. Саме їх взаємне підсилення створює стійкість [92, с. 56-57].

З урахуванням проведеного аналізу правову культуру у контексті демократичної правової системи доцільно визначити як сформовану на індивідуальному, професійному, інституційному та суспільному рівнях систему правових знань, ціннісних орієнтацій, установок, компетентностей і стійких моделей поведінки, що визначає характер сприйняття, реалізації, захисту та

розвитку права і забезпечує внутрішнє визнання законності, прав людини, рівності, процедурної справедливості, політичного плюралізму та юридичної обмеженості публічної влади. Таке визначення дозволяє розкрити правову культуру не як статистичний показник знання законів, а як багаторівневу характеристику якості функціонування правопорядку. Вона одночасно стосується особи, професійної спільноти, окремої інституції та суспільства загалом, причому високий рівень одного компонента не завжди здатний компенсувати слабкість іншого [191, с. 40]. Саме тому правова культура повинна оцінюватися комплексно, з урахуванням поведінкових та інституційних показників, серед яких використання правових процедур, готовність влади мотивувати рішення, однаковість застосування правил, добровільне виконання судових рішень, здатність визнавати і виправляти помилки, повага до прав політичного опонента та спроможність суспільства підтримувати правові способи вирішення конфліктів [182, с. 85].

У цьому аспекті запропонована категорія правокультурної стабільності демократичної правової системи дозволяє поєднати культурний і функціональний виміри демократії. Стабільною слід вважати не ту систему, в якій демократичні принципи формально не змінюються, а ту, яка здатна відтворювати їх у реальній поведінці навіть під впливом політичних, соціальних та інституційних трансформацій. Правокультурна стабільність має також превентивне значення, оскільки високий рівень професійної та суспільної інтерналізації демократичних правових стандартів здатний створювати додатковий бар’єр проти політичного свавілля ще до моменту застосування формальних механізмів контролю [68, с. 185]. Посадова особа утримується від неправомірного рішення не лише через ризик його судового скасування, але й тому, що така поведінка суперечить професійному уявленню про належне. Аналогічно громадянин використовує правову процедуру не лише через страх санкції за протиправний спосіб вирішення конфлікту, а тому, що визнає юридичний спосіб найбільш легітимною формою взаємодії у демократичному суспільстві. Саме перехід від переважно зовнішнього контролю до внутрішнього

правового самообмеження є одним із показників зрілості правової культури [57, с. 10].

Водночас внутрішня мотивація не зменшує значення юридичної відповідальності. Правова культура доповнює формальні механізми, але не замінює їх. Демократична система повинна бути здатною реагувати і на тих суб'єктів, які не поділяють відповідних цінностей та намагаються використовувати правові інститути всупереч їх призначенню. Саме поєднання зовнішніх юридичних гарантій та внутрішніх культурних установок створює багаторівневу стійкість демократії. Норма визначає межу, інституція забезпечує її реалізацію, процедура робить рішення контрольованим, юридична відповідальність захищає від порушення, а правова культура зменшує ймовірність систематичного відхилення від установленого стандарту [116, с. 63-64]. Отже, правова культура є не наслідком уже сформованої стабільної демократії, а однією з умов її формування та збереження. При цьому між ними існує взаємний зв'язок, оскільки демократичні інституції формують певний тип правової культури, а правова культура підтримує або послаблює відповідні інституції.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що правова культура забезпечує стабільність демократичної правової системи через інтерналізацію фундаментальних правових цінностей, формування культури правового самообмеження публічної влади, підтримання критичної правової довіри, забезпечення процедурної та аргументаційної якості правозастосування, розвиток активної громадянської правосуб'єктності, універсалізацію правових гарантій щодо політичних опонентів, інституційне навчання та здатність системи до правової самокорекції [129, с. 90]. Внаслідок цього правова культура виконує стабілізаційну, легітимаційну, орієнтаційну, комунікативну, превентивну та адаптаційну функції. Вона також забезпечує взаємозв'язок між демократично орієнтованою правовою політикою та фактичним функціонуванням правових інституцій. Правова політика визначає стратегічний напрям розвитку демократії, норма надає відповідним орієнтирам юридичної

форми, тоді як правова культура впливає на те, наскільки ці орієнтири будуть реально відтворені у поведінці. У цьому сенсі культурний чинник завершує перехід від нормативно сформованої до соціально функціонуючої демократії [13, с. 10].

Таким чином, стабільний демократичний правопорядок виникає не там, де суспільство лише знає закон або формально підкоряється публічній владі, а там, де право сприймається як загальний, передбачуваний та рівний спосіб організації суспільного життя, а демократичні процедури сприймаються як легітимна форма вирішення політичної незгоди. Саме правова культура перетворює законність із зовнішньої вимоги на внутрішній стандарт поведінки, політичний плюралізм із декларації на практику взаємного визнання, а юридичний контроль влади з формальної компетенції на суспільно очікувану норму. Правокультурна стабільність демократичної правової системи тому повинна розглядатися як один із ключових результатів ефективного функціонування правового механізму забезпечення демократії [147, с. 12-13]. Її зміст полягає у здатності правопорядку відтворювати демократичні правові стандарти не лише через нормативний примус і зовнішній контроль, але й через сформовані професійні та суспільні установки, які підтримують законність, рівність, права людини, політичний плюралізм, належну процедуру та контрольованість влади. Саме поєднання інституційної правомірності та культурного визнання демократичних цінностей забезпечує таку стабільність, яка не протистоїть змінам, а дозволяє правовій системі адаптуватися до них без втрати власного демократичного змісту.

2.3. Правове виховання як складова механізму формування демократичної правосвідомості

Функціонування демократичної правової системи об’єктивно потребує не лише нормативного закріплення прав і свобод людини, демократичних

процедур, компетенції органів публічної влади та юридичних гарантій їх належного здійснення, але й формування такого типу правосвідомості, за якого відповідні правові цінності сприймаються суб'єктом як внутрішньо значущі орієнтири власної поведінки. Правова норма може визначати юридично належне, правова політика встановлювати стратегічний напрям розвитку демократичних інститутів, а правова культура формувати загальне середовище функціонування права, однак стійкість демократичного правопорядку значною мірою залежить від того, яким способом особа набуває правових знань, осмислює їх зміст, співвідносить із власною системою цінностей та поступово перетворює загальні правові принципи на особисті переконання і мотиви поведінки. Саме у цьому процесі особливого значення набуває правове виховання, яке доцільно розглядати не як допоміжний освітній захід або сукупність епізодичних просвітницьких дій, а як системний елемент механізму формування демократичної правосвідомості. Енциклопедичне розуміння правового виховання традиційно пов'язує його із процесом та системою засобів формування правової свідомості й правової культури, забезпечення правомірної поведінки, законності та правопорядку. Сучасні українські дослідження істотно розширюють таке бачення, акцентуючи на ціннісному та мотиваційному характері відповідного впливу, формуванні поваги до прав і свобод людини, розвитку правового мислення та перетворенні юридичних принципів на особисті переконання. Саме тому у демократичній державі кінцевим результатом правового виховання не може бути лише дисциплінований суб'єкт, який знає юридичні заборони та уникає правопорушень. Йдеться про формування особи, здатної усвідомлювати власну правову суб'єктність, визнавати рівну правову суб'єктність інших, критично оцінювати діяльність публічної влади, використовувати передбачені законом способи участі та захисту, а також добровільно співвідносити власну поведінку з фундаментальними демократичними цінностями.

Для належного визначення місця правового виховання у правовому механізмі демократії необхідно насамперед відмежувати його від близьких за

змістом категорій правової освіти, правової просвіти та правової соціалізації. Їх ототожнення призводить до надмірного спрощення виховної функції права і фактично зводить її до передавання юридичної інформації. Т. В. Міхайліна у дослідженні співвідношення правової освіти та правового виховання акцентує на їх безпосередньому зв'язку з формуванням правосвідомості, водночас сам характер такого зв'язку дає підстави розмежовувати інформаційно-пізнавальний і ціннісно-мотиваційний аспекти відповідного процесу [97, с. 101-112]. Правова освіта передусім забезпечує систематизоване набуття юридичних знань, правова просвіта спрямовується на поширення правової інформації серед широкого кола адресатів, тоді як правова соціалізація є ширшим процесом включення особи у правове життя суспільства під впливом сім'ї, освіти, державних інституцій, професійного середовища, медіа, соціальних груп та особистого досвіду взаємодії з правом. Правове виховання у цій системі має власне функціональне призначення, оскільки воно спрямовується на цілеспрямоване формування не лише знання права, а й ціннісного ставлення до нього, готовності діяти правомірно, визнавати правові межі власної свободи та використовувати юридичні можливості відповідно до їх демократичного призначення. Саме тому особа може бути юридично поінформованою, але мати недостатній рівень правової вихованості, якщо знання норм не супроводжується повагою до права, прав інших осіб та інституційних обмежень публічної влади [147, с. 7-8]. Водночас правове виховання без належної правової освіти також має обмежену ефективність, оскільки ціннісне сприйняття права потребує достатнього розуміння його змісту, механізмів реалізації та способів захисту. Отже, правова освіта створює когнітивну основу, правове виховання забезпечує її ціннісно-мотиваційне осмислення, правова соціалізація охоплює ширший процес включення особи у правове середовище, а їх взаємодія формує передумови становлення зрілої правосвідомості.

Особливого методологічного значення набуває питання про мету правового виховання у демократичній державі, оскільки саме характер цієї мети визначає зміст відповідних засобів та критерії їх ефективності. У

недемократичних моделях суспільної організації правове виховання потенційно може набувати характеру формування лояльності до влади, безумовного підпорядкування державним приписам та сприйняття законності виключно як обов'язку громадянина виконувати владні рішення [181, с. 26]. Такий підхід принципово не відповідає сучасному розумінню демократичного правопорядку, у якому право виконує не лише функцію організації поведінки особи, але й функцію юридичного обмеження самої держави. А. П. Гетьман та О. Г. Данильян, досліджуючи демократичну правосвідомість як мету правового виховання, наголошують на її складній структурі та пов'язують її, зокрема, з установкою на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації [24, с. 4]. Це положення має принципове значення для предмета цього дослідження, оскільки дозволяє відійти від моделі правового виховання, побудованої за вертикальною схемою «держава навчає громадянина підкорятися праву», та перейти до моделі, у якій особа формується як рівноправний учасник демократичного правового порядку. Метою такого виховання має бути не безумовна слухняність, а усвідомлена правомірність; не персональна лояльність до суб'єкта публічної влади, а повага до конституційного порядку; не відсутність критики державних рішень, а здатність здійснювати таку критику аргументовано, відповідально та у правових формах; не пасивне сприйняття юридичних приписів, а розуміння взаємної юридичної відповідальності особи і держави. Саме тому демократична спрямованість правового виховання визначається не обсягом переданої правової інформації, а тим типом правової суб'єктності, який формується у результаті відповідного впливу [27].

Демократична правосвідомість у цьому аспекті повинна розглядатися як якісно визначений стан індивідуальної та суспільної правосвідомості, що характеризується усвідомленим визнанням людської гідності, свободи, рівності, політичного плюралізму, верховенства права, юридичної обмеженості публічної влади та взаємної відповідальності учасників правових відносин, а також готовністю реалізовувати відповідні цінності через правомірну поведінку. Її зміст не може бути зведений до позитивного ставлення до чинного

законодавства, оскільки демократична правосвідомість передбачає здатність оцінювати сам закон з позицій Конституції, фундаментальних прав людини та основоположних принципів права. Якщо громадянин вважає будь-який чинний припис безумовно справедливим лише через факт його прийняття компетентним органом, така позиція характеризує переважно формально-легалістичний тип правосвідомості. Демократична правосвідомість є складнішою, оскільки поєднує повагу до юридичної форми з критичним осмисленням її змісту [130]. Вона не заперечує обов'язковості чинного права, але визнає можливість його юридично організованої критики, конституційного контролю, судового оскарження та демократичного вдосконалення. Саме тому правове виховання, спрямоване на формування демократичної правосвідомості, повинно виходити за межі моделі, у якій особі пропонується лише запам'ятовування законодавчих вимог. Воно має формувати здатність розуміти, чому певна норма є правомірною, яку цінність вона захищає, які межі встановлює для держави та особи, яким чином може бути реалізована і що має робити суб'єкт у випадку її порушення.

Саме у такому контексті особливого значення набуває аксіологічний компонент правового виховання. Сучасне дослідження Я. І. Турчиняк безпосередньо пов'язує правове виховання з ціннісно-мотиваційним впливом на правосвідомість, формуванням поваги до прав і свобод людини та здатністю особи сприймати правові й моральні вимоги як основу власної життєдіяльності [127, с. 918]. Для демократичного правопорядку це означає, що знання про права людини має супроводжуватися визнанням рівної цінності прав іншої особи, знання про політичний плюралізм має трансформуватися у готовність визнавати право опонента на іншу легальну позицію, а знання про верховенство права має поєднуватися з неприйняттям свавілля навіть тоді, коли воно ситуативно сприяє досягненню бажаного результату. Саме на рівні ціннісної інтерналізації проявляється принципова відмінність між юридичною поінформованістю та сформованою демократичною правосвідомістю. Особа може знати, що Конституція гарантує рівність або свободу вираження поглядів, але реально

сприймати ці права як такі, що повинні належати лише близьким їй соціальним чи політичним групам. У такому випадку нормативне знання не трансформувалося у демократичне правове переконання. Отже, завдання правового виховання полягає не у механічному відтворенні демократичних формул, а у формуванні здатності універсалізувати відповідні вимоги, визнавати їх дію незалежно від власної ситуативної вигоди та застосовувати однакову юридичну міру до себе й інших суб'єктів [143, с. 149-155].

У структурі правового виховання доцільно виділяти когнітивний, аксіологічний, емоційно-мотиваційний, поведінково-компетентнісний та рефлексивний компоненти, сукупність яких дозволяє розкрити його вплив на демократичну правосвідомість як багаторівневий процес. Когнітивний компонент забезпечує знання основ правового статусу особи, принципів організації публічної влади, демократичних процедур, правових механізмів участі та захисту. Аксіологічний компонент формує розуміння цінності права, прав людини, свободи, рівності, справедливості, політичного плюралізму та належної процедури. Емоційно-мотиваційний компонент пов'язаний із формуванням внутрішнього позитивного ставлення до правомірної поведінки та неприйняттям свавілля, дискримінації, корупційних практик і неправомірного використання владних можливостей [178, с. 113]. Поведінково-компетентнісний компонент означає здатність практично використовувати юридичні інструменти, звертатися за захистом права, брати участь у демократичних процедурах, складати звернення, критично працювати з юридичною інформацією та діяти у ситуації правового конфлікту. Рефлексивний компонент передбачає здатність суб'єкта оцінювати не лише поведінку інших осіб і держави, але й власні правові установки, перевіряти їх на відповідність принципам рівності, свободи та взаємної поваги [143, с. 179]. Саме останній компонент має особливе значення для демократії, оскільки демократична правосвідомість потребує здатності поставити під сумнів власну ситуативну схильність підтримувати порушення права лише тому, що воно спрямоване проти політичного або соціального опонента.

Такий підхід дає можливість визначити правове виховання не як односпрямовану передачу нормативних зразків від держави до громадянина, а як складний процес формування правової автономії особи. Поняття автономії у цьому випадку не означає звільнення від юридичних вимог, а характеризує здатність суб'єкта усвідомлено співвідносити власну поведінку з правовими принципами, розуміти юридичні наслідки своїх дій та приймати відповідальні рішення без необхідності постійного зовнішнього примусу. Демократична система потребує саме такого типу суб'єкта, оскільки її стабільність неможливо забезпечити лише через погрозу санкцією. Якщо правомірна поведінка підтримується виключно страхом перед юридичною відповідальністю, вона залишається зовнішньо мотивованою та може змінюватися зі зменшенням імовірності контролю [163]. Натомість правове виховання покликане сприяти перетворенню зовнішньої нормативної вимоги на внутрішній правовий орієнтир. Це не означає повного усунення зовнішнього юридичного контролю, який залишається необхідним елементом правопорядку, але створює додатковий внутрішній рівень стабільності, за якого особа утримується від неправомірної поведінки не лише через ризик санкції, а й через усвідомлення її несумісності з власними правовими переконаннями [102, с. 17].

Саме у цьому аспекті правове виховання безпосередньо пов'язане із правокультурною стабільністю демократичної правової системи, дослідженою у попередньому підпункті. Правова культура характеризує загальне середовище правових цінностей, установок, моделей поведінки та інституційних практик, тоді як правове виховання є одним із механізмів їх цілеспрямованого формування та відтворення. Якщо правова культура визначає, які моделі правової поведінки фактично домінують у суспільстві, то правове виховання має забезпечувати передачу, критичне осмислення і розвиток тих моделей, які відповідають демократичному правопорядку [97, с. 4-7]. У цьому сенсі між правовою культурою та правовим вихованням існує циклічний зв'язок. Сформована правова культура визначає зміст і середовище правового виховання, водночас результати правового виховання поступово змінюють саму

правову культуру. Саме тому якість правового виховання має довгострокове значення, оскільки його результат проявляється не лише в індивідуальній поведінці конкретного адресата, але й у подальшому відтворенні відповідних моделей у професійному, освітньому, сімейному та громадському середовищі.

Особливе місце у цьому процесі належить формуванню поваги до прав людини, однак саме поняття поваги потребує більш змістовного розкриття. У правовому вихованні недостатньо сформувати уявлення про те, що права людини є переліком юридичних можливостей, які належать конкретній особі. Демократична правосвідомість передбачає розуміння універсального характеру таких прав і їх функції як межі для державної та суспільної влади. Виховний процес повинен формувати здатність визнавати права людини навіть у складних ситуаціях, коли захист прав непопулярної особи або групи суперечить домінуючому суспільному настрою [42]. Саме у таких ситуаціях проявляється глибина правового переконання. Якщо право визнається лише тоді, коли його реалізація не викликає конфлікту або відповідає поглядам більшості, воно ще не стало стійкою цінністю правосвідомості. Тому правове виховання демократичного типу повинно формувати здатність розрізняти моральну або політичну оцінку поведінки особи та її юридичний статус, а також розуміння того, що основоположні правові гарантії не можуть залежати від популярності їх адресата.

Не менш важливим є виховання поваги до принципу рівності. У повсякденній правосвідомості рівність нерідко сприймається абстрактно і не завжди трансформується у готовність застосовувати однакові стандарти до різних суб’єктів. Саме правове виховання повинно сприяти формуванню культури однакової нормативної міри, про яку йшлося у попередньому підпункті, та здатності критично оцінювати ситуації, коли особа схильна виправдовувати юридичне виключення через особисту прихильність, політичну належність або соціальний статус суб’єкта [95, с. 183]. Демократична правосвідомість передбачає не механічне однакове ставлення за будь-яких умов, а визнання того, що юридично однакові ситуації мають оцінюватися за

однаковими критеріями, а диференціація потребує об’єктивного правового обґрунтування. Саме тому правове виховання має розвивати здатність працювати не тільки з простими нормативними формулами, але й із складними юридичними ситуаціями, у яких необхідно співвідносити рівність, справедливість, пропорційність та інші принципи [33].

Важливою складовою демократичної правосвідомості є також ставлення до публічної влади. Правове виховання демократичного типу повинно одночасно формувати повагу до легітимних державних інституцій та усвідомлення юридичних меж їх компетенції. Ці два завдання не суперечать одне одному, хоча у спрощених моделях виховання вони іноді протиставляються. Держава потребує суспільної довіри, однак демократична довіра не означає безумовного схвалення будь-якого владного рішення. Навпаки, зріла правосвідомість передбачає здатність визнавати легітимність інституції та водночас критично оцінювати конкретний акт її діяльності. Саме тому правове виховання повинно формувати не культ держави, а культуру інституційної законності, за якої повага спрямовується на правомірно організовану публічну владу, її конституційне призначення та належні процедури. Громадянин має розуміти, що оскарження рішення органу влади, звернення до суду або публічна юридично аргументована критика не є проявом нелояльності до держави, а можуть становити нормальні механізми демократичного контролю [158].

Саме тому критичне правове мислення повинно бути визнане одним із центральних результатів правового виховання. Його не слід ототожнювати з тотальним скептицизмом щодо права або постійною недовірою до держави. Критичне правове мислення означає здатність аналізувати юридичну інформацію, розрізняти норму та її інтерпретацію, перевіряти компетенцію суб’єкта, співвідносити державне рішення з Конституцією, принципами права та правами людини, виявляти маніпулятивне використання правової риторики та формулювати аргументовану власну позицію [57, с. 14-15]. У сучасному інформаційному середовищі ця здатність набуває особливого значення, оскільки

громадянин постійно стикається з фрагментарною, спрощеною або навмисно викривленою інформацією про зміст законодавства, права та обов'язки. Саме тому правове виховання повинно навчати не лише тому, де знайти норму, а й тому, як перевірити джерело, встановити її чинність, зрозуміти контекст та відрізнити юридичний аргумент від політичної інтерпретації [121, с. 75].

Цифровізація суспільних відносин додатково змінює зміст правового виховання. Сучасна особа реалізує значну частину власної правосуб'єктності у цифровому середовищі, отримує державні послуги, подає звернення, працює з відкритими даними, бере участь у електронних формах комунікації та стикається з автоматизованими рішеннями. Відтак формування демократичної правосвідомості потребує розвитку цифрової правової компетентності, яка охоплює розуміння юридичних наслідків цифрової поведінки, захисту персональних даних, доступу до інформації, меж цифрового спостереження та можливостей оскарження автоматизованого рішення. Водночас правове виховання не повинно зводитися до технічного навчання користуванню сервісами, оскільки головним залишається розуміння правової природи відповідних відносин. Цифровий інструмент може змінити форму реалізації права, але не усуває необхідності дотримання законності, рівності, доступності, прозорості та контролю [37].

Особливого значення у механізмі правового виховання набуває формування культури демократичної участі. Правосвідомість особи не є зрілою, якщо громадянин сприймає себе виключно як адресата державного управління та не усвідомлює можливості правомірно впливати на публічні процеси. Саме тому виховання повинно включати не лише знання про право голосу, але й розуміння ширшого комплексу форм громадянської активності, серед яких участь у громадських обговореннях, діяльність громадських об'єднань, звернення до органів влади, доступ до публічної інформації, місцеві демократичні процедури та судовий захист [190, с. 77-87]. Однак принциповим є те, що правове виховання не повинно перетворюватися на примус до політичної активності або нав'язування певної ідеологічної позиції.

Демократична суб’єктність включає право особи самостійно визначати форму та інтенсивність власної участі. Завдання виховання полягає у тому, щоб громадянин усвідомлював наявні юридичні можливості, був здатний ними скористатися та розумів їх призначення, але не у тому, щоб держава визначала бажаний політичний зміст відповідної активності [25, с. 21-34].

У цьому аспекті особливого значення набуває політична нейтральність правового виховання. Держава має право і навіть обов’язок виховувати повагу до конституційних принципів, прав людини, законності, демократії та правового порядку, однак вона не повинна використовувати правовиховні механізми для формування підтримки конкретної політичної сили, політичного лідера або легальної ідеологічної позиції. Саме тут проходить фундаментальна межа між демократичним правовим вихованням та політичною індоктринацією. Перше формує здатність громадянина самостійно здійснювати політичний вибір у межах права, друге прагне визначити зміст такого вибору. Правове виховання повинно навчати правилам чесної демократичної конкуренції, але не визначати, хто має перемогти в цій конкуренції [86, с. 76]. Воно може формувати нетерпимість до насильства, свавілля, дискримінації або інших юридично недопустимих практик, але не повинно формувати нетерпимість до легального політичного опонента.

Саме ця властивість дозволяє сформулювати принцип демократичної неіндоктринаційності правового виховання. Його зміст полягає у тому, що цілеспрямоване формування правосвідомості має бути спрямоване на засвоєння конституційних правових цінностей та здатності самостійно орієнтуватися у правовому і політичному просторі, але не на нав’язування суб’єкту конкретної легальної політичної позиції [5, с. 61-65]. Такий принцип є особливо важливим для системи освіти, оскільки освітні інституції мають значний вплив на формування світогляду молодої людини. Демократична освіта повинна створювати умови для аргументованого обговорення різних правомірних позицій, навчати аналізувати аргументи, поважати співрозмовника та відокремлювати фактичну інформацію від ціннісної оцінки. Саме завдяки цьому

правове виховання сприяє не уніфікації суспільної свідомості, а формуванню здатності до правового співіснування в умовах плюралізму.

Зазначений підхід особливо актуальний щодо дітей та молоді, оскільки саме на ранніх етапах правової соціалізації формуються базові установки щодо держави, права, справедливості, відповідальності та прав інших осіб. Сучасні дослідження правового виховання в освітньому середовищі пов'язують його ефективність із системністю, міждисциплінарністю, розвитком критичного мислення, громадянської компетентності, учнівського самоврядування та використанням інтерактивних методів [185, с. 178-187]. Такий підхід є значно продуктивнішим за традиційне інформування про юридичну відповідальність за правопорушення. Якщо правове виховання молоді переважно будується на повідомленні про заборони та санкції, формується обмежене уявлення про право як репресивну систему зовнішнього контролю. Демократична модель повинна одночасно розкривати право як механізм свободи, захисту гідності, рівної участі, відповідальності та мирного вирішення конфліктів. Саме тому учнівське та студентське самоврядування, моделювання правових ситуацій, участь у процедурах колективного прийняття рішень, правопросвітницькі ініціативи та практичне використання юридичних інструментів можуть мати значно більший виховний ефект, ніж пасивне засвоєння нормативного матеріалу [161].

Правове виховання студентської молоді має особливе значення, оскільки період здобуття вищої освіти часто збігається з активним формуванням громадянської та професійної ідентичності [23, с. 92]. О. О. Штепа та С. В. Коваленко, аналізуючи відповідну проблематику, розглядають правове виховання у широкому значенні як постійний соціально обумовлений вплив, спрямований на формування і коригування правосвідомості, забезпечення знання вимог права, їх позитивної оцінки та трансформації правових принципів і цінностей в особисті переконання та мотиви правомірної поведінки [133, с. 184-188]. Така позиція дозволяє зробити важливий висновок: правове виховання не завершується після первинного засвоєння юридичних норм, а має супроводжувати особу на різних етапах її соціального та професійного розвитку.

Правосвідомість не є раз і назавжди сформованою системою. Вона змінюється під впливом суспільного досвіду, нових професійних ролей, кризових ситуацій, політичних трансформацій та взаємодії з державними інституціями. Саме тому виховний вплив повинен мати не епізодичний, а безперервний характер [85, с. 94].

У цьому зв'язку доцільно розглядати безперервність як одну з основних характеристик демократичного правового виховання. Його адресатом є не лише дитина або студент, а й дорослий громадянин, державний службовець, суддя, представник органу місцевого самоврядування, політик, працівник правоохоронного органу та будь-який інший суб'єкт, правова поведінка якого впливає на функціонування демократичного механізму. Професійна правосвідомість також потребує постійного розвитку, оскільки спеціальні юридичні знання не гарантують автоматичного засвоєння демократичних стандартів. Навпаки, професійний суб'єкт, який володіє значним обсягом юридичної компетенції, але не має належних ціннісних установок, потенційно здатний ефективніше використовувати правові інструменти всупереч їх призначенню [31]. Саме тому професійне правове виховання має спрямовуватися на формування доброчесності, правового самообмеження, аргументаційної відповідальності, поваги до процедурної справедливості та усвідомлення особливої відповідальності носія владних повноважень.

Правове виховання суб'єктів публічної влади має принципову специфіку. Якщо щодо громадянина одним із результатів виховного процесу є здатність реалізовувати власні права та поважати права інших, то щодо посадової особи особливого значення набуває формування культури юридичного самообмеження. Носій публічного повноваження повинен сприймати компетенцію не як особистий владний ресурс, а як функціонально визначену юридичну можливість діяти лише у встановлених межах та задля визначеної правом мети. Саме тому професійне правове виховання повинно сприяти формуванню переконання, що формальна можливість прийняти певне рішення ще не означає допустимості довільного використання відповідного

повноваження. Особливо це стосується дискреційної діяльності, де норма об’єктивно залишає певний простір вибору [35, с. 100]. Високий рівень демократичної правосвідомості посадової особи проявляється у здатності використовувати цей простір з урахуванням прав людини, рівності, пропорційності, мети повноваження та необхідності мотивувати власне рішення.

Саме тому правове виховання повинно бути включене у систему професійного розвитку публічної служби не як формальна етична складова, а як один із механізмів забезпечення демократичної якості правозастосування. Недостатньо прийняти кодекс поведінки або провести одноразовий інформаційний захід. Виховний ефект формується передусім через реальне організаційне середовище, у якому певна поведінка отримує позитивну або негативну оцінку. Якщо інституція формально проголошує повагу до законності, але фактично заохочує досягнення адміністративного результату будь-яким способом, професійна правосвідомість адаптується до реальної, а не декларативної моделі [87, с. 53-54]. Саме тут проявляється безпосередній зв’язок правового виховання із заохочувальними нормами та демократично орієнтованим правовим заохоченням, розглянутими у першому розділі. Система професійних стимулів повинна підтримувати ті моделі поведінки, які відповідають правомірності, доброчесності, відкритості та належній процедурі, інакше правовиховний вплив офіційних програм буде нейтралізований практичним досвідом [184, с. 179-189].

Необхідно також розмежувати правове виховання та профілактику правопорушень. Між ними існує безпосередній функціональний зв’язок, однак вони не є тотожними. Профілактика спрямовується передусім на запобігання неправомірній поведінці, тоді як демократичне правове виховання має значно ширшу позитивну мету. Відсутність правопорушення є лише мінімальним результатом. Демократія потребує активної правомірної поведінки, здатності реалізовувати права, використовувати процедури участі, захищати інтереси юридичними засобами, поважати права інших та критично контролювати

публічну владу. Саме тому оцінювання правового виховання виключно через зниження кількості правопорушень є методологічно недостатнім. Такий показник може характеризувати окремий аспект суспільної поведінки, але не свідчить про сформованість демократичної правосвідомості [46].

Правове виховання не повинно також будуватися переважно на страху перед юридичною відповідальністю. Інформація про правові наслідки порушення закону є необхідною, але домінування карального дискурсу здатне сформувати уявлення про право насамперед як про сукупність заборон. Демократична правосвідомість потребує іншого співвідношення, за якого особа розуміє не тільки те, що їй заборонено, але й те, що їй гарантовано, які юридичні можливості вона має, як може захистити свою свободу та якими є правові межі державного втручання. Саме тому правове виховання повинно мати позитивно-правову спрямованість [95, с. 116-127]. Вона означає формування уявлення про право не лише як механізм обмеження, а і як нормативний простір свободи, відповідальності, рівності та юридично організованої взаємодії.

Це особливо важливо для подолання правового нігілізму. Його не можна ефективно долати лише закликами поважати право, якщо сама особа не бачить практичного зв’язку між правом і захистом власної гідності, свободи та законних інтересів. Правова просвіта, правове виховання та функціонування інституцій у цьому аспекті повинні діяти узгоджено. Дослідження правової просвіти в Україні безпосередньо пов’язують підвищення рівня правової культури з розвитком громадянського суспільства та активною участю членів суспільства у розбудові демократичної і правової держави [49]. Водночас навіть найбільш якісний освітній матеріал матиме обмежений ефект, якщо повсякденний досвід громадянина демонструє, що юридичні процедури не працюють або застосовуються вибірково. Саме тому правове виховання не може бути відповідальністю виключно системи освіти. Публічна влада виховує ставлення до права кожним своїм рішенням, суд кожною процедурою розгляду справи, орган місцевого самоврядування способом реагування на звернення, а

правоохоронний орган характером застосування владних повноважень [169, с. 120-121].

Ця теза дозволяє говорити про практичний вимір правового виховання. Значна частина правових переконань формується не через спеціально організований навчальний процес, а через безпосередній досвід взаємодії з правовими інституціями. Якщо особа звертається до органу влади та отримує своєчасну, мотивовану й правомірну відповідь, вона набуває позитивного досвіду функціонування юридичної процедури [151, с. 2]. Якщо аналогічна взаємодія супроводжується зневагою, невизначеністю, вибірковістю або необхідністю використання неформальних зв'язків, формується протилежна правова установка. Таким чином, держава є не лише суб'єктом організованого правового виховання, але й постійним фактичним вихователем через власну правозастосовну практику. Саме тому невідповідність між офіційним правовиховним дискурсом та реальною інституційною поведінкою є особливо небезпечною, оскільки практичний досвід зазвичай має сильніший вплив на правосвідомість, ніж декларативна інформація [28, с. 6-8].

У цьому контексті можна сформулювати вимогу правовиховної узгодженості публічної влади, сутність якої полягає у відповідності між демократичними правовими цінностями, які держава проголошує у процесі освіти та просвіти, і стандартами, яких вона реально дотримується у власній діяльності. Якщо громадянину пояснюється цінність рівності, але він систематично спостерігає вибіркове застосування права, виховний ефект офіційного повідомлення нейтралізується. Якщо декларується право на участь, але громадські процедури фактично не впливають на процес прийняття рішень, формується переконання у декоративності відповідного права. Отже, демократичне правове виховання має бути не лише вербальним, а інституційно підтвердженим [131, с. 138].

Особливу роль у правовому вихованні відіграє сім'я, оскільки саме в ній формуються первинні уявлення дитини про справедливість, межі дозволеного, відповідальність, правила та ставлення до авторитету. Проте у демократичному

суспільстві сімейна правова соціалізація має доповнюватися системною освітньою діяльністю, оскільки приватне середовище може відтворювати дуже різні моделі ставлення до права. Школа та заклад вищої освіти у цьому аспекті виконують не функцію витіснення сімейних цінностей, а функцію формування спільного мінімуму демократичної правової компетентності, необхідного для участі у правовому житті суспільства [96, с. 144]. Саме таким мінімумом мають бути розуміння власних прав та обов'язків, рівної гідності іншої людини, принципів законності, відповідальності, ненасильницького вирішення конфліктів та можливості використовувати правові механізми для захисту інтересів.

Особливо продуктивним є практикоорієнтований підхід до правового виховання. Просте запам'ятовування змісту норм має обмежений вплив на поведінкову готовність особи. Натомість аналіз конкретних правових ситуацій, моделювання демократичних процедур, робота з юридичною аргументацією, навчання способам звернення до органів влади та критичне обговорення правових конфліктів дозволяють сформувати здатність застосовувати право у реальному житті [27]. Сучасні педагогічні дослідження також пов'язують інтерактивні форми правового виховання з розвитком критичного і правового мислення, громадянської компетентності та здатності приймати відповідальні рішення. Для демократії цей аспект має особливе значення, оскільки громадянин повинен уміти не лише назвати певне право, але й визначити ситуацію його порушення, обрати належний спосіб захисту, сформулювати аргумент та оцінити правові наслідки альтернативних рішень [10, с. 57-58].

Водночас практична спрямованість правового виховання не повинна означати його надмірну утилітаризацію. Якщо особу навчають праву виключно як техніці захисту власного інтересу, виникає ризик формування інструментального ставлення до юридичної системи, за якого право сприймається лише як ресурс для отримання бажаного результату. Демократична правосвідомість потребує поєднання практичної компетентності з ціннісною орієнтацією [158]. Суб'єкт має розуміти не лише, як скористатися

власним правом, але й чому права іншої особи обмежують можливі способи реалізації його власного інтересу. Саме взаємність правових вимог відрізняє демократичну правову суб'єктність від юридично грамотного егоцентризму.

З огляду на це важливим результатом правового виховання є формування культури правової відповідальності. Відповідальність у цьому контексті не повинна тлумачитися лише як можливість застосування санкції. Йдеться про здатність суб'єкта передбачати юридичні та суспільні наслідки власної поведінки, співвідносити свободу з правами інших осіб та усвідомлювати, що демократія не зводиться до максимально широкого використання індивідуальної свободи. Вільна особа одночасно є учасником спільного правопорядку, а тому її автономія має кореспондуватися з відповідальністю [9, с. 176]. Правове виховання повинно формувати саме таке інтегроване розуміння, оскільки відрив свободи від відповідальності може призвести до сприйняття будь-яких юридичних обмежень як антидемократичних, тоді як гіпертрофована відповідальність без свободи породжує патерналістську модель громадянина [40].

Важливим напрямом демократичного правового виховання є також формування культури мирного і правового вирішення конфліктів. Демократія за своєю природою не усуває суспільні суперечності, а створює процедури для їх легітимного опрацювання. Саме тому правосвідомість має включати переконання, що політична, соціальна або приватна незгода не виправдовує автоматичної відмови від правових процедур. Звернення до суду, переговори, медіаційні практики у відповідних сферах, публічне обговорення, виборчий процес та інші юридично організовані форми дозволяють трансформувати конфлікт у правовий процес [177, с. 21]. Особа з демократичною правосвідомістю не повинна сприймати сам факт конфлікту як ознаку руйнування порядку. Навпаки, критерієм демократичної зрілості є здатність вирішувати конфлікти без заперечення правосуб'єктності іншої сторони та без виходу за межі фундаментальних правових правил.

Саме у цьому аспекті особливої ваги набуває формування толерантності до правомірної незгоди. Правове виховання має вчити відрізняти політичного опонента від правопорушника, непопулярну позицію від юридично забороненої поведінки, критику державної політики від заперечення самого правопорядку. Така диференціація є складною, але принципово необхідною для демократії. Якщо суспільство схильне будь-яку гостру незгоду трактувати як нелояльність, простір політичного плюралізму звужується [88, с. 71-72]. Якщо ж будь-яка поведінка виправдовується свободою вираження, втрачається значення юридичних меж. Саме правова культура та правове виховання повинні формувати здатність знаходити правову межу між цими крайнощами.

Важливим напрямом є і подолання патерналістського типу правосвідомості, за якого особа сприймає державу як головне джерело вирішення суспільних і приватних проблем, водночас не усвідомлюючи власної відповідальності за використання правових можливостей [181, с. 48-51]. Демократична правосвідомість передбачає активніший тип взаємодії, у якому громадянин не лише очікує від держави захисту, а й знає, як вимагати його через юридичні процедури, бере участь у публічному житті та здатний до самоорганізації у межах права. Проте подолання патерналізму не означає перекладання державою власних обов'язків на громадянина. Навпаки, йдеться про баланс, у якому держава виконує свої позитивні юридичні зобов'язання, а особа має реальну можливість бути активним учасником правових відносин.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на роль громадянського суспільства як суб'єкта правового виховання. Громадські об'єднання, правозахисні організації, професійні спільноти, університети, незалежні медіа та інші недержавні інституції здатні забезпечувати альтернативні канали правової просвіти, формувати практики участі та здійснювати критичний аналіз діяльності держави. Їх включення у правовиховний простір є важливим саме тому, що запобігає монополізації державою змісту правового виховання. У демократичній системі право не повинно пояснюватися виключно з позиції владного суб'єкта. Існування множинності професійних та суспільних

інтерпретацій, які залишаються в межах наукової та юридичної доброчесності, створює умови для критичного правового мислення [114, с. 125].

Медіа та цифрові комунікаційні платформи також мають значний фактичний правовиховний вплив, хоча він не завжди є цілеспрямованим і професійним. Саме через них значна частина громадян отримує інформацію про зміни законодавства, судові процеси, права людини та діяльність органів влади. Такий вплив може сприяти формуванню правової свідомості, але водночас створювати ризик спрощення, політизації та маніпулятивного подання юридичних проблем [64, с. 352-356]. Тому демократичне правове виховання повинно включати навички інформаційної та правової верифікації, щоб особа могла відрізняти текст правової норми від його медійної інтерпретації, факт від оцінки, а юридично обґрунтовану позицію від маніпулятивного використання правової термінології.

Окреме значення має правове виховання в умовах суспільних криз та надзвичайних правових режимів. Саме такі періоди є складним випробуванням демократичної правосвідомості, оскільки необхідність забезпечення публічної безпеки може посилювати готовність суспільства приймати істотне розширення владних повноважень. Правове виховання у таких умовах не повинно створювати хибну дилему між ефективністю держави та правами людини. Навпаки, воно має формувати розуміння того, що надзвичайні заходи також повинні мати правову основу, легітимну мету, бути необхідними, пропорційними та підконтрольними. Здатність громадянина одночасно усвідомлювати реальність суспільної загрози та зберігати вимогу юридичного обмеження державної влади є важливою характеристикою зрілої демократичної правосвідомості [47].

У цьому аспекті правове виховання виконує превентивну функцію щодо нормалізації виняткових правових режимів. Якщо суспільство глибоко усвідомлює, що обмеження демократичних прав може бути виправданим лише за наявності достатніх юридичних підстав і не повинно автоматично перетворюватися на постійний режим управління, зростає культурний опір

необґрунтованому збереженню надмірних владних можливостей. Саме тому правове виховання має підтримувати не лише повагу до права у звичайних умовах, але й здатність зберігати фундаментальні правові орієнтири у кризових ситуаціях [12, с. 147-157].

Особливий вимір правового виховання пов’язаний із європейською інтеграцією України. Сприйняття європейських правових стандартів не повинно обмежуватися інформацією про конкретні нормативні вимоги або механічним засвоєнням нової термінології. Необхідним є розуміння ціннісної основи таких стандартів, зокрема людської гідності, прав людини, верховенства права, пропорційності, недискримінації, належної процедури та інституційної підзвітності [101, с. 215-222]. Якщо відповідні категорії сприймаються виключно як зовнішні вимоги, їх інтеграція у національну правосвідомість залишається поверховою. Саме правове виховання має сприяти переходу від зовнішньої нормативної адаптації до внутрішнього сприйняття відповідних принципів як елементів власного демократичного правового порядку.

При цьому правове виховання не повинно формувати уявлення про європейські правові стандарти як про готові технічні відповіді на будь-яку національну проблему. Демократична правосвідомість потребує здатності розуміти принципи, співвідносити їх із конкретним правовим контекстом та аргументовано застосовувати. Саме тому акцент має зміщуватися від механічного запам’ятовування окремих положень до засвоєння методології правового мислення, орієнтованої на права людини, пропорційність, правову визначеність і належну процедуру [27].

Правове виховання повинно також сприяти формуванню історико-правової пам’яті, оскільки демократична правосвідомість значною мірою залежить від розуміння причин виникнення сучасних правових гарантій. Людина, яка сприймає свободу, незалежний суд, поділ влади чи процесуальні гарантії лише як технічні елементи чинного законодавства, може недооцінювати їх значення. Розуміння історичного досвіду зловживання владою, правової дискримінації та обмеження політичної свободи дозволяє глибше

усвідомлювати функцію сучасних демократичних інститутів. Водночас історико-правове виховання має бути науково доброчесним та уникати використання історії для політичної індоктринації [101, с. 376-383].

Не менш важливо формувати розуміння взаємозв'язку прав і юридичних процедур. У повсякденній правосвідомості право інколи сприймається як абстрактна можливість, яка повинна реалізуватися автоматично. Насправді більшість прав потребує відповідної процедури, а тому правове виховання має формувати повагу до процесуальної форми. Саме процедура забезпечує можливість бути почутим, отримати мотивоване рішення, оскаржити його та перевірити законність владного втручання [124, с. 88-91]. Таке розуміння особливо важливе для демократії, де процедура має самостійну легітимаційну цінність. Небажаний результат, отриманий через справедливу та законну процедуру, має принципово інший правовий характер, ніж бажаний результат, отриманий через свавільне порушення правил.

Саме тому одним із завдань правового виховання має бути формування процедурної терпимості, тобто здатності суб'єкта визнавати необхідність дотримання юридичних процедур навіть тоді, коли вони уповільнюють досягнення бажаного результату. У суспільствах зі слабкою процедурною культурою швидке вирішення проблеми часто оцінюється вище за належність способу такого вирішення. Для демократії така установка є небезпечною, оскільки вона створює культурне виправдання свавільного обходу процедур в ім'я нібито суспільно корисної мети. Правове виховання повинно формувати переконання, що демократична якість результату значною мірою залежить від правомірності способу його формування [126, с. 34-36].

Важливе значення має і правове виховання щодо сприйняття політичної меншості. Демократія не може існувати лише як механізм періодичного визначення волі більшості. Її стабільність залежить від того, наскільки більшість готова визнавати рівні юридичні можливості тих, хто програв політичну конкуренцію. Саме тому демократична правосвідомість має включати розуміння того, що опозиція, критика та незгода є не тимчасовими перешкодами для

ефективної влади, а нормальними елементами демократичного порядку [136, с. 62]. Правове виховання може сприяти формуванню такого сприйняття через пояснення функціонального значення плюралізму, парламентського контролю, свободи слова та права громадян законно організовуватися навколо альтернативних політичних позицій.

Одночасно необхідно формувати і культуру відповідальності самої меншості та опозиційного суб'єкта. Право на незгоду не звільняє від вимоги діяти у правовому полі та поважати рівні права інших осіб. Таким чином, правове виховання не повинно будувати образ демократії як системи односторонніх прав. Воно має формувати усвідомлення взаємної юридичної обмеженості всіх учасників політичного процесу [65, с. 159-167].

У структурі суб'єктів правового виховання необхідно виокремлювати державу, систему освіти, сім'ю, громадянське суспільство, професійні спільноти, медіа, органи місцевого самоврядування та саму особу. Останній суб'єкт має принципове значення, оскільки зріла правосвідомість передбачає поступовий перехід від зовнішнього виховання до правового самовиховання. Особа повинна бути здатною самостійно поглиблювати правові знання, переглядати власні установки під впливом нової інформації, критично оцінювати власну поведінку та коригувати її відповідно до права. Саме правове самовиховання є показником того, що зовнішній виховний вплив поступово перетворився на внутрішній механізм розвитку правосвідомості [111].

Цей аспект дозволяє розглядати правове виховання як процес поступового формування правової саморегуляції. Її сутність полягає у здатності особи самостійно співвідносити власні дії з юридичними принципами та нормами без необхідності постійного зовнішнього контролю. Для демократичної системи такий результат має фундаментальне значення, оскільки тотальний контроль за поведінкою громадян не тільки неможливий, але й несумісний з природою свободи. Демократичний правопорядок значною мірою ґрунтується на добровільному дотриманні правових правил, а тому формування внутрішньої правової мотивації становить важливий ресурс його стабільності [196, с. 10-12].

Водночас правова саморегуляція не повинна призводити до некритичного внутрішнього конформізму. Особа має співвідносити поведінку не лише з буквальним приписом, але й з фундаментальними принципами правового порядку. Саме тому демократична правосвідомість поєднує нормативну дисципліну та критичну рефлексію [36]. Ці якості не суперечать одна одній, а утворюють складну модель правового суб'єкта, який одночасно здатний поважати чинне право, використовувати механізми його критики та брати участь у правомірній зміні недосконалого регулювання.

З огляду на це ефективність правового виховання не може оцінюватися виключно за рівнем знання законодавства або кількістю проведених інформаційних заходів. Необхідно оцінювати зміни у правових установках, здатності застосовувати знання, готовності визнавати права інших, використовувати правові механізми захисту, аргументувати позицію та брати участь у демократичних процедурах [12, с. 128]. Саме поведінково-ціннісний результат має бути головним критерієм правовиховної ефективності. Водночас вимірювання такого результату є складним, оскільки правосвідомість формується протягом тривалого часу та під впливом багатьох чинників. Саме тому не можна механічно встановлювати причинний зв'язок між конкретним виховним заходом і зміною суспільної поведінки. Доцільнішим є системне оцінювання правових компетентностей, моделей довіри, готовності використовувати юридичні процедури та рівня толерантності до прав інших осіб.

У цьому контексті правове виховання повинно мати системний, а не кампанійний характер. Разові заходи можуть виконувати інформаційну функцію, але навряд чи здатні сформувати стійкі правові переконання. Виховання передбачає повторюваність, послідовність і відповідність між різними джерелами правового впливу. Якщо освітня система формує одну модель поведінки, державні інституції демонструють іншу, а професійне середовище винагороджує третю, у правосвідомості виникає суперечність. Саме тому ефективне правове виховання потребує узгодженості правової політики,

правозастосування, освіти, професійної етики та суспільної комунікації [176, с. 238].

Ця системність безпосередньо пов’язує правове виховання із структурно-функціональною цілісністю правового механізму забезпечення демократії, обґрунтованою у першому розділі. Нормативно-правовий компонент визначає юридичні цінності та правила, що становлять зміст виховного впливу. Інституційно-суб’єктний компонент охоплює суб’єктів, які здійснюють правове виховання та є його адресатами [49]. Функціонально-процедурний компонент створює практичні форми участі, через які правові переконання переходять у поведінку. Гарантійно-захисний компонент демонструє особі реальність правового захисту та тим самим формує довіру до права. Ціннісно-орієнтаційний компонент визначає фундаментальні демократичні ідеї, які повинні бути інтерналізовані у правосвідомості. Саме узгоджена дія всіх цих компонентів дозволяє правовому вихованню стати реальною частиною механізму демократії, а не ізольованим напрямом освітньої роботи [91, с. 138].

Правове виховання має також безпосередній зв’язок із демократично орієнтованою правовою політикою. Саме на рівні правової політики визначаються загальні пріоритети розвитку правової освіти, громадянської компетентності, професійної підготовки посадових осіб та суспільної правової просвіти. Водночас правове виховання не повинно повністю залежати від короткострокових політичних пріоритетів конкретного уряду [34, с. 174-179]. Його базовий ціннісний зміст має визначатися Конституцією, фундаментальними правами людини та принципами демократичного правопорядку, що забезпечує його наступність у разі зміни політичної більшості.

Саме тому демократичне правове виховання повинно мати конституційно-ціннісну, а не партійно-політичну основу. Такий підхід забезпечує його довгострокову легітимність та дозволяє формувати спільний правовий мінімум у суспільстві, яке може залишатися глибоко плюралістичним щодо політичних, економічних або світоглядних питань. Демократія не потребує однаковості

переконань, але потребує спільного визнання правових правил, які дозволяють різним переконанням співіснувати [175, с. 230-245].

З урахуванням проведеного аналізу правове виховання у механізмі формування демократичної правосвідомості пропонується визначити як системний, безперервний та цілеспрямований процес ціннісного, когнітивного, мотиваційного і поведінкового впливу на особу, професійні та суспільні групи, спрямований на засвоєння й інтерналізацію фундаментальних принципів права, формування здатності усвідомлено реалізовувати власну правосуб'єктність, визнавати рівні права інших осіб, використовувати юридичні процедури, критично контролювати публічну владу та здійснювати правомірну демократичну участь [126, с. 38]. Таке визначення дозволяє відмежувати правове виховання від суто інформаційної передачі юридичних знань та підкреслити його безпосередній зв'язок із цінностями і поведінкою.

Демократичну правосвідомість, відповідно, доцільно розуміти як сформовану на основі правових знань, переконань, оцінок та практичного досвіду систему уявлень і ціннісних установок, що забезпечує усвідомлене визнання людської гідності, свободи, рівності, політичного плюралізму, верховенства права та юридичної обмеженості публічної влади, а також готовність суб'єкта реалізовувати та захищати ці цінності правомірними засобами [105]. Ключовим у такому визначенні є поєднання правового знання з готовністю до практичної реалізації демократичного принципу. Саме це відмежовує правосвідомість від простої юридичної поінформованості [19, с. 28-30].

Для характеристики результату відповідного процесу доцільно запропонувати категорію демократично-правової вихованості. Під нею слід розуміти якісний стан правосвідомості особи, за якого демократичні правові цінності не лише відомі та раціонально визнаються, але й інтегровані у систему особистих переконань, правових оцінок та стійких моделей поведінки. Такий стан проявляється у готовності особи використовувати правові механізми захисту, визнавати рівну правосуб'єктність інших, поважати правомірно

сформований несприятливий результат демократичної процедури, здійснювати юридично аргументовану критику влади та утримуватися від підтримки свавільних засобів навіть тоді, коли вони відповідають її ситуативному інтересу [44].

Саме остання характеристика має особливу діагностичну цінність. Демократично-правова вихованість проявляється не стільки у ситуаціях, коли правова вимога збігається з приватним інтересом особи, скільки тоді, коли право встановлює межу для бажаного нею результату. Готовність визнавати юридичну гарантію політичного опонента, дотримуватися процедури за несприятливого результату або відмовитися від неправомірної переваги свідчить про глибшу інтерналізацію демократичних правових цінностей [169, с. 117].

Водночас поняття демократично-правової вихованості не повинно використовуватися для державного оцінювання правильності політичних поглядів громадянина. Воно характеризує не ідеологічний зміст переконань, а спосіб правової поведінки та ставлення до фундаментальних юридичних правил. У демократичному суспільстві можуть співіснувати різні політичні позиції, якщо їх носії визнають спільний правовий простір і рівні права інших суб’єктів [143, с. 160-166]. Саме тому критерії демократично-правової вихованості мають бути політично нейтральними та конституційно обґрунтованими.

Правове виховання у цьому аспекті виконує декілька взаємопов’язаних функцій. Пізнавальна функція забезпечує засвоєння правової інформації та розуміння юридичних механізмів. Ціннісно-орієнтаційна формує сприйняття фундаментальних принципів як особисто значущих. Мотиваційна сприяє внутрішній готовності діяти правомірно. Поведінково-компетентнісна формує здатність практично реалізовувати права та використовувати процедури. Критично-рефлексивна розвиває здатність оцінювати правомірність владних та власних рішень. Комунікативна забезпечує навички юридично аргументованої взаємодії в умовах незгоди [149]. Стабілізаційна сприяє відтворенню фундаментальних демократичних стандартів у повсякденній поведінці.

Особливо важливою є стабілізаційна функція, оскільки вона безпосередньо пов’язує 2.3 із попереднім аналізом правової культури. Демократична система набуває стійкості тоді, коли фундаментальні стандарти підтримуються не лише зовнішніми санкціями та контролем, але й внутрішніми переконаннями значної частини суб’єктів. Правове виховання створює передумови для такого переходу від зовнішньої нормативності до внутрішньої правової мотивації [178, с. 24].

Разом із тим не слід переоцінювати здатність правового виховання компенсувати дефекти інституцій. Неможливо сформувати стійку повагу до юридичних процедур, якщо вони систематично не забезпечують належного результату; складно підтримувати довіру до рівності перед законом за умов очевидної вибірковості; недостатньо навчати громадян участі, якщо відповідні механізми фактично не впливають на публічні рішення. Саме тому правове виховання ефективне лише у взаємодії з якісною правовою політикою, функціональними демократичними інститутами, належним правозастосуванням та реальною правовою культурою публічної влади [4, с. 772-773].

Це дозволяє сформулювати принцип інституційної підтверджуваності правового виховання. Його сутність полягає у тому, що демократичні правові знання та цінності, які формуються у процесі виховання, повинні знаходити достатнє практичне підтвердження у функціонуванні державних і суспільних інституцій [58, с. 317]. Йдеться не про вимогу абсолютної безпомилковості правової системи, що є неможливою, а про здатність інституцій демонструвати загальну відповідність проголошеним правилам, реагувати на власні помилки, забезпечувати юридичний контроль і коригувати відхилення. Саме така практика робить правовиховне повідомлення переконливим.

У цьому значенні найбільш ефективною формою правового виховання є досвід функціонуючого права. Громадянин, який бачить реальну можливість захисту права, аргументованість публічного рішення, рівність юридичних критеріїв та дієвість процедури участі, засвоює демократичні правові цінності не лише на рівні теоретичного знання, але й через практику. Саме практичне

підтвердження створює найстійкіший зв’язок між нормою, правосвідомістю та поведінкою [43].

Таким чином, демократичне правове виховання слід розглядати як багаторівневий процес, у якому взаємодіють організований освітній вплив, правова просвіта, діяльність державних інституцій, громадянського суспільства, професійних спільнот, сімейна соціалізація, медійне середовище та правове самовиховання особи. Його результат не може бути створений одним суб’єктом або в межах одного етапу життя. Саме тривала взаємодія відповідних чинників формує здатність особи не лише знати право, але й жити у правовому порядку як активний і відповідальний суб’єкт [59, с. 123-127].

У контексті правового механізму забезпечення демократії правове виховання виконує функцію суб’єктивної трансляції демократичних цінностей. Якщо нормативна трансляція демократії, розглянута у першому розділі, забезпечує перетворення демократичної цінності на принцип, норму, процедуру та юридично значущий результат, то правове виховання забезпечує перетворення відповідної цінності на елемент правосвідомості конкретного суб’єкта [53, с. 54-55]. Таким чином, демократія потребує двох взаємопов’язаних напрямів трансляції. Перший здійснюється у правовій системі через нормативну інституціоналізацію, другий у свідомості суб’єкта через ціннісну інтерналізацію.

Саме ця взаємодія дозволяє уникнути розриву між формальною демократією та суспільною поведінкою. Наявність демократичної норми без відповідної правосвідомості знижує ймовірність її належної реалізації, тоді як демократичні переконання без юридично сформованих інститутів не мають достатніх можливостей для практичного втілення. Правовий механізм демократії є стійким лише тоді, коли нормативна та суб’єктивна складові взаємно підтримують одна одну [179, с. 190].

На нашу думку, саме для характеристики цього процесу можна використовувати категорію ціннісної інтерналізації демократії у правосвідомості. Її зміст полягає у переході фундаментальних демократичних

правових принципів із зовнішнього нормативного рівня на рівень внутрішніх переконань, оцінок і мотивів поведінки суб'єкта. Проте ця категорія має допоміжний характер і покликана пояснити механізм впливу правового виховання, а не створити додаткову самостійну теоретичну конструкцію [132, с. 160].

Правове виховання у цьому процесі не створює демократичну правосвідомість одномоментно. Воно формує передумови для поступового переходу від знання до розуміння, від розуміння до ціннісного прийняття, від прийняття до мотиву, від мотиву до практичної поведінки та від повторюваної поведінки до стійкої правової установки. Саме така послідовність дозволяє розкрити його механізм значно точніше, ніж традиційна схема простого передавання юридичних знань [139, с. 88-101].

При цьому між окремими етапами не існує автоматичного причинного переходу. Знання права не гарантує його ціннісного прийняття, а позитивна оцінка певного принципу не гарантує відповідної поведінки у ситуації конфлікту інтересів. Саме тому правове виховання повинно створювати не лише інформаційний, але й практичний досвід застосування демократичних правових стандартів.

Особливу роль у цьому виконує участь особи у реальних або модельованих процедурах спільного прийняття рішень. Досвід бути почутим, аргументувати позицію, визнавати рівне право іншого на виступ, підкоритися спільно встановленій процедурі та прийняти несприятливий результат має значний виховний потенціал [113]. Саме у таких ситуаціях абстрактні поняття демократії набувають поведінкового змісту.

Отже, правове виховання повинно не лише розповідати про демократію, але й бути демократичним за способом своєї організації. Авторитарна модель викладання демократичних цінностей містить внутрішню суперечність. Якщо адресату пропонують лише пасивно засвоювати єдино правильні формули без права на аргументовану дискусію, сам спосіб виховання суперечить змісту демократичної правосвідомості, яку він нібито має формувати [105].

Саме тому демократичність методу правового виховання має не менше значення, ніж демократичність його змісту. Методи повинні сприяти самостійному мисленню, аргументації, діалогу, аналізу альтернатив, роботі з правовими ситуаціями та відповідальному прийняттю рішень. Вони не повинні вимагати від особи безумовного прийняття політичних оцінок під виглядом юридичних істин [3, с. 653-654].

У цьому контексті доцільно сформулювати принцип змістово-методичної відповідності демократичного правового виховання. Він означає, що демократичні правові цінності повинні не тільки становити зміст виховного процесу, але й відтворюватися у способах його організації через повагу до особистості, аргументованість, можливість дискусії, рівність учасників комунікації та відповідальність за висловлену позицію. Така відповідність посилює переконливість виховного впливу.

Правове виховання повинно формувати і здатність розрізняти право та політичну доцільність. Це особливо важливо в умовах високої політизації суспільного життя, коли юридичні аргументи можуть використовуватися для виправдання заздалегідь сформованих політичних позицій [141, с. 84]. Демократична правосвідомість не вимагає від особи політичної нейтральності, але вимагає здатності визнавати межі, за якими політичний інтерес не може підмінити юридичний стандарт.

Саме тому одним із результатів правового виховання має бути культура правової аргументації. Громадянин, студент, посадова особа або політик повинні бути здатними відрізняти твердження «це рішення мені не подобається» від твердження «це рішення є юридично неправомірним» та наводити відповідні правові аргументи. Така здатність істотно підвищує якість демократичного дискурсу та знижує ризик маніпулятивного використання права [57, с. 11].

Правове виховання виконує також інтеграційну функцію, формуючи мінімальну систему спільних правових орієнтирів у плюралістичному суспільстві. Демократія не передбачає однорідності світоглядів, але потребує спільного визнання того, що конфлікт між ними має відбуватися у певних

правових межах. Такими межами є права людини, рівність, заборона свавілля, законність, ненасильницькі процедури та можливість юридичного контролю.

Саме цей спільний правовий мінімум дозволяє різним соціальним і політичним групам залишатися частинами одного демократичного правопорядку. Правове виховання сприяє його відтворенню через формування переконання, що правові правила мають цінність незалежно від того, хто тимчасово отримує вигоду від конкретного результату [70, с. 19].

Відтак правове виховання має особливе значення для інституційної самозбережуваності демократії, визначеної у першому розділі. Формальні механізми стримування концентрації влади є необхідними, але їхня стійкість зростає, коли громадяни та професійні суб'єкти усвідомлюють цінність самих обмежень влади. Суспільство з розвиненою демократичною правосвідомістю має більшу здатність розпізнавати поступове послаблення інституційних гарантій та використовувати правомірні засоби для їх захисту [155, с. 182-186].

Однак правове виховання не повинно формувати постійне відчуття конфлікту між суспільством і державою. Демократична правосвідомість є не антивладною, а правовладною у тому сенсі, що вона оцінює владу через право. Вона здатна підтримувати правомірну державну діяльність, визнавати необхідність публічних інституцій та водночас вимагати юридичного контролю за ними [156, с. 269-283].

Саме така збалансованість є одним із найскладніших результатів правового виховання. З одного боку, необхідно уникнути патерналістського поклоніння державі, з іншого боку, правового нігілізму та уявлення про будь-яку владу як апріорі нелегітимну. Демократична правосвідомість ґрунтується на інституційній критичній довірі, яка була обґрунтована у попередньому підпункті.

Таким чином, правове виховання є одним із механізмів формування такої довіри. Воно пояснює не лише повноваження органу, але й межі цих повноважень, способи контролю та можливості громадянина захищати власний статус [107, с. 86-92]. Саме знання меж влади часто здатне зміцнювати, а не

послаблювати легітимність держави, оскільки демонструє передбачуваність її діяльності.

Узагальнюючи викладене, правове виховання слід визнати самостійною функціональною складовою правового механізму формування демократичної правосвідомості, що забезпечує перехід від зовнішньої нормативної моделі демократії до внутрішньо усвідомлених правових переконань та поведінкових установок суб'єкта. Його демократична сутність проявляється у формуванні не пасивного виконавця правових приписів, а автономного, відповідального і критично мислячого суб'єкта права, здатного визнавати рівну правосуб'єктність інших осіб, використовувати передбачені законом форми участі, юридично контролювати публічну владу та поважати правові процедури незалежно від того, наскільки їх конкретний результат відповідає його особистому інтересу [142, с. 135-137].

Саме тому ефективне демократичне правове виховання має ґрунтуватися на системності, безперервності, політичній неупередженості, конституційно-ціннісній орієнтованості, практичній спрямованості, критичності та інституційній підтверджуваності. Його зміст має охоплювати не тільки знання норм, але й права людини, юридичні межі публічної влади, рівність, політичний плюралізм, процедури участі, способи правового захисту та навички юридичної аргументації [161]. Відповідні цінності повинні підтримуватися практикою державних інституцій, інакше виникає розрив між виховним повідомленням та реальним досвідом особи.

Отже, правове виховання є важливим каналом ціннісної інтерналізації демократії, через який абстрактні конституційні принципи переходять у структуру індивідуальної та суспільної правосвідомості. У результаті такого процесу демократичні цінності перестають існувати виключно як зовнішні нормативні приписи і набувають характеру внутрішніх орієнтирів поведінки. Саме цей перехід створює додатковий рівень стабільності демократичної правової системи, оскільки її функціонування підтримується не лише

державним контролем, а й добровільним визнанням суб'єктами фундаментальних правових правил [127, с. 916-919].

У підсумку правове виховання у механізмі забезпечення демократії виконує пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, мотиваційну, компетентнісну, критично-рефлексивну, інтеграційну, превентивну та стабілізаційну функції. Його найбільш значущим результатом є формування демократично-правової вихованості як такого стану правосвідомості, за якого правові принципи свободи, рівності, людської гідності, політичного плюралізму, верховенства права та юридичної обмеженості публічної влади інтегруються у систему особистих переконань і виявляються у стійких моделях правомірної поведінки. Саме за таких умов правове виховання перестає бути периферійною формою правової просвіти та набуває значення повноцінного елемента правового механізму забезпечення демократії, який підтримує нормативну, інституційну та культурну спроможність демократичного правопорядку до тривалого самовідтворення.

Висновки до розділу 2

1. Правова політика держави є важливим інструментом забезпечення демократії, оскільки визначає стратегічні напрями розвитку правової системи, вдосконалення законодавства та діяльності демократичних інститутів. Її основними завданнями є забезпечення верховенства права, реалізація народного суверенітету, захист прав людини, розвиток громадянської участі та підвищення ефективності публічного управління. Основними інструментами правової політики виступають правотворчість, правові реформи, вдосконалення правозастосовної діяльності, розвиток демократичних процедур та зміцнення державних інституцій. Особливістю демократичної правової політики є її орієнтація на конституційні цінності, суспільні інтереси та забезпечення послідовності правового розвитку незалежно від зміни політичного керівництва

держави. Важливим показником її ефективності є не кількість прийнятих нормативно-правових актів, а їх реальний вплив на якість державного управління, забезпечення прав людини та можливість громадян брати участь у прийнятті публічних рішень. Таким чином, правова політика створює необхідні умови для розвитку демократичних інститутів, забезпечує узгодженість державних реформ і сприяє стабільності демократичного правопорядку.

2. Правова культура є одним із визначальних чинників стабільності демократичної правової системи, оскільки відображає рівень усвідомлення правових цінностей, ставлення до законодавства та готовність громадян і представників державної влади діяти відповідно до демократичних принципів. Її значення полягає у формуванні поваги до права, відповідального виконання юридичних обов'язків, дотримання прав інших осіб та використання правових способів вирішення суспільних питань. Особливу роль відіграє професійна правова культура посадових осіб, суддів, державних службовців та представників місцевого самоврядування, діяльність яких повинна ґрунтуватися на законності, справедливості, неупередженості, повазі до прав людини та відповідальності за прийняті рішення. У цьому контексті правокультурна стабільність демократичної правової системи характеризує здатність суспільства та державних інституцій послідовно дотримуватися демократичних принципів не лише внаслідок законодавчих вимог, а й завдяки їх усвідомленню та закріпленню у повсякденній поведінці. Низький рівень правової культури, навпаки, сприяє поширенню правового нігілізму, вибірковому застосуванню законодавства та зниженню довіри до державних інституцій. Таким чином, правова культура забезпечує практичне втілення демократичних цінностей, сприяє розвитку правосвідомості та формуванню відповідальних відносин між особою, суспільством і державою.

3. Правове виховання є важливою складовою формування демократичної правосвідомості, оскільки спрямоване на розвиток поваги до права, усвідомлення прав і обов'язків, громадянської відповідальності та готовності брати участь у демократичних процесах. Його основне призначення полягає у

перетворенні правових знань на особисті переконання та свідомі моделі правомірної поведінки. Правове виховання необхідно відрізняти від правової освіти, яка забезпечує систематичне засвоєння правових знань, правової просвіти, спрямованої на поширення правової інформації, та правової соціалізації, що охоплює процес включення особи у правове середовище. Важливим результатом правового виховання є демократично-правова вихованість, яка характеризує такий рівень правосвідомості, за якого принципи свободи, рівності, справедливості, людської гідності та верховенства права стають основою особистих переконань і поведінки. Вона проявляється у здатності особи поважати права інших людей, захищати власні інтереси законними способами, відповідально виконувати громадянські обов'язки та критично оцінювати діяльність публічної влади. При цьому правове виховання повинно ґрунтуватися на повазі до свободи думки, політичного плюралізму та самостійності особистості, не допускаючи нав'язування певних політичних переконань. Таким чином, правове виховання сприяє формуванню свідомої громадянської позиції, розвитку демократичної правосвідомості та зміцненню правових основ взаємодії людини, суспільства і держави.

РОЗДІЛ 3
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

3.1. Інституційна взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства в демократичному процесі

Практична дієвість правового механізму забезпечення демократії значною мірою визначається характером інституційної взаємодії між органами державної влади та громадянським суспільством, оскільки саме у процесі такої взаємодії конституційний принцип народовладдя переходить із рівня нормативного проголошення у площину фактичної участі громадян у формуванні, реалізації та оцінюванні публічної політики. Демократична держава не може функціонувати виключно за моделлю періодичного делегування владних повноважень через вибори, після завершення яких громадянин фактично усувається від впливу на публічні рішення до наступного виборчого циклу. Представницька демократія залишається фундаментальною формою організації публічної влади, проте її сучасне функціонування об’єктивно потребує постійного доповнення інструментами громадської участі, консультацій, експертного діалогу, громадського контролю, локальної демократії та інших форм комунікації між державою і суспільством. Конституційна основа такого підходу закладена у праві громадян брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також брати участь у референдумах. Сучасний розвиток демократичного врядування свідчить про поступове розширення змісту цієї участі, оскільки вона дедалі більше охоплює не лише формування влади, але й участь у різних стадіях вироблення публічної політики. OECD у сучасних дослідженнях громадянської участі прямо пов’язує її дієвість із можливістю громадян та заінтересованих сторін включатися у політичний цикл, а щодо України окремо відзначає необхідність розвитку правових та інституційних рамок участі, відповідальності

органів публічної влади та культури участі серед державних службовців. Отже, інституційна взаємодія держави та громадянського суспільства повинна розглядатися не як факультативне доповнення представницької демократії, а як необхідна функціональна складова правового механізму її забезпечення.

Визначення змісту такої взаємодії потребує насамперед відмови від спрощеного розуміння громадянського суспільства виключно як сукупності громадських організацій. До громадянського суспільства у функціональному аспекті належить значно ширше коло суб'єктів, через яких громадяни реалізують автономну від держави соціальну, професійну, громадську, експертну, правозахисну та іншу активність. До відповідного середовища належать громадські об'єднання, благодійні організації, професійні спільноти, органи самоорганізації населення, аналітичні та дослідницькі центри, незалежні медіа, професійні об'єднання, волонтерські ініціативи та інші форми самоорганізації. Разом із тим громадянське суспільство не повинно зводитися лише до організованих колективних суб'єктів, оскільки сучасні демократичні механізми дедалі частіше передбачають безпосередню участь окремого громадянина або неформальної групи заінтересованих осіб [58, с. 222]. Показовим у цьому контексті є Закон України «Про публічні консультації», який відносить до заінтересованих сторін не лише громадські об'єднання та інституціоналізовані організації, але й громадян, суб'єктів та інших осіб, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується відповідне рішення, а також осіб, які виявили бажання взяти участь у консультаціях. Такий підхід має важливе демократичне значення, оскільки право на участь не повинно залежати від членства у певній організації або наявності спеціального інституційного статусу.

Громадянське суспільство у демократичному процесі виконує декілька взаємопов'язаних функцій. Воно забезпечує артикуляцію суспільних інтересів, передає органам публічної влади інформацію про потреби різних соціальних груп, здійснює громадський та експертний контроль, сприяє виявленню дефектів правового регулювання, формує альтернативні пропозиції до

державної політики та створює додаткові канали політичної і правової соціалізації громадян. Водночас його значення не повинно романтизуватися [13, с. 10]. Інститути громадянського суспільства також можуть представляти вузькі групові інтереси, мати нерівні організаційні ресурси та різну спроможність впливати на публічну владу. Саме тому завдання демократичного правового регулювання полягає не у наданні громадським організаціям невизначеного права співуправління державою, а у створенні відкритих, рівних, прозорих та юридично передбачуваних процедур участі, за яких різні заінтересовані суб'єкти отримують реальну можливість бути почутими, але остаточне рішення приймається компетентним органом, який несе за нього юридичну та політичну відповідальність [9, с. 67].

У цьому полягає принципова особливість співвідношення представницької та партисипативної демократії. Громадська участь не повинна підміняти конституційні механізми представництва, оскільки громадські організації не мають загального виборчого мандата і не можуть претендувати на представництво всього суспільства лише внаслідок власної активності. Водночас представницький мандат не може використовуватися як аргумент для ігнорування суспільної комунікації між виборами. Саме тому інституційна взаємодія має будуватися на принципі функціональної взаємодоповнюваності. Орган державної влади зберігає конституційно визначену компетенцію та відповідальність за рішення, громадянське суспільство забезпечує інформаційне, експертне, контрольне та партисипативне наповнення процесу його формування, а громадянин зберігає можливість оцінити результат як через безпосередні механізми участі, так і через наступний виборчий цикл. OECD також наголошує, що інституціоналізація партисипативних і деліберативних процесів повинна доповнювати представницькі демократичні інститути, а не створювати альтернативний центр політичної легітимності [80].

Саме тому інституційну взаємодію органів державної влади та громадянського суспільства доцільно визначити як юридично організовану систему постійних комунікаційних, консультативних, партисипативних,

експертних і контрольних відносин між суб'єктами публічної влади, громадянами та інститутами громадянського суспільства, спрямовану на забезпечення участі суспільства у формуванні, реалізації, моніторингу та оцінюванні публічних рішень із збереженням конституційної компетенції та відповідальності уповноважених органів [12, с. 142-143]. У запропонованому визначенні принципового значення має саме системний характер взаємодії. Епізодичне залучення громадськості до окремих заходів не створює стійкого механізму демократії, якщо не існує нормативно визначених каналів взаємодії, правил доступу, обов'язку органу розглянути отримані пропозиції, критеріїв їх оцінювання та механізмів інформування про кінцевий результат [99, с. 391].

У цьому аспекті необхідно відмежовувати громадську участь від простого інформування громадськості. Публікація проєкту нормативного акта, звіту або повідомлення на офіційному вебсайті є важливою передумовою відкритості, але сама по собі ще не становить повноцінної участі. Інформування має переважно односторонній характер, оскільки орган влади передає суспільству інформацію. Консультація передбачає зворотний рух інформації, коли громадянин або інституція може висловити позицію. Партнерська модель взаємодії передбачає вищий рівень включення, за якого громадськість бере участь у формулюванні проблеми, аналізі альтернатив та оцінюванні наслідків політики. Відтак демократична якість взаємодії залежить не від самого існування комунікації, а від її здатності забезпечувати реальний зворотний зв'язок [142, с. 63-68].

Саме категорія зворотного зв'язку має принципове значення для оцінювання сучасних механізмів громадської участі. Найбільш істотним ризиком формалізації консультацій є ситуація, коли громадяни мають можливість надіслати пропозиції, однак не можуть визначити, чи були вони розглянуті, які аргументи були враховані та з яких причин певна позиція відхилена. У такому разі участь фактично завершується у момент передання інформації органу влади. Відсутність наступної стадії формує процедурну асиметрію: громадянин зобов'язаний сформулювати позицію, дотриматися строку та способу її подання, а орган влади фактично не має еквівалентного

демократичного обов’язку продемонструвати змістовну реакцію [184, с. 53]. Саме така модель поступово знижує довіру до механізмів участі та створює відчуття їх декоративності.

Тому у структурі інституційної взаємодії необхідно розрізняти право бути вислуханим і право на змістовне реагування. Перше означає реальну можливість подати позицію до моменту остаточного прийняття рішення. Друге не передбачає обов’язку органу погодитися з пропозицією, оскільки це суперечило б принципу компетенційної відповідальності, але вимагає належного її розгляду та достатнього пояснення суттєвих причин неврахування [32]. Саме така конструкція дозволяє уникнути двох крайнощів. З одного боку, громадська консультація не перетворюється на формальне повідомлення, з іншого боку, організовані групи не отримують фактичного права вето на законне рішення державного органу.

На цій основі доцільно сформулювати поняття **інституційно завершеної громадської участі**. Під нею пропонується розуміти таку юридично організовану модель участі, у межах якої забезпечується не лише можливість громадянина або інституту громадянського суспільства висловити позицію до прийняття публічного рішення, але й її реєстрація, змістовний розгляд, співвіднесення з іншими суспільними інтересами, мотивоване врахування або відхилення та оприлюднення результату консультаційного процесу. Визначальною характеристикою тут виступає завершеність комунікаційного циклу. Демократична участь починається не з моменту відкриття електронної форми для подання пропозицій і не завершується після закінчення строку консультації. Вона повинна включати увесь шлях суспільної позиції від її формування до юридично значущої реакції компетентного органу [177, с. 174].

Такий підхід знаходить підтвердження у сучасних європейських стандартах. Венеційська комісія розглядає прозорість, підзвітність, інклюзивність та демократичність процедури прийняття законів як елементи принципу законності та підкреслює значення участі громадян і громадянського суспільства у процесах публічного прийняття рішень [162]. У її підходах

недостатня якість громадської участі може негативно впливати на довіру до самого законодавчого процесу. Оновлений у 2025 році Rule of Law Checklist, підтриманий Комітетом міністрів Ради Європи у травні 2026 року, додатково посилює увагу до системи стримувань і противаг, запобігання зловживанню владою та інституційного контролю, а сам документ позиціонується як інструмент, придатний для використання не лише державою, але й громадянським суспільством. Відтак взаємодія державних і недержавних суб'єктів поступово інтегрується у ширший стандарт якісного демократичного врядування [29].

В Україні відповідна модель має конституційну і нормативну основу, однак характеризується певною фрагментарністю та перехідністю. Чинна постанова Кабінету Міністрів України № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» визначає організаційні форми консультацій із громадськістю та функціонування громадських рад при органах виконавчої влади. Станом на 2026 рік документ залишається чинним у редакції зі змінами 2025 року. Водночас важливим кроком до систематизації відповідної сфери стало прийняття Закону України «Про публічні консультації» від 20 червня 2024 року № 3841-IX, метою якого прямо визначено упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень на етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики, а також вирішення питань місцевого значення. При цьому основний масив положень Закону набере чинності через дванадцять місяців з дня припинення або скасування воєнного стану [52]. Таким чином, українська система перебуває у стані нормативного переходу від переважно підзаконного та секторального регулювання консультацій до більш системної законодавчої моделі.

Позитивним аспектом Закону № 3841-IX є саме прагнення змістити громадську участь на більш ранню стадію формування публічної політики. Це має принципове значення, оскільки консультація щодо фактично завершеного проєкту рішення істотно відрізняється від участі у визначенні самої проблеми та

можливих альтернатив її вирішення. Чим пізніше громадськість включається у процес, тим меншою є реальна можливість вплинути на концептуальну модель рішення. Орган публічної влади у такому випадку психологічно, організаційно та політично вже інвестував значні ресурси у певний варіант і тому менш схильний його істотно переглядати. Отже, демократична якість участі має оцінюватися не лише за тим, чи відбулася консультація, але й за моментом її проведення [19, с. 28-29].

Саме тому доцільно сформулювати принцип **своєчасності громадської участі**, відповідно до якого залучення громадянського суспільства має відбуватися на такій стадії формування рішення, коли основні альтернативи ще залишаються реально відкритими для перегляду. Проведення консультації після фактичного визначення політичного вибору може виконувати інформаційну або легітимаційну функцію, але має значно нижчу демократичну функціональність. У цьому аспекті особливого значення набуває рання консультація щодо проблеми, цілей майбутнього регулювання, можливих альтернатив та прогнозованих наслідків [74, с. 136-141].

Водночас рання участь не повинна означати необмежене включення громадськості у кожну внутрішню стадію роботи органу державної влади. Публічна адміністрація повинна зберігати спроможність здійснювати професійний аналіз, готувати робочі матеріали та опрацьовувати інформацію без постійного зовнішнього втручання. Демократична відкритість не тотожна повній відсутності внутрішнього простору для підготовчої діяльності. Завдання правового механізму полягає у визначенні тих моментів політичного циклу, у яких зовнішня участь є необхідною для легітимності та якості рішення, а також у забезпеченні достатньої відкритості інформації, яка дозволяє здійснити змістовну участь [190, с. 120].

Це безпосередньо ставить питання про інформаційну симетрію. Громадянин формально може мати право подати пропозицію, але його здатність здійснювати змістовну участь буде низькою, якщо орган влади володіє значно більшим масивом інформації та не розкриває ключові дані, аргументи,

альтернативи або очікувані наслідки. У такому випадку консультація набуває формально рівного, але фактично асиметричного характеру. Саме тому право на участь функціонально пов’язане із правом на доступ до публічної інформації, відкритістю даних та обов’язком належного обґрунтування проєкту рішення [77, с. 238-251].

На нашу думку, необхідно виходити з принципу **інформаційної достатності демократичної участі**, відповідно до якого публічна влада повинна забезпечити учасникам консультації такий обсяг доступної, зрозумілої та своєчасної інформації, який дозволяє сформувати обґрунтовану позицію щодо предмета рішення [13, с. 13]. Йдеться не про обов’язкове оприлюднення всіх службових матеріалів, оскільки закон може встановлювати обґрунтовані обмеження доступу, а про забезпечення мінімально необхідної інформаційної основи для осмисленої участі. Саме ця характеристика відмежовує демократичну консультацію від символічного запиту громадської думки.

Важливою проблемою є також репрезентативність громадської участі. Найактивніші громадські організації, експертні групи або професійні об’єднання об’єктивно мають більше ресурсів для постійної взаємодії з органами державної влади. Це не зменшує цінності їх участі, проте створює ризик ототожнення позиції найбільш організованої частини громадянського суспільства із суспільною позицією загалом. Демократична держава повинна уникати припущення, що громадська рада, експертна мережа або певна коаліція організацій автоматично репрезентує всіх громадян [120, с. 155]. Саме тому інституційна взаємодія повинна бути відкритою до множинності суб’єктів та передбачати можливість участі тих осіб, які безпосередньо зазнають впливу майбутнього рішення.

У цьому контексті важливим є розмежування понять репрезентативності та інклюзивності. Консультація не завжди може статистично відтворити структуру всього суспільства, а громадські організації не повинні доводити наявність загального представницького мандата. Проте процедура має бути інклюзивною, тобто відкритою для різних позицій, доступною для

заінтересованих сторін та організованою так, щоб найбільш ресурсні суб'єкти не могли монополізувати комунікацію. Особлива увага має приділятися тим групам, на права або інтереси яких рішення матиме непропорційний вплив, але які мають обмежені можливості самостійного політичного представництва [14, с. 217].

Така інклюзивність не повинна досягатися через адміністративне конструювання «правильної» громадськості. Орган влади не має визначати легітимність громадської позиції залежно від її політичної зручності або рівня підтримки державної політики. Критично налаштована громадська організація зберігає таке саме право на участь, як і організація, що підтримує відповідний напрям реформування. Саме здатність держави взаємодіяти не лише з лояльними, але й з критичними суб'єктами є одним із показників демократичної зрілості інституційної взаємодії [147, с. 16-18].

Звідси випливає принцип **політичної неупередженості інституційного доступу**. Доступ до механізмів консультацій, дорадчих органів, публічної інформації та інших каналів взаємодії не може залежати від політичної лояльності до чинної влади. Водночас такий принцип не усуває можливості встановлення загальних процедурних вимог, пов'язаних із предметом консультації, строками, прозорістю представництва або запобіганням конфлікту інтересів. Йдеться саме про заборону використання формальних процедур як інструменту селективного допуску зручних учасників [7, с. 32-36].

Окремої уваги потребує діяльність громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів при органах державної влади. Їх позитивний потенціал полягає у створенні постійного каналу комунікації, накопиченні інституційної пам'яті, можливості систематично залучати експертне середовище та формувати довготривалі партнерські відносини. Водночас саме постійний характер таких структур створює ризик їх поступової бюрократизації, формалізації та відриву від ширшого громадського середовища [145, с. 318]. Якщо склад дорадчого органу тривалий час залишається закритим, а механізми

оновлення, звітності та зовнішнього доступу є слабкими, структура, створена для забезпечення участі, може сама перетворитися на вузьке інституційне коло.

Тому демократична ефективність громадських рад повинна оцінюватися не за кількістю проведених засідань або підготовлених рекомендацій, а за ширшим комплексом критеріїв. До них слід віднести відкритість формування складу, прозорість діяльності, регулярність комунікації з ширшим громадським середовищем, доступність інформації про розглянуті питання, якість підготовлених пропозицій, реакцію державного органу на рекомендації та можливість оновлення представництва [43]. Особливо важливо не допускати ситуації, за якої громадська рада фактично використовується як формальний доказ проведення консультації з громадськістю, хоча широкі заінтересовані сторони не мали реальної можливості взяти участь у процесі.

У цьому аспекті громадські ради необхідно розглядати як один із каналів взаємодії, але не як заміну відкритим консультаційним механізмам. Постійний дорадчий орган може забезпечувати експертну та інституційну наступність, тоді як широкі консультації забезпечують відкритість до нових суб’єктів і позицій. Саме поєднання цих форм дозволяє зменшити ризик закритості та водночас уникнути ситуації, коли кожна консультація починається без попереднього накопиченого досвіду [29].

Особливу роль відіграє громадська експертиза та залучення професійного експертного середовища. Складність сучасного правового регулювання об’єктивно вимагає спеціалізованих знань, якими громадянин без відповідної професійної підготовки може не володіти. Аналітичні центри, університети, професійні асоціації та інші спеціалізовані суб’єкти можуть істотно підвищувати якість публічного рішення, виявляючи юридичні, економічні, соціальні та інституційні наслідки майбутнього регулювання. Однак експертність не повинна перетворюватися на заміну демократії технократичним управлінням. Експерт здатний пояснити можливі наслідки та альтернативи, але визначення суспільно значущої цілі має залишатися у демократично легітимованому процесі прийняття рішень [88, с. 71].

Саме тому доцільно розмежовувати експертну аргументацію та політичне представництво. Професійна компетентність надає підстави для особливої уваги до обґрунтованості експертної позиції, але не створює додаткового політичного голосу. Демократична інституційна взаємодія повинна поєднувати професійну якість обговорення з рівністю політичної суб'єктності [60, с. 45].

Важливим напрямом удосконалення інституційної взаємодії є розвиток електронної демократії. Цифрові інструменти істотно знижують організаційні витрати участі, дозволяють швидше поширювати інформацію, подавати пропозиції, підтримувати петиції та залучатися до консультацій незалежно від фізичного місцезнаходження. Разом із тим цифровізація не повинна автоматично ототожнюватися з демократизацією. Електронна форма може прискорити комунікацію, але не усуває проблеми змістовного реагування, репрезентативності, нерівного цифрового доступу та якості аргументації [136, с. 546].

Саме тому кількість електронних реакцій не може бути єдиним критерієм суспільної значущості позиції. Масова цифрова підтримка певної пропозиції є важливим сигналом, але складність публічного рішення потребує також правового аналізу, оцінки наслідків і врахування прав тих осіб, які можуть становити чисельну меншість. Демократія не може бути редукована до постійного електронного плебісциту, у якому перевагу автоматично отримує найбільша кількість швидких реакцій [163].

У цьому аспекті електронні механізми доцільно використовувати як інструмент розширення доступу та підвищення прозорості, але не як заміну інституційній процедурі прийняття рішення. Найбільший демократичний потенціал цифровізації полягає у можливості забезпечити повний інформаційний цикл консультації. Електронна платформа може містити проєкт рішення, пояснювальні матеріали, отримані пропозиції, статус їх опрацювання, позицію компетентного органу та остаточний результат. Саме така цифровізація сприяє підвищенню процедурної прозорості, а не лише збільшує швидкість надсилання повідомлень [102, с. 282-285].

Удосконалення взаємодії держави та громадянського суспільства потребує також зміни самої управлінської культури. Навіть якісно врегульовані консультаційні процедури можуть залишатися формальними, якщо посадові особи сприймають громадську участь як адміністративне навантаження, яке необхідно виконати лише для дотримання формальної вимоги. Саме тому правова культура публічної служби, розглянута у другому розділі, безпосередньо впливає на ефективність інституційної взаємодії [85, с. 94-95]. Посадова особа повинна сприймати громадську позицію не як загрозу власній професійній компетентності, а як додаткове джерело інформації, яке потребує належного аналізу.

Водночас партнерська культура взаємодії не означає некритичного прийняття будь-якої громадської пропозиції. Публічний орган повинен мати професійну здатність відмовити у врахуванні пропозиції, якщо вона суперечить Конституції, закону, правам інших осіб, не враховує наявних ресурсів або має негативні системні наслідки. Визначальним є не сам факт відмови, а її належна аргументованість. Саме мотивована незгода є нормальним елементом демократичного діалогу [31].

Тому доцільно виокремити **аргументаційну взаємність інституційної взаємодії**. Вона означає, що громадянське суспільство не лише висуває вимоги, але й аргументує їх, а публічна влада не лише приймає рішення, але й пояснює причини врахування або відхилення суспільних пропозицій. У такій моделі демократія функціонує не як механічне підрахування позицій, а як юридично організований процес обміну аргументами [41].

Відповідна аргументаційна модель має особливе значення для запобігання популістській деформації участі. Не кожна популярна пропозиція є правомірною, фінансово можливою або сумісною з правами людини. Саме тому орган державної влади зобов’язаний зберігати професійну та конституційну відповідальність навіть під тиском чисельної більшості учасників консультації. Інакше громадська участь може перетворитися на механізм перенесення відповідальності з компетентного органу на суспільне схвалення [72, с. 194].

Звідси випливає принцип **невідчужуваності публічної відповідальності**. Залучення громадянського суспільства до формування рішення не звільняє орган державної влади від відповідальності за його законність, обґрунтованість та наслідки. Формула «так вирішила громадськість» не може бути достатнім виправданням неправомірного або дискримінаційного рішення. Демократична участь розширює інформаційну й легітимаційну основу публічного рішення, але не передає громадськості конституційну компетенцію органу [90, с. 142].

Разом із тим така відповідальність повинна мати і зворотний вимір. Орган державної влади не може використовувати компетенційний статус як підставу для беззмістовного відхилення результатів консультацій. Якщо процедура участі проводиться, її результати повинні мати реальне місце у процесі формування рішення. Саме баланс між компетенційною автономією органу та обов'язком змістовно реагувати на громадську позицію створює оптимальну модель демократичної взаємодії [89, с. 89-96].

Особливого значення набуває питання про стадії взаємодії. Громадянське суспільство традиційно найбільше залучається на стадії обговорення проєкту рішення, однак демократична взаємодія повинна охоплювати значно ширший цикл. Вона може включати виявлення суспільної проблеми, визначення порядку денного, розроблення альтернатив, обговорення проєкту, моніторинг реалізації та оцінювання фактичних наслідків. Саме останні стадії часто залишаються недостатньо розвиненими, хоча вони мають особливе значення для правової політики.

Громадянське суспільство може бути важливим джерелом інформації про те, як прийнята норма або державна програма працює на практиці. Саме громадські та професійні організації нерідко першими виявляють труднощі реалізації, непропорційні наслідки, корупційні ризики або фактичну недоступність певної процедури для окремих категорій осіб. Таким чином, інституційна взаємодія повинна включати пострегуляторний громадський зворотний зв'язок, який дозволяє правовій політиці використовувати практичний досвід для подальшої корекції нормативного регулювання [40].

Це безпосередньо пов’язано із сформульованою раніше культурою правової самокорекції. Демократична держава повинна сприймати громадську критику не лише як політичне оцінювання, але й як можливе джерело інформації про дефекти власної діяльності. Саме здатність інституції реагувати на обґрунтовану зовнішню критику та коригувати власні рішення є показником її демократичної зрілості [129, с. 86-92].

Водночас громадянське суспільство також повинно розвивати культуру відповідальної участі. Демократична взаємодія передбачає не тільки права, але й вимогу добросовісності. Свідоме поширення неправдивої інформації, маніпулятивна мобілізація або використання консультаційної процедури виключно для блокування роботи органу не відповідають функціональному призначенню участі. Це не означає можливості держави довільно позбавляти «незручних» суб’єктів права голосу, але підкреслює значення аргументованості, прозорості представництва та добросовісного використання процедур.

Саме тому взаємодія держави та громадянського суспільства повинна ґрунтуватися не на патерналістській моделі, за якої держава «дозволяє» громадянам висловитися, і не на конфронтаційній моделі, за якої будь-яка державна інституція апріорі розглядається як противник суспільства. Демократична модель має партнерський, але юридично структурований характер [63, с. 169-182]. Держава і громадянське суспільство мають різну правову природу, різні функції та різні джерела легітимності, але взаємодіють у межах спільного конституційного правопорядку.

Особливе значення відповідна взаємодія має на місцевому рівні, де рішення часто безпосередньо впливають на повсякденне життя громадян і тому створюють найбільш сприятливі умови для практичної демократії. Місцеві ініціативи, громадські слухання, консультації, органи самоорганізації населення та інші форми можуть забезпечувати більш безпосередній зв’язок між рішенням та його адресатом. Водночас саме місцевий рівень може характеризуватися ризиками надмірної персоналізації відносин, нерівного доступу до інформації та домінування локальних організованих груп [28, с. 10-12].

Тому загальні стандарти відкритості, рівності доступу, мотивованого реагування та процедурної визначеності повинні застосовуватися і до місцевої демократії. Децентралізація влади не повинна означати децентралізацію свавілля. Навпаки, розширення автономії місцевого самоврядування потребує одночасного розвитку місцевих механізмів громадського контролю та участі [124, с. 90-93].

Не менш значущою є взаємодія громадянського суспільства із парламентом. Представницька природа парламенту не зменшує потреби у зовнішній експертизі, відкритості комітетської роботи, публічному обговоренні законодавчих ініціатив та можливості громадськості надавати позиції щодо проєктів актів. Особливого значення це набуває щодо законів, які визначають правила політичної конкуренції, виборчі процедури, функціонування громадських організацій або інші засадничі елементи демократії [39]. Венеційська комісія у своїй практиці неодноразово звертає увагу на необхідність належної публічної консультації щодо чутливого законодавства та негативно оцінює прискорені процедури, які фактично унеможливлюють змістовну участь заінтересованих сторін.

Зазначене дає підстави поставити питання про мінімальні стандарти демократичної участі у нормотворчості. До таких стандартів слід віднести своєчасне оприлюднення проєкту, достатній строк для аналізу, доступ до пояснення проблеми та мети регулювання, можливість подання пропозицій, відкритість до різних заінтересованих сторін, оприлюднення основних результатів консультації та мотивоване реагування на суттєві зауваження. Чим істотніше рішення впливає на демократичні інститути, фундаментальні права або структуру публічної влади, тим вищими повинні бути вимоги до якості консультаційного процесу [186, с. 100].

Разом із тим не всі державні рішення об’єктивно можуть проходити однаково тривалу процедуру. Існують ситуації невідкладності, безпекові питання та інші обставини, у яких швидкість є легітимною цінністю. Однак виняток із загального стандарту участі повинен бути обґрунтованим, а не

використовуватися як регулярний спосіб уникнення громадського обговорення. За можливості скорочення попередньої участі має компенсуватися підвищеним рівнем наступної прозорості, парламентського або іншого контролю та постфактум оцінювання наслідків [77, с. 244].

В умовах воєнного стану ця проблема має особливе практичне значення для України. Об’єктивні вимоги національної безпеки можуть зумовлювати обмеження доступу до окремої інформації або скорочення певних процедур, однак сама логіка демократичної участі не повинна втрачатися. Винятковий правовий режим не скасовує необхідності зберігати максимально можливий рівень підзвітності, прозорості та суспільної комунікації у тих сферах, де це сумісне з безпековими потребами [135]. Саме здатність зберігати демократичні процедури настільки, наскільки це об’єктивно можливо, є проявом інституційної самозбережуваності демократії.

Додатковим викликом є майбутній перехід від кризового режиму до повноцінного функціонування оновлених механізмів публічних консультацій. З огляду на те, що основна частина Закону № 3841-IX набере чинності через дванадцять місяців після припинення або скасування воєнного стану, цей період доцільно використовувати не лише для технічного приведення нормативних актів у відповідність, але й для інституційної підготовки органів влади [46]. Без професійної підготовки посадових осіб, створення зручних цифрових інструментів, вироблення методології аналізу пропозицій та культури мотивованого зворотного зв’язку навіть сучасна законодавча конструкція може бути реалізована формально.

Саме тому одним із практичних напрямів удосконалення механізму демократії має бути запровадження єдиних стандартів якості публічної консультації. Законодавча наявність процедури є лише першим рівнем. Другий має охоплювати методичні критерії щодо раннього залучення, інформаційної достатності, визначення заінтересованих сторін, аналізу отриманих пропозицій, мотивування результату та оцінювання якості проведеної консультації [4, с. 771-773].

Доцільно також запровадити підхід, за якого звіт про консультацію розглядається не як формальна статистика, а як елемент обґрунтування самого публічного рішення. Такий документ повинен відображати основні альтернативні позиції, найбільш суттєві аргументи, інформацію про враховані пропозиції та причини відхилення тих, що мали істотне значення [182, с. 107-110]. Саме таким чином громадська участь інтегрується у юридичну аргументацію публічного органу.

Водночас вимога мотивованого реагування повинна бути пропорційною. Орган не може готувати окрему розгорнуту відповідь на тисячі ідентичних або однотипних повідомлень. Раціональним є групування пропозицій за змістом та надання відповіді на основні аргументи. Критерієм повинна бути не кількість персональних відповідей, а можливість учасника зрозуміти, яким чином його позиція або відповідна група аргументів була опрацьована [128, с. 191].

На цій основі доцільно запропонувати **принцип простежуваності громадської пропозиції**. Його зміст полягає у можливості встановити основні стадії руху суттєвої пропозиції у межах консультаційного процесу від моменту її надходження до врахування, часткового врахування або мотивованого відхилення. Така простежуваність має важливий антикорупційний та довірчий потенціал, оскільки зменшує можливість прихованого селективного ставлення до позицій різних суб’єктів [142, с. 105-115].

Важливим напрямом удосконалення є також координація різних механізмів участі. Петиції, громадські консультації, громадські ради, експертні групи, звернення та інші форми не повинні існувати як повністю відокремлені канали, інформація з яких не використовується у ширшому політичному циклі. Якщо певна проблема систематично виникає у зверненнях громадян, петиціях і висновках громадських організацій, це має розглядатися як сигнал для правової політики та можливого регуляторного реагування [112].

Саме така взаємопов’язаність перетворює набір інструментів участі на систему. У попередніх розділах було обґрунтовано структурно-функціональну цілісність правового механізму забезпечення демократії. Інституційна взаємодія

держави та громадянського суспільства є одним із практичних проявів цієї цілісності, оскільки об’єднує нормативні правила, суб’єктів, процедури, гарантії та демократичні цінності в одному функціональному процесі [161].

У цьому аспекті особливого значення набуває оцінювання ефективності участі. Кількість проведених консультацій, громадських слухань або отриманих пропозицій не може автоматично свідчити про високу демократичну якість. Високі кількісні показники можуть співіснувати із низьким реальним впливом громадськості. Саме тому необхідно переходити від статистичної моделі оцінювання до функціональної [42].

До критеріїв функціональної ефективності інституційної взаємодії доцільно віднести своєчасність залучення, доступність процедури, різноманітність залучених суб’єктів, інформаційну достатність, частку змістовно опрацьованих пропозицій, якість мотивування, вплив консультації на кінцеве рішення, рівень прозорості та подальшу оцінку реалізації прийнятого рішення. При цьому відсутність зміни первинного проєкту не повинна автоматично означати неефективність консультації, якщо орган переконливо обґрунтував, чому альтернативні пропозиції не можуть бути прийняті. Демократія гарантує не обов’язкову перемогу позиції учасника, а чесну можливість впливати аргументом [180, с. 219-232].

Саме тому найбільш точною характеристикою якісної інституційної взаємодії є не кількість врахованих пропозицій, а **реальність впливу**. Реальність не означає гарантію конкретного результату. Вона означає, що позиція громадськості входить у фактичний процес прийняття рішення та здатна змінити його за наявності достатніх аргументів [1, с. 157].

На нашу думку, для характеристики цієї властивості доцільно використати категорію **демократичної результативності інституційної взаємодії**. Під нею слід розуміти здатність юридично організованої взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства забезпечувати реальне включення суспільних позицій у процес формування, реалізації та оцінювання публічних рішень, зберігаючи при цьому компетенційну відповідальність державного

органу, політичну рівність, відкритість процедури та юридичну контрольованість її результатів [106].

Демократична результативність у такому розумінні має три основні виміри. Перший є процедурним і характеризує доступність та справедливість самої процедури участі. Другий є впливовим і стосується реальної здатності аргументів громадськості бути врахованими у формуванні рішення. Третій є довірчим і проявляється у тому, чи зміцнює процедура переконання громадян у можливості правомірного впливу на публічну владу.

Останній вимір безпосередньо пов’язаний із правовою культурою та правовим вихованням. Кожна якісно проведена консультація має потенційний правовиховний ефект, оскільки демонструє громадянинові, що демократична участь є реальною юридичною процедурою [82, с. 56]. Навпаки, систематична формалізація участі формує протилежну установку, відповідно до якої правові механізми не забезпечують впливу, а тому ефективнішими є неформальні канали.

Саме у цьому проявляється системний зв’язок усіх попередніх розділів дисертації. Норма права створює можливість участі, правова політика визначає напрям її розвитку, правова культура впливає на спосіб використання, правове виховання формує готовність громадянина діяти у правових формах, а інституційна взаємодія перетворює ці передумови на конкретну демократичну практику [60, с. 41].

Таким чином, удосконалення інституційної взаємодії держави та громадянського суспільства має здійснюватися не шляхом механічного збільшення кількості консультативних інструментів, а через підвищення їх функціональної якості. Найбільш перспективними напрямами є раннє залучення заінтересованих сторін, інформаційна достатність, інклюзивність, політична неупередженість доступу, мотивований зворотний зв’язок, простежуваність розгляду пропозицій, цифрова прозорість, розвиток професійної культури участі у публічній службі та включення громадського моніторингу у пострегуляторне оцінювання [187, с. 200-209].

При цьому ключовим критерієм не повинно бути максимальне залучення громадян до кожного управлінського рішення. Надмірна партисипація може створювати процедурне перевантаження, посилювати нерівність між активними та менш ресурсними групами й розмивати відповідальність демократично сформованих органів. Завдання полягає у встановленні оптимальної моделі участі, за якої громадянське суспільство має реальну можливість впливати на питання суспільного значення, а орган публічної влади зберігає професійну спроможність та юридичну відповідальність за остаточне рішення [85, с. 94].

Саме тому інституційна взаємодія повинна будуватися на поєднанні відкритості та компетенційної визначеності. Відкритість без відповідальності може перетворити публічне управління на непередбачуваний процес постійного узгодження, тоді як компетенційність без відкритості створює ризик інституційного відчуження влади від суспільства. Демократична модель виникає у точці їх правового балансу [94, с. 74].

У підсумку інституційну взаємодію органів державної влади та громадянського суспільства слід визнати одним із ключових практичних елементів правового механізму забезпечення демократії. Її функціональне призначення полягає у забезпеченні постійного юридично організованого зв’язку між владним рішенням і суспільними інтересами, доповненні представницької демократії механізмами участі, підвищенні інформаційної та аргументаційної якості публічної політики, забезпеченні громадського контролю та зміцненні правової довіри до демократичних інституцій.

Ефективність такої взаємодії визначається не самим фактом існування громадських рад, електронних платформ, консультацій чи інших організаційних форм, а їх демократичною функціональністю. Формально доступний механізм, який не забезпечує можливості реального впливу, має низьку демократичну результативність незалежно від кількості проведених у його межах заходів [2, с. 83]. Саме тому перспективне вдосконалення української моделі має бути спрямоване на перехід від формального залучення до інституційно завершеної участі.

Отже, інституційно завершена громадська участь повинна стати однією з практичних характеристик удосконаленого правового механізму демократії. Її основу становить повний цикл взаємодії, який охоплює своєчасне інформування, раннє залучення, можливість висловлення позиції, змістовний розгляд аргументів, мотивовану реакцію публічного органу, прозорість остаточного рішення та подальший моніторинг його реалізації [157]. Саме за такої моделі громадянське суспільство перестає бути формальним адресатом державної комунікації та набуває реальної ролі учасника демократичного процесу без порушення конституційної системи компетенції та відповідальності органів державної влади.

Таким чином, основним напрямом удосконалення правового механізму забезпечення демократії у сфері взаємодії держави та громадянського суспільства є перехід від моделі кількісного розширення форм участі до моделі їх якісної інституціоналізації. Демократична держава повинна забезпечувати не формальну присутність громадськості у процедурі, а юридично гарантовану можливість змістовного впливу, водночас зберігаючи правову визначеність, рівність учасників, компетенційну відповідальність органів влади та пріоритет фундаментальних правових принципів. За таких умов інституційна взаємодія стає не епізодичним способом легітимації вже прийнятих владних рішень, а постійним функціональним каналом відтворення демократії, через який суспільна позиція інтегрується у публічну політику, а публічна влада зберігає відкритість до аргументованої участі, контролю та правомірної самокорекції.

3.2. Проблеми та виклики реалізації демократичних принципів у правовій системі України

Сучасна правова система України характеризується достатньо розвиненою нормативною основою демократії, що охоплює конституційне закріплення народного суверенітету, політичного та ідеологічного плюралізму,

поділу державної влади, місцевого самоврядування, прав і свобод людини, виборності представницьких органів, судового захисту та інших фундаментальних елементів демократичного правопорядку. Конституція України визначає народ носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, закріплює принцип верховенства права, установлює поділ державної влади та передбачає вибори, референдум й інші форми безпосередньої демократії як форми здійснення народного волевиявлення. Таким чином, проблема сучасного українського демократичного розвитку полягає не стільки у відсутності базових демократичних принципів у нормативній системі, скільки у складності забезпечення їх послідовної та однаково ефективної реалізації у правотворчій, правозастосовній, інституційній і суспільній практиці. Саме ця обставина дозволяє перейти від формально-нормативного аналізу демократії до функціонального, за якого оцінюється не лише наявність відповідного принципу у тексті Конституції або закону, але й реальна здатність створених правових інститутів забезпечувати його практичне здійснення. У такому контексті ключовим завданням є виявлення тих системних перешкод, які виникають між демократичним нормативним стандартом та фактичним результатом його реалізації.

Українська правова система протягом останніх десятиліть перебуває у стані інтенсивної трансформації, що одночасно створює можливості для демократичного розвитку та породжує значні ризики для стабільності правового порядку. Конституційні, судові, антикорупційні, адміністративні, децентралізаційні та євроінтеграційні реформи істотно змінили інституційну архітектуру держави, однак значна швидкість таких змін не завжди супроводжувалася однаково швидким формуванням сталої правозастосовної практики та відповідної професійної правової культури. Наслідком цього може ставати ситуація, коли нова нормативна конструкція формально відповідає демократичним стандартам, проте її функціонування тривалий час відбувається через старі адміністративні, організаційні або професійні моделі [75, с. 127-128]. Саме тому демократичне реформування не може бути оцінене лише через

кількість прийнятих законів або створених інституцій. Значно важливішим є питання про те, чи змінилася реальна практика здійснення публічної влади, чи забезпечена незалежність створеного органу, чи має громадянин реальний доступ до процедури, чи виконується судове рішення та чи здатна система відновити порушене право [92, с. 213].

У цьому аспекті доцільно говорити про **дефіцит демократичної реалізації**, під яким пропонується розуміти розрив між нормативно встановленим демократичним стандартом та фактичною спроможністю правових інститутів, процедур і суб'єктів забезпечити його повне, послідовне та однакове практичне здійснення. Такий дефіцит не означає автоматичної недемократичності правової системи загалом. Він характеризує ступінь функціональної неповноти конкретного демократичного елементу. Наприклад, право на участь може бути нормативно гарантованим, але недостатньо ефективним через формалізовану консультаційну процедуру; судова незалежність може мати розвинену нормативну основу, але зазнавати негативного впливу через кадровий дефіцит, недоліки добору або професійного врядування; принцип правової визначеності може визнаватися фундаментальним, але послаблюватися надмірною частотою та фрагментарністю законодавчих змін. Саме категорія дефіциту демократичної реалізації дозволяє оцінювати не лише формальну відповідність системи демократії, а й фактичну відстань між належною правовою моделлю та реальною практикою [172, с. 113].

Одним із найбільш очевидних викликів для реалізації демократичних принципів в Україні є необхідність функціонування демократичної держави в умовах тривалого воєнного стану та збройної агресії проти України. Демократія у таких умовах опиняється перед складним завданням одночасного забезпечення обороноздатності, національної безпеки, збереження керованості держави, захисту життя громадян та дотримання фундаментальних правових обмежень публічної влади. Конституція України допускає встановлення окремих обмежень прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану із

зазначенням строку дії таких обмежень та одночасно закріплює перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть за відповідних умов [18]. Отже, сама можливість тимчасового звуження певних способів реалізації прав є конституційно передбаченою та не суперечить демократії як такій. Принципове питання полягає у межах, правових підставах, необхідності, пропорційності, строковості та контрольованості відповідного втручання.

Воєнний стан у цьому контексті не повинен розглядатися як простір тимчасового усунення демократичних принципів. Навпаки, він є особливим режимом функціонування демократичного правопорядку, у межах якого частина звичайних процедур може бути обмежена або трансформована, але фундаментальна вимога юридичної обмеженості влади зберігається. Саме кризова ситуація демонструє реальну стійкість правового механізму, оскільки потреба у швидкому та ефективному державному рішенні створює об’єктивне розширення простору виконавчої влади та адміністративної дискреції. Водночас чим ширшою стає відповідна дискреція, тим більшого значення набувають юридична визначеність її меж, процедурний контроль, обґрунтованість рішень та можливість їх подальшої перевірки. Демократичність кризового врядування тому визначається не відсутністю обмежень, що за об’єктивних умов може бути неможливим, а збереженням правової природи таких обмежень [119, с. 410].

Особливого значення в умовах воєнного стану набуває проблема реалізації принципу народного представництва та періодичності виборів. Чинний Закон України «Про правовий режим воєнного стану» прямо забороняє проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування, а також всеукраїнських та місцевих референдумів під час дії воєнного стану. Конституція України водночас передбачає продовження повноважень Верховної Ради у разі завершення строку її повноважень під час воєнного або надзвичайного стану до першого засідання парламенту, обраного після його скасування. Така конструкція спрямована на забезпечення безперервності державної влади і недопущення інституційного

вакууму в умовах, коли проведення вільних, рівних і безпечних виборів об’єктивно не може бути гарантоване [96, с. 141-144].

Водночас тривале призупинення виборчих циклів створює комплекс майбутніх правових та організаційних викликів. Після припинення або скасування воєнного стану необхідно буде забезпечити не лише формальне відновлення виборчих процедур, але й реальну рівність виборчого права в умовах масштабного переміщення населення, перебування значної кількості громадян за кордоном, демографічних змін, руйнування інфраструктури, зміни фактичного місця проживання громадян та необхідності забезпечення участі військовослужбовців [132, с. 55-65]. Центральна виборча комісія у своїх рішеннях прямо звертала увагу на неможливість під час воєнного стану забезпечити належні умови законності, безпеки, загальності, рівності, свободи й прозорості виборів. Таким чином, майбутнє відновлення виборчого процесу не повинно розглядатися як суто календарне питання. Воно вимагатиме комплексного правового рішення, здатного забезпечити не лише проведення голосування, але й повноцінність демократичної конкуренції та рівну реалізацію політичних прав.

Не менш важливим викликом є необхідність не допустити перетворення об’єктивно необхідних тимчасових кризових обмежень на звичайні управлінські практики після зникнення підстав для їх застосування. Правова система може звикати до спрощених процедур, розширеної дискреції та підвищеної централізації, якщо відповідні інструменти використовуються протягом тривалого часу [109, с. 127]. Саме тому завершення воєнного стану повинно супроводжуватися не лише припиненням формальних обмежень, але й інституційним переглядом тих управлінських практик, які виникли за виняткових обставин. Демократичне відновлення має передбачати поступове повернення до повного обсягу звичайних процедур громадської участі, парламентського контролю, місцевої автономії, інформаційної відкритості та інших елементів демократичного правопорядку, якщо їх обмеження було безпосередньо обумовлене воєнними потребами [29].

Другим системним викликом є забезпечення верховенства права та правової визначеності у процесі інтенсивного законодавчого реформування. Демократична правова система потребує здатності швидко реагувати на суспільні зміни, особливо за умов війни та європейської інтеграції, проте надмірна швидкість законодавчих змін здатна сама створювати проблеми для правової стабільності. Часті зміни правил, значна кількість перехідних положень, паралельне реформування взаємопов'язаних сфер та недостатня системна узгодженість окремих актів можуть ускладнювати передбачення юридичних наслідків поведінки та формування сталої практики. У таких умовах навіть професійний правозастосувач може опинятися перед проблемою визначення актуального співвідношення різних нормативних положень, тоді як для пересічного громадянина доступність права знижується ще більше [19, с. 29-30].

Правова визначеність має безпосереднє демократичне значення, оскільки непередбачуване право нерівномірно впливає на суб'єктів. Особи, які мають більші фінансові, професійні чи організаційні ресурси, здатні швидше адаптуватися до складного та мінливого регулювання, тоді як інші суб'єкти фактично втрачають частину можливостей реалізовувати свої права. Отже, складність права може створювати неформальну нерівність доступу до правової системи. Саме тому вдосконалення демократичного механізму потребує не лише змістовно правильного реформування, але й законодавчої стриманості, належного прогнозування, системного аналізу взаємозв'язків та достатніх перехідних періодів там, де негайна зміна не обумовлена об'єктивною необхідністю [90, с. 200].

Особливого значення набуває якість парламентської процедури. Демократичний характер закону визначається не тільки тим, що він прийнятий парламентом як представницьким органом, але й тим, наскільки процедура його формування забезпечувала належне обговорення, доступ до інформації, можливість аналізу альтернатив, участь парламентської меншості та достатній час для оцінювання наслідків. Прискорене законодавче рішення може бути

об’єктивно необхідним за надзвичайних обставин, однак перетворення термінової процедури на звичайну практику послаблює аргументаційну якість законодавства [79, с. 21]. У цьому контексті демократія вимагає не максимально повільного законодавчого процесу, а такого співвідношення швидкості та деліберації, яке відповідає складності й суспільній значущості конкретного питання.

Третім фундаментальним викликом залишається забезпечення незалежного, доступного та ефективного правосуддя. Судова влада займає особливе місце у правовому механізмі демократії, оскільки саме вона забезпечує можливість перевірки законності рішень публічної адміністрації, захисту прав людини, вирішення правових конфліктів та відновлення порушеної рівноваги між особою і державою. Демократична система не може вважатися повністю функціональною, якщо громадянин формально має право на судовий захист, але практична реалізація такого права є надмірно тривалою, складною або не завершується реальним виконанням судового рішення [25, с. 255-261].

Європейська Комісія у Звіті щодо України за 2025 рік констатувала певний прогрес у реформуванні судової системи, зокрема у доборі та призначенні суддів, кваліфікаційному оцінюванні, розвитку дисциплінарної інфраструктури та цифровізації [78]. Водночас Комісія звернула увагу на значний кадровий дефіцит і високе навантаження на суди, необхідність подальшого посилення доброчесності, меритократичності та інституційної спроможності судової системи і прокуратури, а також на необхідність завершення оновлення Конституційного Суду. Така оцінка має важливе значення, оскільки демонструє, що судова реформа не може бути завершена одноразовим прийняттям пакета законів [52]. Йдеться про тривалий інституційний процес, результат якого повинен оцінюватися через реальну якість правосуддя.

Кадровий дефіцит у судах має не лише адміністративне, але й демократичне значення. Надмірне навантаження збільшує тривалість розгляду справ, знижує можливості для ґрунтовного мотивування рішень та посилює ризик формалізації судового процесу. Право, яке не може бути своєчасно

захищене, фактично втрачає частину своєї цінності. Отже, достатність кадрового забезпечення, належна організація судової системи та ефективність процесуальних механізмів повинні розглядатися не як другорядні організаційні питання, а як матеріальні передумови функціонування демократії [61, с. 15-18].

Окремою проблемою залишається виконання судових рішень. Повноцінна демократія потребує не лише незалежного суду, а й такого інституційного порядку, у якому остаточне судове рішення реально змінює правове становище суб'єкта. Якщо суд визнає рішення державного органу неправомірним, але його висновок фактично не реалізується, гарантійна функція судової влади істотно послаблюється. Саме тому Європейська Комісія серед актуальних напрямів реформування у 2025 році окремо вказувала на необхідність покращення виконання судових рішень та розвитку відповідної системи збору даних. З позиції механізму забезпечення демократії це означає, що остаточним результатом судової гарантії має бути не юридичний текст рішення, а фактичне відновлення порушеного правового стану [98, с. 43-45].

Не менш важливою є якість конституційного контролю. Конституційний Суд України є ключовим інститутом захисту конституційних меж публічної влади, а тому його незалежність, професійність, інституційна повнота та довіра до процедури формування мають безпосереднє значення для демократії. Європейська Комісія у Звіті за 2025 рік вказувала на затримки із заповненням вакансій у Конституційному Суді та необхідність подальшого вдосконалення конституційного провадження [43]. Така проблема має принципове значення, оскільки слабкість органу конституційного контролю знижує ефективність системи стримувань і противаг. Конституційний контроль забезпечує не конкуренцію з демократично обраним парламентом, а юридичну перевірку того, чи залишається рішення політичної більшості у межах Конституції [125, с. 51-53].

Четвертим системним викликом є забезпечення доброчесності публічної влади та інституційної стійкості антикорупційного механізму. Корупція становить особливу загрозу демократії, оскільки порушує принцип рівності,

деформує публічну компетенцію, створює неформальні канали доступу до влади та замінює загальні правові правила персоналізованим розподілом переваг. У корумпованому інституційному середовищі громадянин фактично конкурує не на рівних юридичних умовах, а з суб'єктами, які мають можливість використовувати неформальний вплив. Саме тому антикорупційна політика є не лише напрямом кримінально-правової протидії окремим правопорушенням, але й важливою складовою захисту демократичної рівності [46].

Україна протягом останніх років сформувала спеціалізовану антикорупційну інфраструктуру, однак її демократична функціональність залежить від інституційної незалежності, достатньої професійної спроможності, належних процедур добору та реальної можливості здійснювати повноваження без неправомірного політичного втручання. Європейські інституції у своїх актуальних оцінках продовжують наголошувати на необхідності забезпечення ефективності та незалежності спеціалізованих антикорупційних органів, а також недопущення відступу від досягнутих стандартів [22, с. 75]. Саме ця вимога має бути розглянута у ширшому демократичному контексті. Інституція, створена для контролю за публічною владою, повинна бути захищеною від можливості тієї самої влади ситуативно змінювати умови її діяльності для уникнення контролю.

Разом із тим інституційна незалежність не повинна означати відсутності підзвітності. Демократичний правопорядок не може створювати органи, повністю виведені за межі правового контролю. Саме тому необхідним є баланс незалежності, прозорості, професійної відповідальності та належної процедури. Надмірна залежність створює ризик політичного впливу, тоді як відсутність контрольних механізмів створює ризик інституційної автономізації без достатньої відповідальності. Такий баланс є характерним для всіх незалежних або спеціалізованих органів сучасної демократичної держави [153, с. 112-126].

П'ятим викликом є забезпечення реального поділу влади та системи стримувань і противаг в умовах підвищеної централізації державного управління. Конституційний поділ влади не означає ізольованого існування

законодавчої, виконавчої та судової гілок. Його сутність полягає у розподілі повноважень, взаємному контролі та недопущенні концентрації вирішального впливу в одному центрі. За умов війни посилення виконавчої координації може бути функціонально необхідним, але тривала концентрація управлінських можливостей потребує посиленого юридичного контролю та чіткого розмежування виняткових і звичайних повноважень [51].

У цьому аспекті доцільно виходити з сформульованої раніше вимоги інституційної симетрії, відповідно до якої розширення владних можливостей має супроводжуватися адекватним зміцненням механізмів підзвітності, прозорості та контролю. Якщо орган отримує додаткові повноваження через об’єктивну кризову необхідність, правова система повинна одночасно визначити їх межі, строковість, процедури застосування та механізми перевірки [94, с. 78]. Саме так демократія може зберігати управлінську ефективність без відмови від юридичної обмеженості влади.

Особливого значення набуває парламентський контроль. Верховна Рада не лише приймає закони, але й виконує функцію політичного представництва, публічного обговорення, контролю за виконавчою владою та забезпечення політичного плюралізму. В умовах війни окремі елементи відкритості парламентської діяльності можуть об’єктивно обмежуватися безпековими міркуваннями, однак фундаментальна контрольна функція парламенту повинна зберігатися. Демократична стійкість потребує такого інституційного порядку, за якого кризова управлінська оперативність не призводить до довгострокового послаблення представницького контролю [64, с. 143-151].

Шостим викликом є забезпечення реальної політичної рівності та плюралізму. Демократія не може функціонувати без можливості існування різних законних політичних позицій, критики влади та конкуренції альтернативних програм. Водночас українська держава функціонує в умовах зовнішньої агресії, інформаційних операцій, спроб використання демократичних інститутів проти самої державності та безпеки. Саме тому встановлення правових меж для діяльності, яка створює реальну загрозу

національній безпеці або конституційному ладу, може бути легітимним [114, с. 123-126]. Проблема полягає у виробленні чітких юридичних критеріїв, які дозволяють відмежувати реальну антиконституційну або протиправну діяльність від законної політичної критики.

У цьому аспекті особливого значення набуває принцип пропорційності. Будь-яке обмеження політичних прав має ґрунтуватися на законі, переслідувати легітимну мету, бути необхідним та не виходити за межі того, що потрібно для її досягнення. Політична опозиційність сама по собі не може розглядатися як загроза демократії, оскільки саме можливість законного політичного заперечення є її фундаментальною характеристикою [164]. Водночас демократія не зобов'язана залишатися юридично беззахисною перед діяльністю, прямо спрямованою на ліквідацію конституційного порядку неправомірними засобами. Саме у цій складній межі проявляється обґрунтований у першому розділі принцип інституційної самозбережуваності демократії.

Правові засоби захисту демократії не повинні перетворюватися на універсальне виправдання для обмеження політичної конкуренції. Кожне втручання має підлягати особливо ретельній юридичній перевірці, а критерії його застосування повинні бути максимально визначеними. Чим ближче обмеження стосується фундаментальної політичної свободи, тим вищим має бути рівень нормативної щільності регулювання, процедурних гарантій і незалежного контролю [170, с. 39-40].

Сьомим викликом є забезпечення свободи інформації, медійного плюралізму та одночасного захисту інформаційного простору в умовах війни. Демократичне суспільство потребує вільного поширення інформації, критики державної влади та можливості громадянина отримувати достатньо різноманітну інформацію для формування власної політичної позиції [146, с. 7]. Водночас воєнні умови створюють об'єктивну необхідність захищати інформацію, розголошення якої може спричинити реальну загрозу обороні, життю людей або безпеці держави.

Саме тому демократична правова система повинна уникати двох крайнощів. Абсолютна відкритість незалежно від безпекового контексту може бути небезпечною, тоді як надмірне розширення категорій закритої інформації створює ризик зниження публічної підзвітності. Необхідною є диференційована модель, за якої кожне обмеження має достатню правову основу та обґрунтований зв'язок із конкретним безпековим інтересом. Інформаційна безпека у демократичній державі має захищати суспільство і конституційний порядок, але не повинна ставати загальним аргументом для уникнення контролю [150, с. 74-85].

Восьмим викликом виступає нерівномірна ефективність механізмів громадянської участі. Як було встановлено у попередньому підпункті, Україна має достатньо широкий спектр інструментів консультацій, звернень, петицій, громадських рад, місцевих ініціатив та інших форм участі [21, с. 35]. Проблема полягає у тому, що сама кількість відповідних механізмів не гарантує їх реального демократичного впливу. Участь може залишатися формальною, якщо позиція громадськості збирається після фактичного визначення рішення, не отримує змістовної оцінки або результат консультації не впливає на подальшу аргументацію органу влади.

Отже, одним із викликів української демократії є подолання формалізованої партисипативності. Сам факт можливості висловити думку ще не означає участі у демократичному процесі, якщо система не створює реального каналу впливу. Саме тому реалізація Закону України «Про публічні консультації» у майбутньому повинна супроводжуватися не лише створенням відповідних процедур, але й розвитком професійної культури змістовної реакції на суспільні позиції. Особливого значення матиме інституційно завершена громадська участь, сформульована у попередньому підпункті, за якої процедура охоплює не тільки подання пропозиції, але й її розгляд, аргументовану реакцію та можливість простежити вплив на остаточне рішення [110, с. 65-66].

Дев'ятим викликом є забезпечення збалансованого розвитку місцевого самоврядування. Децентралізація стала однією з найбільш суттєвих

інституційних трансформацій української публічної влади, оскільки наблизила значну частину управлінських рішень до територіальних громад та розширила локальний простір демократичної участі. Водночас реальна автономія місцевого самоврядування потребує не лише передачі компетенції, але й достатніх ресурсів, професійної адміністративної спроможності, прозорості, громадського контролю та чітких меж державного нагляду [82, с. 21].

Умови воєнного стану об'єктивно посилили роль вертикально організованих механізмів управління на окремих територіях. Це створює необхідність особливо уважного ставлення до майбутнього відновлення повноцінної місцевої демократичної системи. Після завершення виняткових умов важливо забезпечити повернення тих повноважень і процедур до звичайної моделі місцевого самоврядування, які були тимчасово трансформовані з безпекових причин. Саме тут принцип тимчасовості виняткового режиму набуває практичного демократичного змісту [71, с. 217-218].

При цьому не слід сприймати місцеву автономію як абсолютну незалежність від держави. Держава повинна мати юридичні засоби забезпечення конституційності та законності діяльності органів місцевого самоврядування. Проблемою є встановлення такого механізму нагляду, який забезпечує правомірність, але не перетворюється на адміністративне підпорядкування місцевих органів виконавчій владі. Демократична децентралізація тому потребує одночасно автономії, відповідальності та правового контролю [44].

Десятим викликом є забезпечення рівного доступу громадян до демократичних правових механізмів. Формально загальне право може мати різну фактичну доступність для різних категорій населення. Географічне переміщення, матеріальне становище, цифрова компетентність, доступність юридичної допомоги, стан інфраструктури та інші чинники можуть істотно впливати на можливість людини скористатися судовою, адміністративною або партисипативною процедурою [131, с. 134-140]. Саме тому демократія потребує не лише формальної юридичної рівності, але й достатньої інституційної доступності.

Особливо актуальною ця проблема є у процесі цифровізації публічних послуг і демократичної участі. Україна досягла значного розвитку електронного врядування, що істотно спрощує взаємодію громадянина з державою, однак цифровізація не повинна формувати нову модель виключення тих осіб, які через об’єктивні причини мають обмежений доступ до цифрових технологій. Електронна процедура має розширювати можливість реалізації права, а не поступово перетворюватися на єдиний спосіб, який робить право фактично недоступним для частини суспільства [42].

Окремим питанням є прозорість алгоритмічних та автоматизованих управлінських рішень. Чим більше функцій публічної адміністрації переходить у цифровий формат, тим важливішими стають можливість зрозуміти юридичну логіку рішення, отримати людський перегляд, виправити помилкові дані та скористатися ефективною процедурою оскарження. Демократична функціональність цифрової держави полягає не тільки у швидкості послуги, а й у збереженні правової суб’єктності людини перед автоматизованою системою [92, с. 352-359].

Одинадцятим системним викликом залишається проблема реалізації принципу рівності. Демократична правова система повинна забезпечувати однаковість юридичного стандарту незалежно від соціального статусу, політичного впливу, майнового становища чи інституційної близькості суб’єкта до державної влади [48]. Найбільшу шкоду демократичній правосвідомості завдає не лише окреме порушення, а переконання, що правові правила застосовуються по-різному залежно від суб’єкта.

Саме вибірковість є одним із найнебезпечніших чинників правового нігілізму. Громадянин може погоджуватися з необхідністю суворого правового регулювання, але втрачає довіру, якщо бачить, що відповідна суворість не поширюється однаково на всіх. Таким чином, принцип рівності має не лише матеріально-правовий, але й сильний правокультурний ефект. Кожен випадок обґрунтовано однакового застосування права зміцнює переконання у загальності правового порядку, тоді як систематична вибірковість навчає

суспільство шукати не юридичні правила, а неформальні винятки [167, с. 398-403].

Дванадцятим викликом є проблема правової та політичної відповідальності публічної влади. Демократія потребує не лише можливості визначити компетентного суб'єкта, але й механізму встановлення відповідальності за неналежне здійснення компетенції. Розмивання відповідальності між різними органами, колегіальними структурами, дорадчими інституціями та адміністративними рівнями ускладнює демократичний контроль. Саме тому реформування публічної адміністрації має зберігати чіткість відповідності між повноваженням, суб'єктом рішення та відповідальністю за результат [134, с. 140-141].

Особливе значення має мотивованість публічного рішення. Неможливо забезпечити реальний контроль за діяльністю влади, якщо суспільству повідомляється лише остаточний результат без достатнього пояснення юридичних та фактичних підстав. Аргументативна відповідальність влади, сформульована у попередньому розділі, повинна стати одним із практичних стандартів демократичного управління. Мотивування рішення дисциплінує самого суб'єкта владних повноважень, створює основу для судового та громадського контролю і дозволяє відрізнити правове рішення від прояву необґрунтованої владної волі [76, с. 146-157].

Тринадцятим викликом є недостатня інституціоналізація оцінювання наслідків правового регулювання. Демократична правова політика не повинна завершуватися моментом набрання законом чинності. Необхідною є систематична перевірка того, чи досягнув нормативний акт заявленої мети, чи не створив непропорційних обмежень, чи не виникли непередбачені наслідки та чи зберігається його відповідність демократичним цінностям у процесі застосування [130].

Саме пострегуляторне оцінювання дозволяє реалізувати принцип правової самокорекції. Держава повинна мати інституційну здатність визнавати, що навіть належно підготовлене рішення може виявитися недостатньо ефективним

після зіткнення з реальною практикою. Демократична система відрізняється не відсутністю помилкових рішень, що є недосяжним, а наявністю відкритих правових механізмів їх виявлення та виправлення [72, с. 193].

Важливим джерелом такої інформації повинно бути громадянське суспільство. Правозахисні, професійні, аналітичні та інші організації можуть фіксувати практичні проблеми, які не завжди помітні на рівні центрального органу влади. Саме тому участь громадськості доцільно розширювати від етапу прийняття рішення до стадії його подальшого моніторингу.

Чотирнадцятим викликом є забезпечення наступності та незворотності демократичних реформ. Інституційна реформа може бути формально проведена, але залишатися вразливою до подальшого відступу, якщо відповідні стандарти не закріпилися у правовій культурі, професійних практиках та системі гарантій. Саме тому демократичний розвиток не повинен залежати винятково від політичної волі конкретного уряду чи парламентської більшості [171, с. 122-126].

Особливо це стосується органів, які мають контролювати публічну владу. Судова незалежність, конституційний контроль, антикорупційні механізми, свобода інформації та місцеве самоврядування потребують такого правового захисту, за якого їх фундаментальні функції не можуть бути легко змінені за ситуативною політичною потребою [111]. У цьому проявляється інституційна самозбережуваність демократії. Демократичний механізм повинен бути здатним протидіяти поступовому послабленню власних гарантій законними та конституційно визначеними засобами.

Водночас поняття незворотності не повинно означати заборону будь-якого реформування створених інституцій. Демократія потребує здатності змінювати неефективні конструкції. Йдеться не про недоторканність конкретної організаційної моделі, а про недопустимість такого реформування, яке під виглядом оптимізації усуває фундаментальну функцію незалежності, контролю, політичної конкуренції або правового захисту [132, с. 71-77].

П’ятнадцятим викликом є адаптація української правової системи до вимог європейської інтеграції без формалізації самого процесу наближення. Звіт Європейської Комісії щодо України за 2025 рік відзначив збереження сильної прихильності України до євроінтеграційного курсу, завершення скринінгового процесу та прийняття дорожніх карт щодо верховенства права, реформування публічної адміністрації та функціонування демократичних інституцій. Водночас європейська інтеграція ставить перед правовою системою значно складніше завдання, ніж механічне приведення законодавства у формальну відповідність до acquis Європейського Союзу [143, с. 114-123].

Демократична цінність євроінтеграційного процесу полягає у поступовій інституціоналізації стандартів верховенства права, судової незалежності, прозорої публічної адміністрації, захисту прав людини, антикорупційної доброчесності та демократичної підзвітності. Саме тому небезпечною є модель декоративної європеїзації, коли відповідна термінологія швидко включається до законодавства, але не змінює практичної логіки правозастосування. Такий підхід створює вже проаналізований нормативно-культурний розрив та посилює формальний характер реформ [59, с. 126-127].

У цьому контексті європейські рекомендації мають розглядатися не як зовнішній набір політичних умов, а як додатковий механізм інституційної самооцінки та наближення до стандартів, які Україна свідомо обрала у процесі європейської інтеграції. Водночас національний законодавець повинен зберігати професійну відповідальність за якість конкретної імплементації [187, с. 200-209]. Механічне копіювання іноземної конструкції без урахування українського конституційного та інституційного контексту може не забезпечити очікуваної ефективності.

Шістнадцятим викликом є забезпечення професійної спроможності публічних інституцій. Демократія потребує не лише нормативно обмеженої, але й компетентної державної влади. Слабка адміністративна спроможність також може становити проблему для реалізації прав, навіть за відсутності свавільного наміру. Право на якісну процедуру втрачає практичне значення, якщо орган

систематично не здатний опрацювати звернення у належний строк, реалізувати законодавчу реформу або виконати судове рішення [86, с. 73-76].

Саме тому між ефективністю та демократією не повинно встановлюватися хибного протиставлення. Інституційна слабкість не є демократичнішою за ефективну адміністрацію. Проблемою є не сама спроможність держави діяти, а використання цієї спроможності поза правовими межами. Демократична держава має бути одночасно сильною у виконанні законних функцій і обмеженою у можливості діяти свавільно.

У цьому аспекті одним із напрямів удосконалення має бути розвиток професійної державної служби, заснованої на меритократичних процедурах, інституційній пам’яті, правовій компетентності та політичній неупередженості. Надмірна залежність адміністративного апарату від зміни політичного керівництва знижує наступність правової політики та створює ризик персоналізації публічного управління [103, с. 64-76].

Сімнадцятим викликом є недостатня правова культура реалізації демократичних інститутів. Як було встановлено у другому розділі, демократія функціонує не лише через норму, але й через спосіб її сприйняття. Правовий механізм може бути формально досконалим, але недостатньо ефективним, якщо суб’єкти розглядають процедуру як перешкоду, контроль як прояв недовіри, політичного опонента як нелегітимного учасника процесу або право як інструмент ситуативної вигоди [148, с. 3-4].

Саме правова культура визначає, чи буде суспільство вимагати однакового застосування правового стандарту навіть до суб’єкта, якого воно не підтримує. У цьому полягає одна з найбільш складних передумов зрілої демократії. Значно простіше захищати свободу, судову незалежність або процедурні гарантії тоді, коли вони сприяють власній позиції [76, с. 78]. Справжня демократична правосвідомість проявляється у визнанні відповідних гарантій загальними правилами, що поширюються і на політичного опонента.

Тому формування правової культури не може бути винесене за межі практичної політики вдосконалення демократії. Кожна інституційна реформа

повинна оцінюватися також з позиції того, які поведінкові моделі вона заохочує. Якщо формальні правила вимагають доброчесності, а реальна система кар'єрних стимулів винагороджує особисту лояльність, правова культура буде орієнтуватися на фактичні, а не офіційні правила [154, с. 26-33].

Вісімнадцятим викликом є проблема недостатньої довіри до окремих публічних інституцій та водночас ризик надмірної персоналізації суспільної довіри. Демократична система потребує інституційної, а не лише персональної легітимності. Громадянин має довіряти не тому, що конкретну посаду обіймає особа, яку він підтримує, а тому, що процедура прийняття рішення є передбачуваною, правомірною та контрольованою [192, с. 86-96].

Саме інституційна довіра забезпечує змінюваність влади без руйнування легітимності самої держави. Якщо довіра цілком пов'язана з конкретним політичним суб'єктом, зміна влади може сприйматися як втрата легітимності всієї системи. Натомість стабільна демократія передбачає здатність громадянина не підтримувати чинну політичну більшість, але визнавати законність інституційного порядку та можливість змінити політичний результат через правомірні процедури.

Дев'ятнадцятим викликом є необхідність забезпечення належної демократичної комунікації публічної влади. В умовах швидких реформ, війни та складних обмежень правового режиму рішення держави нерідко мають високий рівень складності. Відсутність зрозумілого юридичного пояснення створює інформаційний вакуум, який може заповнюватися маніпуляціями, припущеннями та недостовірною інформацією [6, с. 32-33].

Саме тому прозорість повинна означати не тільки оприлюднення документа. Правовий акт може бути формально доступним, але фактично незрозумілим для більшості його адресатів. Демократична комунікація потребує пояснення цілі, правової підстави, очікуваних наслідків та меж рішення [34, с. 250]. Це особливо важливо щодо обмеження прав, масштабних реформ або змін, які безпосередньо впливають на значну частину суспільства.

Двадцятим викликом є забезпечення балансу між швидкістю повоєнного відновлення та демократичною якістю процедур. Відбудова України об'єктивно потребуватиме значного обсягу управлінських рішень, інвестицій, розподілу ресурсів, відновлення інфраструктури та швидкого нормативного реагування. Саме у таких умовах може виникнути аргумент, що звичайні процедури прозорості, консультацій або контролю є надмірно повільними.

Проте масштаб повоєнного відновлення, навпаки, підвищує значення демократичних гарантій. Значні ресурси та широкі управлінські можливості потребують підвищеного рівня прозорості, доброчесності, громадського контролю і правової визначеності. Ефективність відбудови повинна оцінюватися не лише швидкістю освоєння ресурсів або завершення проєкту, але й законністю процедури, рівністю доступу, обґрунтованістю пріоритетів та здатністю суспільства контролювати їх реалізацію [25, с. 81-93].

Саме у повоєнний період особливого значення набуде відновлення повноцінних механізмів демократичної легітимації. Йдеться про виборчі процеси, розширення звичайних механізмів громадської участі, відновлення повного обсягу місцевої демократії та перегляд тимчасових кризових інструментів. Таким чином, правова політика вже сьогодні повинна включати не лише правила функціонування в умовах воєнного стану, але й логіку правового переходу до повноцінного мирного демократичного режиму [28, с. 3].

На нашу думку, саме перехідний період після завершення воєнного стану може стати одним із найбільш складних випробувань для демократичного правового механізму України. Держава повинна буде одночасно вирішувати безпекові, соціальні, економічні, виборчі, демографічні та інфраструктурні проблеми. В умовах такого навантаження збереження спрощених кризових інструментів може здаватися організаційно привабливим. Саме тому необхідно заздалегідь формувати правове розуміння того, що виняткові заходи є тимчасовими за своєю природою [97, с. 187].

Доцільно виходити з принципу **демократичної реверсивності виняткових правових обмежень**, відповідно до якого правові та інституційні

обмеження демократії, запроваджені внаслідок об’єктивної кризової необхідності, повинні бути здатними до своєчасного припинення або повернення до звичайної демократичної моделі після зникнення відповідної необхідності. Водночас це положення доцільно використовувати як допоміжне, а не як окрему центральну категорію наукової новизни.

Реверсивність повинна означати не механічне скасування всіх норм, прийнятих у воєнний період, оскільки частина реформ може виявитися ефективною і необхідною у мирних умовах [180, с. 21-35]. Йдеться про обов’язковий перегляд саме тих елементів, легітимність яких ґрунтувалася на винятковій загрозі. Після припинення такої загрози вони повинні отримати нове звичайне демократичне обґрунтування або припинити дію.

Важливо також відзначити, що сучасний стан української демократії не повинен оцінюватися виключно через призму проблем. Європейська Комісія у Звіті за 2025 рік відзначила продовження реформ попри війну, завершення скринінгу в межах процесу вступу до Європейського Союзу та прийняття дорожніх карт у сфері верховенства права, публічної адміністрації та демократичних інституцій. Рада Європи також характеризує підтримку України у сфері демократії, прав людини та верховенства права як важливу складову зміцнення її стійкості та відновлення. Це свідчить про те, що український демократичний механізм функціонує не у стані статичної кризи, а у процесі складної трансформації, у якій позитивні інституційні зміни співіснують із системними ризиками [196, с. 1-2].

Саме тому методологічно некоректним було б оцінювати кожен недолік як доказ нефункціональності демократії загалом. Зрілість демократичної системи визначається також її здатністю виявляти власні проблеми, створювати інститути контролю, реагувати на критику та коригувати регулювання. У цьому значенні частина конфліктів навколо судової, антикорупційної, адміністративної чи іншої реформи може свідчити не лише про слабкість, а й про наявність реальної боротьби за стандарти інституційної якості [54, с. 1-7].

Водночас сам факт постійного реформування не є достатнім показником прогресу. Демократична реформа повинна мати завершений функціональний результат. Якщо інституцію постійно реформують, але вона тривалий час не досягає належної спроможності, реформування може саме перетворитися на джерело нестабільності. Тому одним із критеріїв демократичної правової політики повинна бути здатність завершувати інституційні трансформації та переходити від етапу нормативного конструювання до етапу сталої практики [134, с. 139-141].

У цьому контексті особливого значення набуває взаємозв'язок проблем, виявлених у цьому підпункті. Вони не існують ізольовано. Слабкість судового захисту впливає на довіру до права, недостатня правова визначеність збільшує дискрецію, надмірна дискреція підвищує корупційні ризики, корупція послаблює рівність, вибірковість підриває правову культуру, недостатня правова культура знижує якість громадської участі, а слабка участь зменшує суспільний контроль за правовою політикою. Таким чином, демократична якість правового механізму має системний характер [116, с. 63-64].

Саме це підтверджує обґрунтовану у першому розділі категорію структурно-функціональної цілісності правового механізму забезпечення демократії. Дефект одного компонента не завжди руйнує механізм повністю, але може знижувати функціональність інших компонентів. Якісний закон не компенсує неефективний суд, незалежний суд не може самостійно компенсувати системну законодавчу невизначеність, а розвинене громадянське суспільство не може замінити належно функціонуючу державну адміністрацію [27].

Тому вдосконалення української демократії повинно мати комплексний характер. Необхідно уникати моделі, за якої кожна проблема вирішується створенням нового органу, нової процедури або нового закону. Часто причина низької ефективності полягає не у відсутності нормативного інструменту, а у слабкій координації вже існуючих механізмів, нестачі кадрового забезпечення,

невиконанні встановлених процедур або недостатньому контролі за результатом.

Саме функціональний підхід має бути покладений в основу подальшого реформування. Перед запровадженням нового демократичного інструменту необхідно оцінювати, яку конкретну проблему він вирішує, яким чином співвідноситься з існуючими інститутами, хто відповідатиме за його реалізацію, які ресурси необхідні та яким способом буде перевірено його ефективність. Такий підхід дозволить поступово перейти від нормативної експансії до інституційної якості [67].

Проведений аналіз дозволяє виокремити декілька загальних напрямів подолання дефіциту демократичної реалізації у правовій системі України. Насамперед необхідним є зміцнення правової визначеності та прогнозованості законодавства, завершення судової реформи з акцентом на інституційну спроможність, незалежність, доброчесність і реальне виконання судових рішень, забезпечення стабільності конституційного контролю, збереження незалежності та підзвітності антикорупційних інституцій, удосконалення парламентського та громадського контролю, розвиток інституційно завершених механізмів громадської участі, забезпечення політичної неупередженості правових процедур та посилення професійної правової культури публічної служби [192, с. 498-511].

Необхідним напрямом є також формування правової моделі переходу від воєнного до повноцінного мирного демократичного режиму. Вона повинна охоплювати відновлення виборчих процедур, перегляд тимчасових обмежень, забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених громадян і громадян, які перебувають за кордоном, відновлення звичайного балансу центральної та місцевої влади, повноцінних механізмів громадської участі та інформаційної відкритості. Такий перехід не може бути стихійним, оскільки одночасність великої кількості суспільних та інституційних змін може створити нову правову невизначеність [174].

Додатковим напрямом повинно бути посилення демократичного оцінювання законодавчих реформ. Йдеться про необхідність аналізувати не лише економічний чи адміністративний ефект майбутнього нормативного акта, але й його вплив на права людини, розподіл владних повноважень, політичну конкуренцію, громадську участь, незалежність контрольних інституцій та можливість судового захисту [168, с. 75]. Такий аналіз має здійснюватися до прийняття рішення, а не лише після виникнення проблем у правозастосовній практиці.

Важливою є також інституціоналізація пострегуляторного перегляду. Значущі реформи повинні мати заздалегідь визначений механізм оцінювання фактичних результатів після певного періоду застосування. Це дозволить перейти від культури постійного прийняття нових законів до культури аналізу результативності вже прийнятих рішень [165].

Отже, основною проблемою реалізації демократичних принципів у правовій системі України є не недостатність їх конституційного визнання, а неоднакова здатність окремих правових інститутів і процедур трансформувати відповідний нормативний стандарт у стабільний практичний результат. Саме цю невідповідність доцільно характеризувати як дефіцит демократичної реалізації. Він може проявлятися через правову невизначеність, недостатню інституційну спроможність, формалізовану громадську участь, кадрову слабкість судової системи, недоліки підзвітності, нерівномірність застосування права, нестійкість окремих контрольних інституцій та недостатню правову культуру [191, с. 53].

При цьому значна частина сучасних викликів обумовлена унікальним поєднанням структурних реформ, європейської інтеграції та необхідності функціонувати в умовах повномасштабної збройної агресії. Саме тому оцінювання української демократії повинно враховувати об’єктивність кризового контексту, але не використовувати його як універсальне виправдання будь-якого відступу від демократичного стандарту. Воєнна необхідність може обґрунтувати конкретне тимчасове обмеження, проте не усуває вимог законності, необхідності, пропорційності та контролю [165].

У цьому сенсі головним практичним завданням є забезпечення такого розвитку правової системи, за якого надзвичайні обставини не руйнують її демократичне ядро, а процес європейської інтеграції не обмежується формальною нормативною адаптацією. Демократична правова система України повинна зміцнювати здатність одночасно забезпечувати ефективність державної влади, її юридичну обмеженість, реальну політичну конкуренцію, незалежний контроль, доступний захист прав та змістовну участь громадян [152, с. 75].

Таким чином, вирішення проблем реалізації демократичних принципів повинно здійснюватися не шляхом механічного нарощування кількості юридичних засобів, а через підвищення демократичної функціональності вже сформованої інституційної системи. Основними орієнтирами мають бути стабільність і передбачуваність права, незалежність і спроможність контрольних інституцій, однаковість нормативної міри, реальна підзвітність публічної влади, процедурна якість правотворення, інституційно завершена громадська участь, професійна доброчесність та культура правового самообмеження [84, с. 793].

У підсумку проблеми та виклики реалізації демократичних принципів у правовій системі України доцільно розглядати не як ізольовані недоліки окремих інститутів, а як прояви різного ступеня функціональної завершеності правового механізму демократії. Подолання дефіциту демократичної реалізації вимагає переходу від переважно нормативної модернізації до інституційно закріпленої та правокультурно підтриманої демократії, у межах якої конституційна цінність послідовно трансформується у норму, процедура забезпечує її практичне здійснення, інституція гарантує стабільність, контроль запобігає свавіллю, а правова культура забезпечує добровільне відтворення відповідного стандарту у поведінці держави та суспільства [78].

Саме такий підхід дозволяє пов’язати проблематику третього розділу із загальною концепцією дисертаційного дослідження. Структурно-функціональна цілісність правового механізму забезпечення демократії має виявлятися не лише у формальній наявності нормативного, інституційного,

процедурного, гарантійного та ціннісного компонентів, але й у їх реальній здатності взаємно компенсувати ризики, підтримувати демократичне функціонування в умовах криз та забезпечувати правомірну самокорекцію системи. Саме тому подальше вдосконалення українського правового механізму демократії повинно бути спрямоване на скорочення розриву між конституційно встановленим демократичним стандартом та його фактичним інституційним втіленням, що становить одну з ключових передумов стійкого демократичного розвитку України.

3.3. Напрями вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в умовах трансформаційного суспільства

Визначення напрямів удосконалення правового механізму забезпечення демократії в умовах трансформаційного суспільства потребує виходу за межі традиційного підходу, за якого розвиток демократичної правової системи переважно ототожнюється з прийняттям нових нормативно-правових актів, створенням додаткових державних інституцій або розширенням переліку форм громадської участі. Проведений у попередніх розділах аналіз засвідчує, що кількісне збільшення юридичних засобів саме по собі не забезпечує підвищення демократичної якості правопорядку, якщо між ними відсутня належна функціональна узгодженість, інституційна спроможність та правокультурна підтримка. У трансформаційному суспільстві ця проблема набуває особливої гостроти, оскільки правова система одночасно повинна забезпечувати сталість фундаментальних демократичних принципів і здатність оперативно адаптуватися до масштабних соціальних, політичних, економічних, технологічних та інституційних змін. Для України відповідна трансформація додатково ускладнюється необхідністю функціонування держави в умовах війни, проведення структурних реформ, європейської інтеграції, цифровізації публічного управління, підготовки до майбутнього повоєнного відновлення та

необхідності збереження демократичної легітимності державних інституцій. Сучасний огляд публічного врядування України, підготовлений OECD у 2026 році, прямо пов’язує довгострокову стійкість української держави з розвитком стратегічного планування, інституційної спроможності, громадянської участі, професійної державної служби, інформаційної стійкості та відповідального використання цифрових технологій. Отже, вдосконалення правового механізму забезпечення демократії має бути системним і спрямованим не лише на нормативну модернізацію, але й на забезпечення реальної демократичної функціональності правових норм, інституцій та процедур.

Трансформаційне суспільство доцільно розглядати як такий стан суспільно-правового розвитку, за якого відбувається інтенсивна зміна інституцій, моделей публічного управління, правових цінностей, соціальних відносин та форм взаємодії особи з державою, тоді як нові правила і практики ще не набули достатньої стабільності та повної інституційної укоріненості. Саме ця незавершеність є одночасно джерелом демократичного потенціалу та правових ризиків. Трансформаційний характер суспільства створює можливість перегляду неефективних інституцій, упровадження сучасних механізмів участі, підвищення відкритості держави та адаптації правової системи до європейських стандартів. Водночас постійність реформ може породжувати нормативну нестабільність, фрагментарність правового регулювання, інституційну невизначеність та ситуацію, у якій суспільство не встигає сформувати стійкі моделі використання новостворених правових механізмів [175, с. 162-165]. Саме тому головним завданням правової політики у трансформаційний період має бути не максимізація темпу правових змін, а забезпечення їх системності, послідовності та функціональної завершеності. Демократична модернізація має вимірюватися не кількістю реформованих інститутів, а здатністю кожної реформи створити стійкий правовий результат, який реально покращує можливості особи, підвищує контрольованість публічної влади та зміцнює демократичний порядок [62, с. 4-8].

Першим фундаментальним напрямом удосконалення правового механізму забезпечення демократії повинно стати підвищення системності правової політики та якості стратегічного планування демократичного розвитку. Правова політика не повинна функціонувати як сукупність відокремлених секторальних реформ, кожна з яких має власну інституційну логіку, строки та критерії успішності, але недостатньо співвідноситься з іншими напрямами державної трансформації [186, с. 60-66]. Судова реформа, антикорупційна політика, реформа публічної адміністрації, децентралізація, цифровізація, розвиток громадянського суспільства та європейська інтеграція прямо впливають одна на одну. Недостатня координація між ними створює ситуацію, коли позитивний результат однієї реформи може бути частково нейтралізований інституційною слабкістю в іншій сфері. Саме тому стратегічне планування повинно здійснюватися на основі міжінституційного аналізу наслідків, а великі правові реформи мають оцінюватися не ізольовано, а з позиції їх впливу на загальну архітектуру демократичного механізму. OECD у 2026 році також наголошує, що довгострокове відновлення України та європейська інтеграція потребують узгодженої системи планування між органами та рівнями публічної влади, здатної поєднати короткострокове кризове реагування з довгостроковими цілями розвитку [66, с. 24-28].

У цьому контексті правова політика має перейти від переважно реактивної до стратегічно превентивної моделі. Реактивний підхід характеризується тим, що правове регулювання змінюється переважно після виникнення очевидної проблеми, суспільного конфлікту або інституційної кризи. Такий спосіб неминуче залишатиметься частиною державної діяльності, оскільки не всі ризики можна передбачити, проте домінування реактивного регулювання спричиняє нормативну фрагментарність і підвищує ймовірність ситуативних рішень. Превентивна правова політика передбачає прогнозування можливих демократичних ризиків ще на етапі формування нормативного рішення, зокрема ризиків концентрації владних повноважень, непропорційного обмеження прав, нерівного доступу до процедур, послаблення незалежних інституцій або

формалізації громадської участі [128, с. 191-193]. Саме тому доцільним є системне використання демократичної оцінки впливу майбутніх нормативних рішень, яка має доповнювати традиційний аналіз фінансових, економічних та адміністративних наслідків.

Така оцінка повинна відповідати на питання, яким чином запропонована правова зміна впливатиме на баланс владних повноважень, можливості парламентського та судового контролю, права людини, місцеве самоврядування, доступ громадян до процедур участі, інформаційну відкритість, незалежність контрольних органів та рівність політичної конкуренції [122]. Особливо високі вимоги повинні встановлюватися щодо законодавчих змін, які безпосередньо визначають правила функціонування демократичного процесу. Виборче законодавство, правове регулювання політичних партій, діяльності громадських організацій, медіа, судової влади, органів конституційного контролю та незалежних антикорупційних інституцій не може реформуватися винятково з позиції поточної політичної зручності. Відповідні правила повинні мати підвищений рівень стабільності, нормативної визначеності та суспільної легітимності.

Другим напрямом має стати підвищення якості законодавства та зміцнення правової визначеності. Трансформаційний характер українського суспільства об’єктивно потребує інтенсивної правотворчості, проте постійна зміна нормативного середовища може поступово перетворитися на самостійний фактор нестабільності [188, с. 162]. Правова визначеність є не лише технічною характеристикою законодавства, але й демократичною гарантією, оскільки громадянин повинен мати реальну можливість передбачити правові наслідки власної поведінки та дій публічної влади. Саме тому вдосконалення механізму демократії потребує розвитку культури законодавчої стриманості, за якої прийняття нової правової норми розглядається як обґрунтована відповідь на виявлену проблему, а не як універсальний спосіб демонстрації державної активності [47].

Необхідно посилити вимоги до концептуальної підготовки законодавчих змін, їх системної сумісності з чинним регулюванням, якості перехідних положень та достатності строків адаптації. Законодавча реформа повинна містити не лише опис нового механізму, але й чітке визначення відповідального суб'єкта, необхідного фінансового та кадрового ресурсу, порядку переходу від попередньої моделі, механізмів контролю та критеріїв подальшої оцінки ефективності. Правова норма, яка не має належного інституційного ресурсу для реалізації, створює лише формальну демократичну можливість. Саме тому нормативна модернізація повинна супроводжуватися аналізом її інституційної здійсненності [17, с. 320].

Третім напрямом удосконалення має бути зміцнення інституційної спроможності органів публічної влади. Демократія потребує не слабкої держави, а юридично обмеженої, професійної та ефективної держави. Недостатня адміністративна спроможність може так само істотно обмежувати реалізацію прав, як і надмірне владне втручання. Якщо орган державної влади не має достатньої кількості кваліфікованих працівників, не володіє належними інформаційними ресурсами, не спроможний виконати закон або забезпечити реалізацію процедури, демократична норма залишається функціонально слабкою. Саме тому інституційне вдосконалення повинно охоплювати професіоналізацію державної служби, розвиток меритократичних процедур добору, безперервне підвищення кваліфікації, формування інституційної пам'яті та зменшення надмірної залежності адміністративного апарату від зміни політичного керівництва [21, с. 145-152].

Сучасний огляд OECD щодо України акцентує на необхідності формування державної служби, здатної підтримувати відновлення, європейську інтеграцію та довгострокові трансформації, а також на необхідності інвестування у професійні компетентності державних службовців та сучасні моделі управління. У демократичному аспекті особливо важливою є політична неупередженість професійної публічної служби [117, с. 62]. Демократична змінюваність політичного керівництва не повинна означати руйнування

професійної наступності адміністрації. Політичні органи мають право визначати законні пріоритети політики, тоді як адміністративний апарат повинен забезпечувати їх професійне виконання у межах права.

Четвертим напрямом має бути подальше зміцнення системи стримувань і противаг та гарантій інституційної незалежності. Правовий механізм забезпечення демократії повинен бути спроєктований таким чином, щоб жоден суб'єкт публічної влади не мав можливості одноосібно контролювати основні механізми власної перевірки. Саме тому незалежність судової влади, конституційного контролю, антикорупційних інституцій та інших органів із контрольною функцією повинна залишатися одним із пріоритетів демократичної правової політики [131, с. 134]. Водночас незалежність не може означати відсутності підзвітності. Необхідним є такий інституційний дизайн, у якому зовнішній політичний вплив мінімізується, а внутрішня професійна відповідальність, прозорість процедур та можливість юридичного контролю залишаються достатньо сильними [151, с. 36].

У цьому контексті перспективним є подальше застосування принципу інституційної симетрії, відповідно до якого розширення владних повноважень повинно супроводжуватися пропорційним посиленням механізмів контролю, прозорості, підзвітності та юридичних гарантій. Особливого значення цей принцип набуває у кризових умовах, коли виконавча влада об'єктивно потребує більшої оперативності. Демократичний правопорядок не повинен заперечувати необхідність такої оперативності, але має забезпечувати юридичну компенсацію збільшення дискреції через посилення наступного контролю, мотивування рішень та визначення часових меж виняткових повноважень [181, с. 67].

П'ятим напрямом є вдосконалення правосуддя як ключового гарантійного елемента демократичного механізму. Судова система повинна забезпечувати не лише формальне право на звернення до суду, але й реальну можливість отримати своєчасне, незалежне, мотивоване та виконуване рішення. Тому розвиток судової влади має бути спрямований на одночасне вирішення кадрових, організаційних, доброчеснісних та процесуальних проблем. Особливу увагу

необхідно приділяти скороченню надмірного навантаження, забезпеченню достатньої кількості суддів, підвищенню якості судового врядування та створенню умов для реального виконання судових рішень [74, с. 142].

При цьому незалежність суду повинна підтримуватися не лише законодавчими гарантіями, але й професійною правовою культурою. Жодна система формальних запобіжників не може повністю усунути ризики неналежного впливу, якщо професійне середовище не має внутрішньої культури незалежності та аргументаційної відповідальності. Саме тому судова реформа повинна мати одночасно інституційний та правокультурний вимір [9, с. 174-186].

Шостим напрямом удосконалення має стати розвиток інституційно завершеної громадської участі. Як було обґрунтовано у підпункті 3.1, демократична якість взаємодії держави і громадянського суспільства визначається не кількістю консультаційних заходів, а повнотою циклу участі. Громадянин повинен мати можливість отримати інформацію про майбутнє рішення, долучитися до його обговорення на достатньо ранній стадії, подати позицію, отримати підтвердження її розгляду та зрозуміти причини врахування або відхилення суттєвих аргументів. Саме така конструкція забезпечує перехід від символічної до функціональної участі [194].

Прийнятий Закон України «Про публічні консультації» № 3841-IX створює основу для подальшої систематизації консультаційного процесу, однак його основні положення набирають чинності через дванадцять місяців після припинення або скасування воєнного стану. Це означає, що період до повного введення нової моделі в дію повинен використовуватися для формування інституційної спроможності, підготовки цифрових рішень, методичних стандартів і професійних компетентностей посадових осіб. Нормативна якість майбутньої системи консультацій не гарантуватиме її демократичної результативності без зміни адміністративної культури [5, с. 58].

OECD у 2026 році також рекомендує Україні поглиблювати участь громадян через операціоналізацію нового законодавства, уточнення

інституційних ролей, розвиток єдиної стратегічної моделі участі, підвищення спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування, використання цифрової платформи, залучення недостатньо представлених груп та розвиток інноваційних партисипативних механізмів. Такий підхід відповідає запропонованій у дослідженні моделі інституційно завершеної громадської участі та підтверджує необхідність переходу від кількісного розширення форм комунікації до їх якісного інституційного забезпечення [161].

Сьомим напрямом є підвищення інклюзивності демократичних процедур. Формально відкрита процедура не завжди є фактично доступною для різних соціальних груп. Особливу увагу необхідно приділяти внутрішньо переміщеним особам, громадянам, які перебувають за кордоном, особам з інвалідністю, мешканцям віддалених територій та іншим групам, які можуть мати обмежені можливості брати участь у традиційних формах суспільної комунікації [145, с. 20]. OECD у сучасних рекомендаціях щодо України безпосередньо наголошує на необхідності зменшення бар’єрів для недостатньо представлених груп, зокрема внутрішньо переміщених осіб, та розвитку доступніших і зручніших форматів участі.

Інклюзивність не повинна ототожнюватися з механічною вимогою представити у кожній консультації абсолютно всі соціальні групи. Її зміст полягає у відсутності необґрунтованих бар’єрів, активному визначенні суб’єктів, на яких рішення матиме особливо значний вплив, та створенні для них реальної можливості бути почутими. Саме тому підготовка значущих нормативних рішень має включати аналіз кола заінтересованих сторін та можливих диференційованих наслідків регулювання [123, с. 124-137].

Восьмим напрямом є подальший розвиток місцевої демократії та завершення інституційного зміцнення децентралізації. Територіальна громада є одним із найбільш природних просторів практичного демократичного досвіду, оскільки саме на місцевому рівні громадянин найчастіше може безпосередньо оцінити зв’язок між власною участю та конкретним публічним рішенням. Саме тому інституційна спроможність місцевого самоврядування, достатність

ресурсів, прозорість бюджетних процесів, місцеві консультаційні механізми та доступність інформації мають безпосередній вплив на загальну якість демократії [93, с. 6].

Водночас подальша децентралізація повинна поєднувати місцеву автономію з належною правовою відповідальністю. Посилення повноважень місцевих органів не повинно створювати локальні простори неконтрольованої дискреції. Саме тому необхідно забезпечити правово визначену модель державного нагляду за законністю, яка не підміняє місцеве самоврядування адміністративним управлінням з центру, але забезпечує дотримання Конституції та закону.

Дев’ятим напрямом удосконалення є розвиток цифрової демократії та цифрової публічної адміністрації на основі людиноцентричного підходу. Цифровізація створює значні можливості для спрощення доступу до державних послуг, розширення громадської участі, підвищення прозорості та скорочення адміністративних витрат. Український досвід цифровізації вже є важливим елементом трансформації публічного управління, а OECD окремо включає використання штучного інтелекту та цифрових технологій до напрямів майбутнього розвитку української системи врядування. Проте демократична якість цифровізації не може оцінюватися лише швидкістю або кількістю електронних сервісів [137, с. 219-222].

Цифрове рішення повинно зберігати можливість ідентифікувати юридичну основу владного рішення, отримати пояснення його результату, виправити помилкові дані та скористатися доступною процедурою оскарження. Особливо важливим це стає у випадку використання алгоритмічних або автоматизованих систем. Людина не повинна втрачати можливість юридично взаємодіяти з державою лише тому, що процес прийняття рішення був автоматизований. Необхідно забезпечувати право на зрозуміле пояснення, ефективний перегляд та достатній людський контроль щодо рішень, які істотно впливають на правовий статус особи.

Важливим є також недопущення цифрової дискримінації. Електронна форма повинна розширювати можливості, а не ліквідовувати альтернативні канали реалізації права для осіб, які не можуть повноцінно скористатися цифровими технологіями. Таким чином, цифровізація має виходити з принципу додаткової доступності, а не примусового технологічного заміщення всіх традиційних способів юридичної взаємодії [76, с. 149-152].

Десятим напрямом є зміцнення інформаційної стійкості демократичного суспільства. Сучасний демократичний процес неможливий без достатньо якісного інформаційного середовища, в якому громадянин має можливість отримувати різноманітну інформацію, критично її оцінювати та формувати самостійну політичну позицію. В умовах війни ця проблема набуває особливої складності, оскільки держава повинна одночасно захищати інформаційну безпеку та зберігати демократичні стандарти свободи інформації і плюралізму. OECD рекомендує Україні забезпечувати пропорційність та прозорість обмежень, введених під час воєнного стану, формувати чітку післявоєнну дорожню карту відновлення свобод, підтримувати незалежні та місцеві медіа й розвивати інформаційну та медійну грамотність [38].

З позиції правового механізму демократії інформаційна стійкість не означає формування єдиного дозволеного інформаційного простору. Навпаки, вона полягає у здатності суспільства функціонувати в умовах інформаційного плюралізму, розпізнавати маніпуляцію, перевіряти джерела та зберігати довіру до надійних інституційних каналів інформації. Саме тому державна інформаційна політика повинна уникати надмірного патерналізму та поєднувати правові заходи протидії реальним загрозам із розвитком критичної інформаційної компетентності громадян.

Одинадцятим напрямом є подальше зміцнення доброчесності публічної влади та антикорупційної системи. Корупція має системний антидемократичний ефект, оскільки руйнує рівність юридичних можливостей, створює неформальні канали доступу до державних рішень і послаблює суспільну довіру до універсальності правових правил [172, с. 362-376]. Саме тому антикорупційна

політика повинна розглядатися не лише як боротьба з окремими кримінальними правопорушеннями, а як елемент захисту демократичної рівності та доброчесності державної компетенції.

Подальший розвиток відповідної системи повинен ґрунтуватися на гарантуванні незалежності спеціалізованих інституцій, професійності їх персоналу, прозорості процедур добору, ефективності розслідування та одночасній підзвітності самих контрольних органів. Необхідно також зміщувати акцент із виключно карального реагування на превентивну інституційну доброчесність. Демократична держава повинна організовувати процедури таким чином, щоб зменшувати самі можливості використання дискреції у приватному інтересі [174].

Дванадцятим напрямом є вдосконалення системи правової відповідальності та аргументативної підзвітності публічної влади. Демократія не може повноцінно функціонувати, якщо громадянин не здатний встановити, хто прийняв конкретне рішення, на якій правовій підставі, за якими критеріями та хто несе відповідальність за його наслідки. Саме тому складна міжвідомча координація, створення консультативних структур або використання колегіальних процедур не повинні призводити до розмивання відповідальності.

Особливого значення набуває мотивування публічних рішень. Обов’язок пояснювати рішення повинен розглядатися не лише як окрема процесуальна вимога, але й як загальний стандарт демократичного врядування. Мотивованість дисциплінує суб’єкта публічної влади, знижує ризик свавільної дискреції, забезпечує можливість судового оскарження та створює умови для змістовного громадського контролю. Саме тому запропонована раніше аргументативна відповідальність публічної влади повинна отримувати поступове практичне втілення у правотворчих та адміністративних процедурах [119, с. 202-203].

Тринадцятим напрямом є розвиток пострегуляторного контролю та інституційної правової самокорекції. Традиційна модель правотворення часто фактично завершується після прийняття нормативного акта, тоді як реальна демократична якість рішення проявляється лише у процесі його практичного

застосування. Саме тому значущі правові реформи повинні передбачати наступне оцінювання ефективності, впливу на права людини, доступності процедур, рівності та фактичної відповідності заявленій меті.

Доцільним є запровадження регулярних механізмів перегляду найбільш значущих реформ після встановленого періоду їх функціонування. Такий перегляд не означає постійної нестабільності права. Навпаки, його завдання полягає у відмежуванні виправданої корекції від хаотичного реформування. Якщо закон працює належно, відповідна оцінка підтверджує необхідність його стабільності [125, с. 279]. Якщо виникають системні проблеми, держава отримує аргументовану основу для корекції.

Особливу роль у такому оцінюванні повинні відігравати судова практика, статистичні дані, результати громадського моніторингу, дослідження професійних та наукових спільнот, звернення громадян та інформація органів місцевого самоврядування. Саме поєднання різних джерел дозволяє уникнути ситуації, коли ефективність регулювання оцінює лише той орган, який був автором відповідної реформи.

Чотирнадцятим напрямом є подальший розвиток правової культури та демократичної правосвідомості. Жодне інституційне реформування не матиме довгострокової стійкості, якщо відповідні стандарти залишаються лише зовнішніми юридичними вимогами. Демократична система потребує їх поступової інтерналізації у професійній та суспільній поведінці [117, с. 242-256]. Саме тому правова культура повинна розглядатися як практична складова політики демократичного розвитку, а не виключно як предмет правового виховання або наукової теорії.

Особливо важливим є формування культури універсального застосування демократичних стандартів. Права людини, належна процедура, свобода слова, судова незалежність та політичний плюралізм повинні визнаватися цінностями не лише тоді, коли вони забезпечують інтереси конкретного суб’єкта. Саме готовність захищати однаковий правовий стандарт щодо політичного опонента є важливим показником зрілості демократичної правосвідомості [14, с. 97].

Правове виховання у цьому контексті повинно поєднувати знання про право з розвитком критичного мислення, здатності використовувати юридичні механізми, поваги до прав інших осіб та розуміння юридичних меж публічної влади. Особливу увагу слід приділяти не тільки молоді та здобувачам освіти, але й професійному правовому вихованню посадових осіб, суддів, державних службовців та інших носіїв публічної компетенції.

П’ятнадцятим напрямом є формування сталої моделі демократичного переходу від воєнного до повноцінного мирного правового режиму. Саме цей аспект має особливе значення для України, оскільки завершення воєнного стану не означатиме автоматичного відновлення всіх звичайних демократичних процесів у попередньому форматі. Масштабне переміщення населення, перебування громадян за кордоном, демографічні зміни, руйнування інфраструктури, трансформація територіальних громад та необхідність реінтеграції різних соціальних груп створять комплекс правових завдань [13, с. 11-12].

Саме тому необхідним є завчасне формування правової дорожньої карти демократичного переходу. Вона має охоплювати питання відновлення повноцінних виборчих циклів, перегляду тимчасових обмежень, відновлення звичайних процедур інформаційної відкритості, повноцінного функціонування місцевого самоврядування, громадської участі та контролю. OECD у 2026 році також наголошує на необхідності пропорційного застосування воєнних обмежень та їх скасування після того, як відповідні умови дозволять це зробити.

Демократичний перехід повинен ґрунтуватися на презумпції тимчасовості виняткового правового режиму. При цьому не кожна інституційна інновація, сформована під час війни, повинна автоматично скасовуватися. Якщо певний механізм виявився ефективним і сумісним із демократичними стандартами, він може бути збережений після належного правового перегляду. Принципове значення має інше: правовий інститут, легітимність якого ґрунтувалася винятково на надзвичайній необхідності, не повинен автоматично продовжувати

існування у звичайних умовах без нового демократичного обґрунтування [167, с. 393].

Шістнадцятим напрямом є забезпечення демократичної якості повоєнного відновлення. Майбутня реконструкція України створить безпрецедентний обсяг публічних рішень щодо використання фінансових ресурсів, відновлення територій, інфраструктури, житла, соціальних послуг та розвитку громад. Висока швидкість таких процесів не повинна призводити до зниження стандартів прозорості, участі та контролю. Навпаки, масштаб ресурсів та суспільна значущість відновлення зумовлюють підвищену потребу у демократичних гарантіях [111].

Громадяни та місцеві громади повинні бути залучені не лише до оцінювання вже завершених проєктів, але й до визначення пріоритетів відновлення. OECD рекомендує Україні формувати більш координований та інституціоналізований підхід до участі громадян у процесах реконструкції, що має сприяти суспільній довірі, ефективності політики та соціальній згуртованості. Саме тому механізми інституційно завершеної громадської участі повинні бути інтегровані у майбутню систему відновлення [183, с. 100].

Сімнадцятим напрямом є забезпечення послідовної європейської інтеграції не лише на нормативному, але й на інституційному та правокультурному рівнях. Процес наближення до стандартів Європейського Союзу створює потужний зовнішній та внутрішній стимул для модернізації українського права, однак його демократична ефективність залежить від того, наскільки нові стандарти реально змінюють функціонування інституцій. Формальне перенесення положень європейського права до національного законодавства без належної інституційної адаптації створює ризик декоративної європеїзації.

Саме тому європейська інтеграція повинна супроводжуватися професійною підготовкою правозастосувачів, оновленням адміністративних процедур, розвитком спроможності судової системи, формуванням відповідної правової культури та подальшим оцінюванням фактичної ефективності

імплементованих стандартів [137, с. 64]. Європейський стандарт повинен переходити з рівня нормативного тексту у повсякденну юридичну практику.

Вісімнадцятим напрямом є посилення взаємозв'язку між науковою правовою експертизою та правотворчою політикою. У трансформаційній системі значна частина реформ здійснюється у складних сферах, де політичного рішення недостатньо для побудови якісної юридичної моделі. Саме тому університети, наукові установи, професійні асоціації, аналітичні центри та незалежні експертні середовища повинні мати реальні можливості долучатися до розроблення значущих правових реформ [61, с. 9-15].

Водночас наукова експертиза не повинна підміняти політичну відповідальність. Наука може визначити правові ризики, порівняти альтернативні моделі та оцінити системні наслідки, але остаточний політичний вибір у межах Конституції має здійснювати демократично уповноважений орган. Саме така взаємодія дозволяє підвищувати професійну якість рішення, не порушуючи принцип народного представництва.

Дев'ятнадцятим напрямом є розвиток міжінституційної координації. Складність сучасного державного управління призводить до того, що значуща демократична проблема рідко перебуває виключно у компетенції одного органу. Відсутність координації створює дублювання функцій, нормативні суперечності та ситуації взаємного перекладання відповідальності. Саме тому необхідно удосконалювати горизонтальні механізми взаємодії між органами, водночас зберігаючи чіткість персональної та інституційної відповідальності [84, с. 794-795].

Координація не повинна призводити до створення надмірної кількості дорадчих або міжвідомчих структур, які ускладнюють встановлення реального суб'єкта рішення. Критерієм має бути функціональна необхідність. Якщо координаційний механізм створюється, повинно бути чітко визначено його завдання, склад, строки роботи, характер рішень та співвідношення з компетенцією основних органів [158].

Двадцятим напрямом є перехід від кількісного до якісного оцінювання демократичних реформ. Кількість прийнятих законів, створених органів, проведених консультацій або запущених цифрових сервісів не повинна бути основним показником успішності. Значно важливіше визначити, чи став громадянин реально захищенішим, чи зменшилася можливість свавільного владного рішення, чи підвищилася доступність процедури, чи зміцнилася незалежність контрольної інституції та чи стало право більш передбачуваним.

Саме тому необхідним є формування системи індикаторів демократичної функціональності. Вони повинні охоплювати не лише статистичні, але й якісні характеристики. Щодо судової системи це може бути доступність правосуддя, тривалість розгляду, виконання рішень та якість мотивування; щодо громадської участі своєчасність залучення, доступність інформації та простежуваність реакції; щодо публічної адміністрації передбачуваність процедур, якість мотивування та ефективність оскарження; щодо законодавства стабільність, зрозумілість, системна узгодженість та фактична досяжність нормативної мети [127, с. 916-919].

Такий підхід безпосередньо пов’язаний із запропонованою раніше категорією дефіциту демократичної реалізації. Якщо дефіцит характеризує відстань між нормативно встановленим стандартом та фактичною спроможністю його реалізувати, то ефективна політика вдосконалення повинна бути спрямована саме на системне скорочення цієї відстані. У цьому полягає принципова відмінність між формальною правовою модернізацією та реальним демократичним розвитком [1, с. 152].

На основі проведеного дослідження доцільно сформулювати концепцію **функціонально адаптивного правового механізму забезпечення демократії.** Під ним пропонується розуміти таку організацію взаємопов’язаних правових норм, інституцій, процедур, гарантій, правополітичних та правокультурних засобів, яка здатна зберігати фундаментальні демократичні принципи та одночасно правомірно пристосовувати форми їх реалізації до істотних

суспільних, інституційних, технологічних та кризових змін без втрати демократичного змісту [49].

Визначальною характеристикою функціональної адаптивності є те, що зміна форми не повинна означати послаблення принципу. Демократичний механізм може змінювати процедуру, інституційну конструкцію, технологічний спосіб взаємодії або розподіл окремих функцій, якщо така зміна покращує реалізацію відповідного демократичного стандарту або є об'єктивно необхідною за нових умов. Водночас адаптація не може використовуватися як аргумент для поступового усунення самого демократичного змісту через формально законні інституційні перетворення.

Функціональна адаптивність відрізняється від нормативної мінливості. Постійне внесення змін до законодавства саме по собі не означає адаптивності правової системи. Навпаки, надмірна мінливість може свідчити про нездатність сформувати стійке регулювання [141, с. 174]. Адаптивним є механізм, який здатний реагувати на нові обставини мінімально необхідною, системно узгодженою та юридично передбачуваною зміною, зберігаючи сталість фундаментальних принципів.

У цьому контексті функціонально адаптивний механізм повинен поєднувати декілька властивостей. Він має бути нормативно визначеним, інституційно спроможним, процедурно відкритим, гарантійно забезпеченим, правокультурно підтриманим, технологічно придатним до модернізації та здатним до правової самокорекції. Саме сукупність цих характеристик дозволяє забезпечити стійкість демократії без перетворення стабільності на нормативну нерухомість [173, с. 143-149].

Зазначена конструкція безпосередньо розвиває центральне положення дисертації про структурно-функціональну цілісність правового механізму забезпечення демократії. Якщо структурно-функціональна цілісність характеризує внутрішню узгодженість елементів механізму, то функціональна адаптивність визначає його здатність зберігати відповідну узгодженість у процесі суспільних трансформацій. Таким чином, ці категорії не конкурують, а

характеризують різні аспекти одного явища: перша визначає системну організацію механізму, друга його динамічну спроможність [117, с. 224-230].

Функціональна адаптивність також узгоджується з категорією інституційно-культурної спроможності, сформульованою за результатами другого розділу. Правова система може бути нормативно адаптивною, але практично слабкою, якщо інституції не спроможні реалізувати нові правила або суспільна правова культура не готова їх сприйняти. Саме тому ефективна трансформація повинна охоплювати одночасно нормативний, інституційний та правокультурний рівні.

У цьому сенсі вдосконалення демократії можна представити як безперервний правовий цикл. На першому етапі виявляється суспільна або інституційна проблема. На другому здійснюється її правова та демократична оцінка. На третьому визначаються можливі нормативні та інституційні альтернативи. На четвертому забезпечується участь заінтересованих сторін та професійне обговорення. На п’ятому приймається правове рішення. На шостому воно реалізується через відповідні інституції та процедури. На сьомому здійснюється судовий, парламентський, адміністративний та громадський контроль. На восьмому оцінюються фактичні результати [75, с. 113]. На дев’ятому за необхідності відбувається правомірна корекція. Саме наявність такого циклу перетворює демократію з набору статичних інститутів на систему, здатну до постійного правового саморозвитку.

Особливо важливим є те, що правова самокорекція не повинна ставати постійним виправданням низької якості початкового рішення. Можливість виправити помилку не звільняє законодавця та публічну адміністрацію від обов’язку належно підготувати рішення. Самокорекція є гарантією проти неминучої обмеженості прогнозування, а не альтернативою професійному правотворенню.

Поряд із функціональною адаптивністю доцільно наголосити на необхідності забезпечення **демократичної наступності трансформацій.** Її зміст полягає у тому, що масштабні політичні, інституційні або технологічні

зміни не повинні переривати дію фундаментальних гарантій народного суверенітету, прав людини, політичного плюралізму, поділу влади та юридичного контролю. Новий спосіб організації публічної діяльності має зберігати функціональний еквівалент демократичної гарантії, навіть якщо традиційна форма її реалізації змінюється [110, с. 169-174].

Наприклад, цифровізація адміністративної процедури може істотно змінити спосіб взаємодії громадянина з державою, але повинна зберігати право бути почутим, отримати мотивоване рішення та оскаржити його. Реорганізація державного органу може змінити інституційну структуру, але не повинна усувати контрольну функцію, яку цей орган забезпечував. Зміна моделі громадської участі може перевести консультацію в електронний формат, але не повинна знижувати реальність зворотного зв’язку [118, с. 224]. Саме у цьому полягає наступність демократичної функції.

Водночас демократична наступність не означає консервації кожної існуючої інституції. Правовий механізм повинен бути відкритим до ліквідації, реорганізації або заміни неефективної структури, якщо її фундаментальна демократична функція не зникає, а переходить до більш ефективної моделі. Такий підхід дозволяє уникнути інституційного формалізму, за якого сама наявність певного органу помилково сприймається як гарантія демократії незалежно від реальної якості його роботи.

З урахуванням цього перспективна модель розвитку української демократії повинна поєднувати інституційну стабільність із функціональною відкритістю до реформ. Стабільними мають бути не всі конкретні організаційні форми, а фундаментальні демократичні функції та гарантії [90, с. 191-200]. Саме це співвідношення дозволяє трансформаційному суспільству модернізувати державу без руйнування правової передбачуваності.

Необхідним є також подальше зміцнення горизонтальної взаємодії держави, місцевого самоврядування, громадянського суспільства та професійних середовищ. Трансформаційне суспільство характеризується високою складністю проблем, які неможливо ефективно вирішувати виключно

вертикальним державним управлінням. Водночас горизонтальна взаємодія не повинна розмивати компетенційну відповідальність. Саме тому партнерські моделі потребують юридичної структурованості, прозорості та визначення суб'єкта остаточного рішення [87, с. 51-53].

Особливу роль у цьому процесі відіграє суспільна довіра. Демократичне реформування потребує достатнього рівня довіри до самого процесу змін, однак така довіра повинна бути критичною та інституційною. Її неможливо стабільно підтримувати лише комунікаційними кампаніями. Найбільш переконливим джерелом довіри є передбачувана практика, за якої правила застосовуються однаково, рішення пояснюються, помилки виправляються, а механізми контролю працюють незалежно від політичної кон'юнктури.

Таким чином, вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в умовах трансформаційного суспільства повинно здійснюватися одночасно за нормативним, інституційним, процедурним, гарантійним, правополітичним, правокультурним та технологічним напрямами. Жоден із них не може бути самодостатнім [155, с. 51]. Підвищення якості законодавства не компенсує слабку інституційну реалізацію, цифровізація не замінює процедурних гарантій, громадська участь не усуває відповідальності державного органу, правове виховання не може компенсувати системно неправомірну практику публічної влади, а європейська нормативна адаптація не дає повного результату без зміни правозастосовної культури.

Відповідно, головним принципом подальшого реформування має бути не максимізація окремих демократичних інструментів, а забезпечення їх структурно-функціональної узгодженості. Демократична держава не потребує безмежної кількості процедур участі, якщо вони не забезпечують впливу; не потребує формально незалежних інституцій, якщо вони фактично не мають необхідної спроможності; не потребує постійного збільшення кількості законів, якщо вже прийняті норми не реалізуються належним чином [74, с. 136-139].

Саме тому перспективний розвиток правового механізму демократії має бути орієнтований на якість, а не на кількість правових форм. Для кожного

демократичного інституту повинні бути забезпечені зрозуміла нормативна мета, достатня інституційна спроможність, доступна процедура, ефективний контроль, ресурсне забезпечення та механізм подальшого оцінювання. Така функціональна завершеність має стати одним із критеріїв якості правової реформи.

З позиції практичного вдосконалення доцільно також формувати єдину систему моніторингу демократичної функціональності, яка не повинна створювати новий надмірний бюрократичний механізм, але може бути інтегрована у стратегічне планування, парламентський контроль, оцінку правових реформ та діяльність громадянського суспільства [148, с. 4-5]. Її завданням має бути виявлення не лише формального невиконання правових приписів, але й ситуацій, у яких формально чинний механізм систематично не досягає свого демократичного призначення.

У цьому контексті показовою є громадська консультація, яка формально відбувається відповідно до встановлених вимог, але розпочинається після фактичного визначення рішення та не супроводжується змістовною реакцією на пропозиції. Формально порушення може бути відсутнім, однак демократична функціональність процедури є низькою. Аналогічно інститут оскарження може юридично існувати, але бути настільки складним або тривалим, що його практична гарантійна функція суттєво знижується. Саме такі випадки повинні ставати предметом функціонального моніторингу [117, с. 451-454].

Загальним критерієм ефективності подальших реформ має стати скорочення дефіциту демократичної реалізації. Кожна реформа повинна відповідати на питання, який саме розрив між нормативним демократичним стандартом та реальною практикою вона зменшує. Якщо такого зв’язку немає або він не може бути обґрунтований, необхідність створення нового механізму повинна бути поставлена під сумнів.

У результаті можна стверджувати, що правовий механізм забезпечення демократії у трансформаційному суспільстві повинен розвиватися як відкрита до правомірних змін, але ціннісно стабільна система. Його адаптивність має

стосуватися способів реалізації демократії, а не можливості відмовитися від її фундаментальних принципів [163]. Саме права людини, народний суверенітет, політичний плюралізм, верховенство права, поділ влади, підзвітність та юридична контрольованість держави повинні залишатися незмінними орієнтирами, щодо яких оцінюється допустимість інституційної трансформації [56, с. 83-91].

Таким чином, запропонований функціонально адаптивний правовий механізм забезпечення демократії повинен поєднувати три фундаментальні властивості. Першою є структурна цілісність, що забезпечує взаємодію норм, інституцій, процедур, гарантій та ціннісних орієнтирів. Другою є функціональна результативність, яка означає здатність відповідних елементів реально забезпечувати демократичні права, участь, контроль та обмеження влади. Третьою є адаптивність, що характеризує здатність механізму правомірно змінювати свої форми відповідно до трансформації суспільства без втрати фундаментального демократичного змісту [63, с. 197-203].

Саме взаємодія цих властивостей дозволяє побудувати модель демократії, здатну функціонувати не лише у відносно стабільних умовах, але й у періоди масштабних суспільних перетворень. Для України така модель має особливе значення, оскільки держава одночасно повинна забезпечити демократичну стійкість у воєнних умовах, підготуватися до повоєнного переходу, здійснювати європейську інтеграцію, модернізувати публічну адміністрацію та зберігати суспільну довіру до правових інститутів [16, с. 140].

Отже, основними напрямами вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні мають стати підвищення системності правової політики та стратегічного планування; зміцнення правової визначеності й якості законодавства; професіоналізація публічної служби; забезпечення незалежності та спроможності судових і контрольних інституцій; подальший розвиток системи стримувань і противаг; інституціоналізація змістовної громадської участі; зміцнення місцевої демократії; розвиток людиноцентричної цифровізації; забезпечення інформаційної стійкості;

посилення доброчесності публічної влади; розвиток аргументативної підзвітності; запровадження системного пострегуляторного оцінювання; підвищення правової культури та демократичної правосвідомості; формування правової моделі переходу від воєнного до повноцінного мирного демократичного режиму; забезпечення відкритості повоєнного відновлення та перехід від формальної до функціональної європейської інтеграції [182, с. 96].

Реалізація зазначених напрямів повинна ґрунтуватися на розумінні демократії як постійно відтворюваного правового процесу. Її неможливо остаточно забезпечити одноразовим прийняттям Конституції, створенням певної сукупності органів або завершенням конкретної реформи. Демократичний порядок потребує постійного правового підтримання, контролю, оцінювання та самокорекції. Саме тому зрілість правового механізму визначається не відсутністю викликів, а його здатністю реагувати на них правовими способами без руйнування фундаментальних демократичних гарантій [102, с. 192-193].

У підсумку вдосконалення правового механізму забезпечення демократії у трансформаційному суспільстві повинно бути спрямоване на створення такої системи, у якій демократичні принципи зберігають нормативну сталість, інституції мають достатню спроможність до їх реалізації, процедури забезпечують реальну участь і контроль, правова культура підтримує добровільне відтворення демократичних стандартів, а механізми правової самокорекції дозволяють адаптувати систему до нових умов [64, с. 196]. Саме така модель забезпечує перехід від формального закріплення демократії до її сталого функціонального відтворення.

Таким чином, ключовим стратегічним орієнтиром розвитку української правової системи має стати не нескінченне розширення нормативної та інституційної архітектури демократії, а досягнення її структурно-функціональної цілісності, інституційно-культурної спроможності та функціональної адаптивності. Саме поєднання цих характеристик дозволяє сформувати правовий механізм, здатний забезпечувати народний суверенітет,

права людини, політичний плюралізм, підзвітність і контрольованість публічної влади в умовах суспільних трансформацій, кризових викликів та подальшої європейської інтеграції України. Такий механізм має бути достатньо стабільним для збереження демократичного ядра правопорядку і водночас достатньо адаптивним для правомірного реагування на нові суспільні потреби, що створює необхідні передумови для довгострокового демократичного розвитку держави.

Висновки до розділу 3

1. Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства є необхідною складовою демократичного управління, що забезпечує врахування суспільних інтересів під час вироблення та реалізації державних рішень. Вона здійснюється через громадські слухання, консультації, електронні петиції, громадські ради, моніторинг діяльності органів влади та інші передбачені законодавством форми залучення громадськості. Визначальне значення має не формальне існування цих інструментів, а їх здатність забезпечувати постійний зв’язок між громадянами та державними інституціями. У цьому контексті інституційно завершена громадська участь розглядається як послідовна система правових дій, що охоплює інформування населення, обговорення запропонованих рішень, розгляд громадських ініціатив, надання мотивованих відповідей та оцінювання результатів їх реалізації. Такий підхід дозволяє перетворити громадську участь із формальної процедури на дієвий інструмент впливу на публічну політику. Водночас важливим залишається збереження юридичної відповідальності органів влади за ухвалені рішення, оскільки громадські ініціативи повинні доповнювати, а не замінювати представницькі інститути. Отже, розвиток інституційної співпраці сприяє підвищенню обґрунтованості управлінських рішень, запобіганню зловживанням владними повноваженнями та зміцненню довіри громадян до держави.

2. Практична реалізація демократичних принципів в Україні ускладнюється наявністю правових, організаційних та суспільно-політичних проблем, які перешкоджають повноцінному здійсненню закріплених законодавством прав і гарантій. До них належать нестабільність окремих правових процедур, недостатня ефективність судового захисту, неналежне виконання владних рішень, вибірковість правозастосування та недосконаліть механізмів відповідальності посадових осіб. Ці явища характеризують дефіцит демократичної реалізації, що відображає невідповідність між юридично визначеною моделлю демократії та фактичними умовами її функціонування. Особливої гостроти зазначені проблеми набувають у період воєнного стану, коли необхідно поєднувати забезпечення національної безпеки з дотриманням конституційних гарантій і принципу пропорційності обмежень прав людини. Нові ризики виникають також у цифровому середовищі, де поширення дезінформації, використання маніпулятивних технологій, порушення захисту персональних даних та нерівність доступу до інформаційних ресурсів можуть негативно впливати на демократичні процеси. Окремої уваги потребує повоєнне відновлення політичного життя, зокрема забезпечення належних умов для виборчого процесу, врахування інтересів переміщених громадян і відновлення повноцінної діяльності місцевого самоврядування. Подолання зазначених проблем передбачає формування правових умов, за яких демократичні стандарти залишатимуться дієвими незалежно від складності суспільних обставин.

3. Подальше вдосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні потребує комплексного оновлення підходів до правотворчості, організації публічної влади та практичного застосування демократичних процедур. Пріоритетними завданнями є забезпечення незалежного правосуддя, належного виконання судових рішень, зміцнення конституційного контролю, гарантування самостійності антикорупційних інституцій, підвищення ефективності парламентського нагляду та розширення організаційних можливостей місцевого самоврядування. Важливим напрямом виступає стратегічне планування демократичних реформ, яке передбачає попереднє оцінювання наслідків законодавчих змін, узгодження діяльності державних органів та визначення

конкретних показників результативності правових перетворень. Необхідною умовою їх успішності є також формування професійної відповідальності представників публічної влади, утвердження правової культури та підтримка свідомої громадянської активності. Особливого значення набуває функціональна адаптивність правового механізму забезпечення демократії, що характеризує спроможність його складових змінювати способи діяльності відповідно до нових суспільних потреб без порушення фундаментальних демократичних засад. Це передбачає своєчасне оновлення юридичних інструментів, усунення неефективних управлінських практик, удосконалення гарантій захисту прав людини та забезпечення наступності демократичних перетворень. Отже, перспективи розвитку демократії пов’язані насамперед із формуванням результативної, відповідальної та стійкої правової системи, здатної забезпечувати належне функціонування демократичних інститутів в умовах сучасних трансформацій українського суспільства.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного комплексного дослідження сформульовано основні наукові висновки, теоретичні узагальнення та практичні рекомендації.

1. Правовий механізм забезпечення демократії є цілісною системою правових принципів, норм, інститутів, процедур і юридичних гарантій, які забезпечують реалізацію народовладдя, захист прав людини та контроль за діяльністю публічної влади. Обґрунтовано, що його сутність полягає у поєднанні двох важливих завдань: створенні правових умов для здійснення народом влади та встановленні юридичних меж діяльності державних органів. Основними ознаками цього механізму є системність, правова визначеність, організованість, гарантованість, спрямованість на демократичні цінності та практична результативність. У його структурі виокремлено нормативно-правову, інституційно-суб'єктну, функціонально-процедурну, гарантійно-захисну та ціннісно-орієнтаційну складові. Їх взаємодія забезпечує належне функціонування демократичного правопорядку. Важливим висновком є те, що демократія не може обмежуватися лише проголошенням відповідних принципів у законодавстві. Її реальний зміст визначається можливістю громадян впливати на державні рішення, здійснювати контроль за владою та користуватися ефективними правовими гарантіями. Тому, головне призначення правового механізму забезпечення демократії полягає у перетворенні демократичних принципів на реально діючі правові інструменти, які забезпечують стабільність демократичного розвитку держави.

2. Норма права займає основне місце у механізмі демократичного правового регулювання, оскільки саме через неї демократичні принципи набувають конкретного юридичного змісту та реалізуються у суспільних відносинах. Її правова природа характеризується загальнообов'язковістю, формальною визначеністю та гарантованістю реалізації, а структура традиційно охоплює гіпотезу, диспозицію і санкцію. У демократичній державі норма права виконує регулятивну, охоронну, установчу, правозабезпечувальну та обмежувальну

функції. Обґрунтовано, що її особливість полягає у подвійному призначенні: забезпечувати громадянам можливість реалізовувати свої права та одночасно встановлювати правові межі діяльності публічної влади. Важливим є те, що сама наявність правової норми ще не означає її ефективності, оскільки визначальне значення мають результати її застосування. Саме тому демократична цінність правової норми проявляється у здатності забезпечувати народовладдя, рівність громадян, захист прав людини та юридичне обмеження державної влади.

3. Заохочувальні норми права є важливою складовою демократичного правового регулювання, оскільки спрямовані на підтримку добровільної, правомірної та суспільно корисної поведінки. Їх особливість полягає у встановленні позитивних юридичних наслідків за дії, які відповідають вимогам права та мають суспільну цінність. Розкрито відмінності між правовим стимулом, правовим стимулюванням, правовим заохоченням і заохочувальною нормою права, що дозволило уточнити їх значення у механізмі демократичного розвитку. Обґрунтовано поняття «демократично орієнтоване правове заохочення» як засобу позитивного правового впливу, спрямованого на розвиток громадянської активності, відповідальності, доброчесності та свідомого дотримання правових норм. Важливою умовою його застосування є дотримання принципів законності, рівності, політичної нейтральності, правової визначеності та пропорційності. Правове заохочення не повинно використовуватися для підтримки окремих політичних сил чи надання переваг громадянам залежно від їхніх переконань. Його основне значення полягає не лише у можливості отримання юридичної винагороди, а й у формуванні позитивного ставлення до права та готовності добровільно діяти в інтересах суспільства.

4. Правова політика держави є важливим інструментом забезпечення демократії, оскільки визначає основні напрями розвитку правової системи, удосконалення законодавства та діяльності демократичних інститутів. Її головне завдання полягає у створенні правових умов для реалізації народного суверенітету, захисту прав людини, участі громадян в управлінні державою та забезпечення відповідальності публічної влади. Основними інструментами

правової політики є правотворча діяльність, удосконалення правових процедур, проведення правових реформ, розвиток державних інституцій та забезпечення належного застосування законодавства. Обґрунтовано, що демократична правова політика повинна бути послідовною, відповідати конституційним принципам і не залежати від тимчасових політичних інтересів. Особливого значення набуває збереження демократичних цінностей незалежно від зміни політичного керівництва держави. Доведено, що ефективність правової політики визначається не лише прийняттям нових законів, а насамперед їх здатністю забезпечувати реальну участь громадян у прийнятті рішень, відкритість державних органів та належний контроль за їх діяльністю. Тому, правова політика виступає засобом узгодження діяльності держави з потребами суспільства та забезпечує послідовний розвиток демократичного врядування.

5. Правова культура є необхідною умовою стабільності демократичної правової системи, оскільки впливає на ставлення громадян і представників державної влади до права, демократичних цінностей та встановлених правил поведінки. Її значення полягає не лише у знанні законодавства, а й у свідомому дотриманні правових норм, повазі до прав інших осіб, відповідальному виконанні юридичних обов’язків та готовності вирішувати суспільні питання правовими способами. Високий рівень правової культури сприяє розвитку правосвідомості, зміцненню довіри до державних інституцій та формуванню відповідальних відносин між особою, суспільством і державою. Особливе значення має професійна правова культура посадових осіб, суддів, державних службовців та представників місцевого самоврядування, оскільки саме їхня діяльність безпосередньо впливає на практичне здійснення демократичних принципів. Дотримання законності, повага до прав людини, обґрунтованість рішень, рівне ставлення до громадян та готовність нести відповідальність за власні дії повинні бути основою діяльності публічної влади. У цьому контексті правокультурна стабільність демократичної правової системи проявляється у здатності суспільства та державних інституцій постійно дотримуватися принципів свободи, рівності, справедливості, законності та верховенства права. Правова культура

забезпечує не лише збереження демократичних цінностей, а й їх практичне втілення у поведінці громадян та діяльності державних органів, що є важливою умовою стабільного розвитку демократії.

6. Правове виховання є важливою складовою формування демократичної правосвідомості, оскільки спрямоване на розвиток поваги до права, усвідомлення прав і обов'язків, формування громадянської відповідальності та готовності брати участь у демократичних процесах. Його основне призначення полягає не лише у наданні правових знань, а й у формуванні переконань, відповідно до яких дотримання права, повага до людської гідності, свободи, рівності та справедливості сприймаються як необхідні умови суспільного життя. Правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою, правовою просвітою та правовою соціалізацією, однак має власне призначення. Правова освіта забезпечує систематичне засвоєння правових знань, правова просвіта сприяє поширенню правової інформації, правова соціалізація формує досвід взаємодії особи з правовим середовищем, тоді як правове виховання перетворює отримані знання на особисті переконання та свідому правомірну поведінку. Важливим результатом цього процесу є демократично-правова вихованість, яка проявляється у готовності особи поважати права інших людей, захищати власні інтереси законними способами, виконувати громадянські обов'язки та відповідально ставитися до суспільних процесів. Правове виховання повинно сприяти розвитку самостійного мислення, уміння оцінювати діяльність державної влади, відстоювати власну позицію та поважати інші погляди. При цьому воно не може бути засобом нав'язування політичних переконань, оскільки демократична правосвідомість передбачає свободу вибору та повагу до політичного плюралізму.

7. Взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства є важливою умовою розвитку демократії, оскільки забезпечує участь громадян у вирішенні державних і суспільних питань, відкритість діяльності органів влади та можливість громадського контролю. Основними формами такої взаємодії є громадські консультації, громадські слухання, діяльність громадських рад, електронні петиції, громадський моніторинг та інші способи участі у

прийнятті публічних рішень. Значення цих форм полягає у забезпеченні постійного зв’язку між державою та суспільством, врахуванні громадських інтересів і підвищенні відповідальності посадових осіб. Водночас ефективність громадської участі визначається не кількістю проведених заходів, а реальною можливістю громадян впливати на зміст державних рішень. Особливого значення набуває інституційно завершена громадська участь, яка передбачає своєчасне інформування громадськості, можливість подання пропозицій, їх належний розгляд, надання обґрунтованої відповіді та контроль за виконанням прийнятих рішень. Участь громадськості не повинна бути формальною або підміняти повноваження органів державної влади, які мають зберігати відповідальність за остаточні рішення та їх наслідки.

8. Основні проблеми реалізації демократичних принципів у правовій системі України пов’язані не стільки з відсутністю їх законодавчого закріплення, скільки з недостатньою ефективністю практичного застосування. Серед таких проблем особливе місце займають правова невизначеність, вибіркове застосування законодавства, недостатня ефективність судового захисту, недоліки державного контролю, формальний характер окремих процедур громадської участі та недостатній рівень правової культури. Ці проблеми свідчать про існування «дефіциту демократичної реалізації», тобто розриву між демократичними принципами, закріпленими у законодавстві, та можливостями їх реального здійснення. Важливими викликами для України залишаються воєнний стан, суспільно-політичні зміни, цифровізація державного управління та необхідність подальшого реформування публічних інституцій. Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для участі громадян у демократичних процесах, однак водночас потребує належного захисту персональних даних, забезпечення інформаційної безпеки та запобігання маніпулюванню громадською думкою. Звертається увага на необхідність підготовки до повоєнного відновлення демократичних процедур, зокрема виборчих процесів, місцевого самоврядування та забезпечення рівних політичних прав громадян, у тому числі тих, які були змушені змінити місце проживання.

9. Удосконалення правового механізму забезпечення демократії в Україні повинно бути спрямоване насамперед на підвищення ефективності чинних правових норм, державних інституцій та демократичних процедур. Основними напрямами такого вдосконалення є підвищення якості законодавства, зміцнення незалежності судової влади, забезпечення виконання судових рішень, посилення парламентського та громадського контролю, розвиток місцевого самоврядування, удосконалення механізмів громадської участі та забезпечення відкритості діяльності органів публічної влади. Особливе значення має узгодженість правових реформ, оскільки зміни у судовій, адміністративній, антикорупційній, цифровій та інших сферах повинні сприяти досягненню спільної мети – зміцненню демократичного правопорядку. Важливу роль у цьому процесі відіграє стратегічне планування правової політики, яке дозволяє заздалегідь оцінювати можливі наслідки законодавчих змін для прав людини, діяльності державних органів та реалізації народовладдя. Не менш важливим є розвиток правової культури й демократичної правосвідомості, адже навіть якісне законодавство не забезпечить належних результатів без свідомого дотримання права громадянами та представниками влади. Підкреслюється значення функціональної адаптивності правового механізму забезпечення демократії, яка означає його здатність пристосовуватися до суспільних змін, зберігаючи основні демократичні принципи, права людини та правові обмеження державної влади. Отже, пріоритетом демократичних перетворень має стати не постійне створення нових правових інститутів, а забезпечення належної роботи вже існуючих, підвищення їх відповідальності, доступності та результативності. Саме поєднання якісного законодавства, ефективних державних інституцій, дієвих демократичних процедур і високого рівня правової культури створює необхідні умови для стабільного розвитку демократії в Україні в умовах сучасних суспільних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадида А. Механізм пріоритетного питання конституційності у Французькій Республіці. *Право України*. 2023. № 7. С. 152–158.

2. Баймуратов М. О. Місцеве самоврядування як суб'єкт становлення та розвитку локальної демократії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 76–84.

3. Барабаш О. О. Цінності правової політики та правова культура: утвердження правової держави в контексті заохочувальних норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 651–654.

4. Барабаш О. О., Котуха О. С. Розвиток правової культури крізь призму заохочувальних норм у правовій політиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 771–773.

5. Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М. Конституційна юриспруденція (офіційна конституційна доктрина) в Україні: проблеми становлення. *Право України*. 2023. № 7. С. 53–69.

6. Баран А. Правові стимули: теоретико-правові засади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 7, № 3. С. 31–37.

7. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Юридична думка, 2010. 656 с.

8. Бек У., Заболотна Н., Марич Х., Чорнописька В. Актуальні проблеми гармонізації українського законодавства з міжнародно-правовими стандартами : монографія. Надвірна : Надвірнянська друкарня, 2022. 179 с.

9. Берназюк Я. О. Конституційні основи правотворчості Президента України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 512 с.

10. Берч В. В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 55–58.

11. Берч В. В., Бєлов Д. М., Бисага Ю. М. Конституційно-правові засади забезпечення незалежності судді Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 102–106.

12. Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія. Харків : Право, 2007. 248 с.

13. Борщевський І. В., Гринь О. Д. Дослідження правових стимулів в рамках сучасної юридичної науки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1, вип. 78. С. 9–13. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.78.1.1.

14. Боярський О. О. Людський вимір місцевого самоврядування: конституційно-правові аспекти формування та реалізації : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02. Київ, 2024. 564 с.

15. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин та ін. Харків : Право, 2017. 952 с.

16. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш та ін. Харків : Право, 2024. 1072 с.

17. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Вид-во Європейського університету, 2010. 535 с.

18. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48.

19. Вовк В. М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 27–30.

20. Гапотій В. Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції : монографія. Мелітополь : Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2016. 194 с.

21. Гарасимів Т. З., Чорнописька В. З., Дашо Т. Ю. Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності : монографія. Львів : Растр-7, 2020. 243 с.

22. Герасіна Л. М., Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю. та ін. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 352 с.

23. Гетьман А. П., Данильян О. Г. Демократична правосвідомість як мета правового виховання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 4 (18). С. 84–93.

24. Гетьман А. П., Данильян О. Г. Демократична правосвідомість: комунікативно-дискурсивний підхід. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3 (13). С. 3–13.

25. Головатий С. П. Верховенство права : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с.

26. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 2 т. Т. 1 : Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Скрипнюка. Київ : Юридична думка, 2017. 675 с.

27. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 2 т. Т. 2 : Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Скрипнюка. Київ : Юридична думка, 2017.

28. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Правове виховання в сучасній Україні: проблеми та перспективи. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. № 6. С. 3–12.

29. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства : методичні рекомендації / Український незалежний центр політичних досліджень. Київ, 2013.

30. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. 384 с.

31. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

32. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. Офіційний вісник України. 2015. № 24. Ст. 718.

33. Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

34. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

35. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

36. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. № 1135-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 15. Ст. 129. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text.

37. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.

38. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

39. Закон України «Про електронні комунікації» від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 16. Ст. 120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text.

40. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.

41. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text.

42. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.

43. акон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 р. № 2849-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 47–50. Ст. 120. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.

44. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

45. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20–21. Ст. 190.

46. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 47. Ст. 2051.

47. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. № 2365-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 23. Ст. 118.

48. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.

49. Закон України «Про публічні консультації» від 20 червня 2024 р. № 3841-IX. Відомості Верховної Ради України. 2024. № 47. Ст. 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text.

50. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 2 травня 2023 р. № 3077-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 72. Ст. 249. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text.

51. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.

52. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 38. Ст. 385.

53. Іроденко В. Т. Заохочувальні правові норми як інструмент правового виховання та стимулювання правової активності громадян України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. Вип. 3. С. 49–55. DOI: 10.32844/2618-1258.2025.3.8.

54. Іроденко В. Т. Правова норма як інструмент заохочення у реалізації правової політики України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2026. Т. 37 (76), № 3. С. 1–7. DOI: 10.32782/TNU-2707-0581/2026.3/01.

55. Калюжний Р. А., Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання : монографія. Київ : МП Леся, 2013. 204 с.

56. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.

57. Клімова Г. П. Правова культура: теоретико-методологічний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 2. С. 5–15.

58. Ковальський В. С., Лисенков С. Л., Колодій А. М., Тихомиров О. Д. Теорія держави і права : підручник / за ред. С. Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 448 с.

59. Ковальчук В. Б. Конституціоналізм в умовах війни: питання цінностей, прав та ідентичності. *Право України*. 2023. № 7. С. 115–127.

60. Ковальчук В. Б. Особливості правового регулювання функціонування органів місцевого самоврядування в період воєнного стану в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 4. С. 37–46.

61. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.

62. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9.

63. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

64. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків : Право, 2020. 592 с.

65. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.

66. Конституційно-правові засади становлення української державності : монографія / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 328 с.

67. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

68. Копча В. В. Правове забезпечення захисту судового конституційного контролю: загальні напрями щодо розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 184–190.

69. Котуха О. С., Барабаш О. О. Аналіз заохочувальних норм права і правової культури як інструментів правового регулювання державної політики України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 3–8.

70. Крусян А. Р. Український конституціоналізм в умовах війни: до постановки основних науково-практичних проблем та повоєнних тенденцій. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3. С. 16–28.

71. Куйбіда В. С., Куйбіда М. С., Бабінова О. О. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії : монографія. Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. 467 с.

72. Куньовський О. В. Суб’єкти права на конституційну скаргу в Україні, Чехії та Польщі: компаративний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 191–197.

73. Ломака В. С. Європеїзація правової культури: дослідницький нарис. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 192–211. DOI: 10.21564/2414-990X.160.273873.

74. Ломака В. С. Правова інтеграція України до об’єднаної Європи та її вплив на правову культуру законодавця. *Теорія і практика правознавства*. 2025. № 1 (27). С. 128–144. DOI: 10.21564/2225-6555.2025.27.333395.

75. Ломака В. С. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 159. С. 105–128. DOI: 10.21564/2414-990X.159.268418.

76. Макеєва О. М., Олещенко В. Ю., Варава І. П. та ін. Правова свідомість і правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : колективна монографія / за ред. О. М. Макеєвої. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2022. 171 с.

77. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.

78. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.

79. Міхайліна Т. В. Правова освіта та правове виховання: аспекти співвідношення у процесі формування правосвідомості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2017. Вип. 5, т. 1. С. 17–21.

80. Національна доповідь про стан формування та реалізації засад правової політики України / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008.

81. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021.

82. Нижник Н. Р., Машков О. А. Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. Київ : УАДУ, 1998. 160 с.

83. Нікорич А.Г. Інституційні механізми реалізації правової політики в демократичній державі: ефективність, прозорість, підзвітність. *Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 105–107.

84. Нікорич А.Г. Норма права в механізмі демократичного регулювання: концептуальні засади та виклики сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. №11. С. 793-795. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/191.

85. Нікорич А.Г. Переосмислення регулятивної ролі права в умовах аксіологічної орієнтації правової системи. *Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 93–95.

86. Нікорич А.Г. Правова культура як системоутворюючий елемент демократії в умовах трансформаційного суспільства. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2025. Випуск 3. С. 73-77. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.13.

87. Нікорич А.Г. Розвиток праворозуміння в історичному вимірі правової теорії. *Правові новели.* 2024. №23. Том 2. С. 48-54. DOI https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.7.

88. Нікорич А.Г. Роль правового виховання у становленні громадянської ідентичності в демократичній держави. *Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 04–05 червня 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 70–73.

89. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

90. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 320 с.

91. Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О. Гендерні відносини як чинник розвитку громадянського суспільства: реалії та перспективи. *Грааль науки.* 2021. № 2–3. С. 132–139.

92. Оніщенко Н. М., Шевченко А. Є., Скрипнюк О. В., Майданик Р. А., Хавронюк М. І. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : монографія / відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : Кальміус, 2013. 424 с.

93. Петришин О. В. Громадянське суспільство і держава: питання взаємовідносин. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 4. С. 3–12.

94. Петришин О. В. Демократія як основоположний принцип сучасного конституційного ладу України. *Право України*. 2013. № 8. С. 73–82.

95. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.

96. Писаренко Н. Б. Верховенство права в адміністративному судочинстві: від доктринальної ідеї до практичної імплементації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25, № 1. С. 134–145.

97. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: змістовна характеристика : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

98. Погребняк С. П. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–46.

99. Потапчук Т. Правове виховання як основа формування правосвідомості молодших школярів в умовах сучасного освітнього простору. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2025. Вип. 221. С. 390–393. DOI: 10.36550/2415-7988-2025-1-221-390-393.

100. Права людини: доктрина та практика захисту : навч. посіб. / за заг. ред. М. В. Буроменського. Харків : Право, 2018.

101. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.

102. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. 728 с.

103. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2008. 576 с.

104. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996. Офіційний вісник України. 2010. № 84. Ст. 2945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text.

105. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.

106. Деякі питання реформування державного управління України : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 2021 р. № 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text.

107. від 21.07.2021 № 831-рПуделька Й. Конституційна скарга в Німеччині: процесуальні аспекти. *Право України*. 2023. № 7. С. 85–92.

108. Пухтецька А. А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : монографія. Київ : Юридична думка, 2010. 140 с.

109. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-те, допов. Львів : Край, 2008. 224 с.

110. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. Київ, 2020. 230 с.

111. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text.

112. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.

113. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99 у справі про смертну кару. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text.

114. Савчин М. В. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на конституцію. *Право України*. 2024. № 1. С. 108–128.

115. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ : Ін Юре, 2008. 120 с.

116. Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 62–64.

117. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. 528 с.

118. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір: концепції, моделі та суспільна практика. Київ : Логос, 2006. 368 с.

119. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків : Право, 2009. 468 с.

120. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.

121. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Гарантування конституційної національної ідентичності органами конституційного контролю. *Право України.* 2023. № 7. С. 70–84.

122. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : затверджена Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text.

123. Сус М. С. Конституційні засади державного захисту конкуренції в Україні у контексті досвіду Європейського Союзу : дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. Київ, 2023. 254 с.

124. Татаренко Г. В., Татаренко І. В. Правова просвіта населення як елемент правової культури суспільства. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 37. С. 87–94. DOI: 10.33216/2218-5461-2019-37-1-87-94.

125. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

126. Тихомиров О. О. Межі і обмеження інформаційних прав людини. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 31–39.

127. Турчиняк Я. І. Вплив правового виховання на правосвідомість особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 916–921. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.153.

128. Цуркан-Сайфуліна Ю. В., Барабаш О. О. Оцінка ефективності правового регулювання через призму заохочувальних правових норм та правової культури. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2024. Т. 35, № 1. С. 191–195.

129. Чалий Ю. І. Заохочувальні норми як інститут цивільного права України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2025. № 2 (109). С. 80–92. DOI: 10.32631/v.2025.2.07.

130. Шемшученко Ю. С. Правова держава. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 1998–2004.

131. Шершель О. Обмеження прав людини в інтересах держави в тоталітарних державах як вияв позитивістської концепції праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2024. № 1 (27). С. 133–141.

132. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 216 с.

133. Штепа О. О., Коваленко С. В. Проблема правового виховання студентської молоді у вітчизняних закладах вищої освіти: аналіз підходів. *Академічні студії. Серія «Педагогіка».* 2022. № 1. С. 183–188. DOI: 10.52726/as.pedagogy/2022.1.26.

134. Щербанюк О. В. Принцип демократії та народовладдя в судовому праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 138–141.

135. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 1998–2004.

136. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. 760 с.

137. Ahmed D., Abbasi M. Z. Democracy under God: Constitutions, Islam and Human Rights in the Muslim World. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 232 p. DOI: https://doi.org/10.1017/9781316662618.

138. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p.

139. Baines B., Barak-Erez D., Kahana T., eds. Feminist Constitutionalism. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 494 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511980442.

140. Beetham D. The Legitimation of Power. 2nd ed. London : Palgrave Macmillan, 2013. 312 p.

141. Bellamy R. Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 270 p.

142. Bellamy R. Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 282 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511490187.

143. Bingham T. The Rule of Law. London : Allen Lane, 2010. 213 p.

144. Bobbio N. The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. 184 p.

145. Bretherton L. Resurrecting Democracy: Faith, Citizenship, and a Politics of a Common Life. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 464 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781139343442.

146. Council of Europe. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process. Revised edition. Strasbourg : Council of Europe, 2019. 16 p.

147. Council of Europe. Congress of Local and Regional Authorities. European Charter of Local Self-Government. Strasbourg : Council of Europe, 1985. 18 p.

148. Council of Europe. Guidelines for Civil Participation in Political Decision Making. Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2017. Strasbourg : Council of Europe, 2017. 6 p.

149. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 1–3. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2018.

150. Dahl R. A. Democracy and Its Critics. New Haven ; London : Yale University Press, 1989. 397 p.

151. Dahl R. A. On Democracy. New Haven ; London : Yale University Press, 1998. 217 p.

152. Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press, 1971. 257 p.

153. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1999. 362 p.

154. Dworkin R. A Matter of Principle. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1985. 425 p.

155. Dworkin R. Law’s Empire. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1986. 470 p.

156. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1977. 371 p.

157. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report. CDL-AD(2002)023rev2-cor. Strasbourg : Council of Europe, 2002.

158. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Compilation of Venice Commission Opinions and Reports concerning Political Parties. Strasbourg : Council of Europe.

159. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: A Checklist. CDL-AD(2019)015. Strasbourg : Council of Europe, 2019.

160. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the Rule of Law. CDL-AD(2011)003rev. Strasbourg : Council of Europe, 2011.

161. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. CDL-AD(2016)007. Strasbourg : Council of Europe, 2016.

162. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). The Updated Rule of Law Checklist. CDL-AD(2025)002. Strasbourg : Council of Europe, 2025.

163. European Commission. Commission Staff Working Document. Ukraine 2024 Report. Brussels : European Commission, 2024.

164. European Commission. Commission Staff Working Document. Ukraine 2025 Report. Brussels : European Commission, 2025.

165. European Court of Human Rights. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights: Freedom of Expression. Strasbourg : Council of Europe.

166. European Court of Human Rights. Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights: Freedom of Assembly and Association. Strasbourg : Council of Europe.

167. European Parliament, Council of the European Union, European Commission. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2012. C 326. P. 391–407.

168. Fishkin J. S. When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation. Oxford : Oxford University Press, 2009. 256 p.

169. Friedman L. M. Is There a Modern Legal Culture? *Ratio Juris.* 1994. Vol. 7, No. 2. P. 117–131. DOI: 10.1111/j.1467-9337.1994.tb00172.x.

170. Friedman L. M. Legal Culture and Social Development. *Law & Society Review*. 1969. Vol. 4, No. 1. P. 29–44. DOI: 10.2307/3052760.

171. Fuller L. L. The Morality of Law. Revised ed. New Haven ; London : Yale University Press, 1969. 262 p.

172. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1996. 631 p.

173. Hart H. L. A. The Concept of Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 333 p.

174. International IDEA. The Global State of Democracy 2023: The New Checks and Balances. Stockholm : International IDEA, 2023.

175. Kelsen H. General Theory of Law and State. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1945. 516 p.

176. Kelsen H. Pure Theory of Law / transl. by M. Knight. Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1967. 356 p.

177. Landemore H. Open Democracy: Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century. Princeton : Princeton University Press, 2020. 272 p.

178. Levitsky S., Ziblatt D. How Democracies Die. New York : Crown, 2018. 320 p.

179. Maravall J. M., Przeworski A., eds. Democracy and the Rule of Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 321 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511610066.

180. O'Connell R. Law, Democracy and the European Court of Human Rights. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. 320 p. DOI: https://doi.org/10.1017/9781139547246.

181. OECD. Guidelines for Citizen Participation Processes. Paris : OECD Publishing, 2022. 92 p. DOI: 10.1787/f765caf6-en.

182. OECD. Open Government for Stronger Democracies: A Global Assessment. Paris : OECD Publishing, 2023. 156 p. DOI: 10.1787/5478db5b-en.

183. OECD. Public Governance Review of Ukraine. OECD Public Governance Reviews. Paris : OECD Publishing, 2026. 257 p. DOI: 10.1787/7810f059-en.

184. Przeworski A. Crises of Democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 250 p. DOI: https://doi.org/10.1017/9781108671019.

185. Rawls J. Political Liberalism. Expanded ed. New York : Columbia University Press, 2005. 576 p.

186. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford : Oxford University Press, 1979. 292 p.

187. Reilly B. Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 232 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511491108.

188. Roberts A. The Quality of Democracy in Eastern Europe: Public Preferences and Policy Reforms. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 252 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511757365.

189. Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, Massachusetts : Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 468 p.

190. Tamanaha B. Z. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 180 p.

191. Tilly C. Democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 248 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511804922.

192. Tocqueville A. de. Democracy in America / transl. by H. C. Mansfield, D. Winthrop. Chicago : University of Chicago Press, 2000. 722 p.

193. Tyler T. R. Why People Obey the Law. Princeton : Princeton University Press, 2006. 299 p.

194. United Nations. International Covenant on Civil and Political Rights. New York : United Nations, 1966.

195. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. New York : United Nations, 1948.

196. World Justice Project. Rule of Law Index 2025. Washington, D.C. : World Justice Project, 2025. 67 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
перший проректор
ЗВО «Університет Короля Данила»
доктор архітектури, професор
Михайло КОСЬМІЙ

«___» _____ 2026 р.

АКТ
впровадження результатів дисертації зі спеціальності 081 «Право»
на здобуття ступеня доктора філософії
Нікорича Андрія Григоровича
на тему: «ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В ДЕРЖАВІ»
у навчальний процес Університету Короля Данила

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького , кандидата соціологічних наук, доцента, Пташник О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., доктора юридичних наук, професора Криховецького І.З., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право Нікорича Андрія Григоровича на тему: «Правовий механізм забезпечення демократії в державі» використовуються у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права».

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Нікорич А.Г. Правова культура як системоутворюючий елемент демократії в умовах трансформаційного суспільства. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Випуск 3. С. 73-77. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.13
2. Нікорич А.Г. Норма права в механізмі демократичного регулювання: концептуальні засади та виклики сучасності. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №11. С. 793-795. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/19

3. Нікорич А.Г. Розвиток праворозуміння в історичному вимірі правової теорії. Правові новели. 2024. №23. Том 2. С. 48-54. DOI https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.

4. Нікорич А. Г. Інституційна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в системі демократичного врядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 572–575. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/127

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Нікорич А.Г. Переосмислення регулятивної ролі права в умовах аксіологічної орієнтації правової системи. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 93–95.

2. Нікорич А.Г. Інституційні механізми реалізації правової політики в демократичній державі: ефективність, прозорість, підзвітність. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 105–107.

3. Нікорич А.Г. Роль правового виховання у становленні громадянської ідентичності в демократичній державі. Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04–05 червня 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 70–73.

Голова комісії: **к.соц.н. Пташник О.І.**
Члени комісії: **д.ю.н., проф. Зварич Р.В.**
д.ю.н., проф. Криховецький І.З.

УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА
KING DANYLO UNIVERSITY

ДОДАТОК Б

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
e-mail: university@ukd.edu.ua. Офіційна сторінка - ukd.edu.ua

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ АКАДЕМІКА ІВАНА ЛУЦЬКОГО

Довідка

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» Нікорича Андрія Григоровича

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Нікорича Андрія Григоровича на тему: «Правовий механізм забезпечення демократії в державі» спрямовані на вдосконалення теоретико-правових засад функціонування правового механізму забезпечення демократії в державі, удосконалення нормативно-правових та інституційних механізмів реалізації демократичних принципів, забезпечення народовладдя, захисту прав і свобод людини, зміцнення верховенства права та ефективності демократичного врядування і використовуються Інститутом у науково-дослідній і експертно-аналітичній роботі при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, а також при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроєктів у зазначеній сфері.

04.09.2026

Директор науково-дослідного інституту імені Академіка Івана Луцького
доктор юридичних наук, професор **РОМАН ЛУЦЬКИЙ**